

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 67–68

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2015

УДК 316.42(043)
ББК 60.5
С 54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Кривий Ріг); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В. А.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Сіднев Л. М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Алексєєв А.** (Російська Федерація); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Патрушев В.** (Російська Федерація); **Солецкі С.** (Республіка Польща); **Шуригіна Ю.** (Російська Федерація).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А. О.**, д. ю. н., проф.

Головний редактор: **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф.

Заступники: **Сіднев Л. М.**, д. філос. н., проф., **Белькова С. В.**, к. н. соц. ком., доц.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 4 від 23 грудня 2015 р.

Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328.

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації англійською (3000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (30 гривень за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, а. 312.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / АТ “УкрСиббанк” р/р 26001504757200 / ОКПО 19278502 / МФО 351005 За друк статті в збірнику наукових праць “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Т. В. Кравченко</i> УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ РИЗИКАМИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА	6
<i>Т. П. Савельєва</i> “НОВІ СУСПІЛЬНІ РУХИ”: ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ	16
<i>А. А. Согорін</i> СОЦІОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМИ РЕКЛАМИ ТА РЕКЛАМНОГО ВПЛИВУ	29
<i>И. П. Шепеленко</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СОЦИАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ	38

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

<i>А. А. Ашурбеков</i> ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ НА ПРИКЛАДІ ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	47
<i>Н. М. Гордієнко</i> БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У ВИВЧЕННІ РІВНЯ СОЦІАЛІЗОВАНОСТІ ТА ІНТЕГРОВАНОСТІ В СУСПІЛЬСТВО ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	58
<i>С. Г. Здрагат</i> ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДИКАТОРІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ	66
<i>Ю. О. Приймак</i> АЛГОРИТМ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУ З МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ	72
<i>А. Г. Стадник</i> ОСНОВНІ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙН ТА ЇХ РІЗНОВИДИ	81
<i>О. Є. Шинкаренко</i> МАРКЕТИНГОВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СТРУКТУРІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО МАРКЕТИНГУ	92

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Н. І. Варга</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА	105
<i>Я. В. Зоська, Б. А. Сторчовий</i> СПОЖИВАЦТВО УКРАЇНЦІВ: ВІЛЬНИЙ ЧАС ТА ПРАКТИКИ ЙОГО СПОЖИВАННЯ.....	113
<i>А. В. Камбур</i> НОВА СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ЗМІН ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ОСОБИСТОСТІ	123
<i>Я. Я. Львова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ МОТИВАЦІЇ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	131
<i>І. О. Мартинюк, М. П. Кухта</i> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЖИТТЄВИХ ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	139
<i>Ю. В. Мосаєв</i> СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУТБОЛЬНИХ ДЕРБИ НА РАДЯНСЬКОМУ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	151
<i>В. В. Наріжна</i> ФОРМИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ВАЖКИМИ ДІТЬМИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ.....	158
<i>В. М. Ніколаєвський, В. В. Омельченко</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ДОВІРА, БЕЗПЕКА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ.....	166
<i>Л. О. Петренко</i> ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ЗАЛЕЖНОСТІ В ШЛЮБНИХ ВІДНОСИНАХ У РЕЛІГІЙНИХ ВЧЕННЯХ.....	179
<i>М. В. Туленков, Т. О. Вербецька</i> ЦІННІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ САМОВРЯДНИХ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	185
<i>Л. М. Хижняк, К. В. Хижняк</i> ФЕНОМЕН КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ УПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	198
<i>Н. М. Цимбалюк</i> РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТИЛЮ ЖИТТЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ	207
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	214

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.12

Т. В. КРАВЧЕНКО

УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ РИЗИКАМИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто сучасну систему управління соціальними ризиками, які зумовлені переходом до постіндустріального суспільства. Проаналізовано характер змін, що відбулися в суспільстві та зроблено спробу виокремлення принципів мінімізації соціальних ризиків.

Ключові слова: соціальні ризики, соціальна політика, соціальний захист, соціальне забезпечення, держави загального добробуту, постіндустріальні держави.

Суб'єктом суспільних відносин кожної держави, незалежно від форми політичного устрою, є людська особистість. І саме людина виступає основною рушійною силою сучасного соціально-економічного прогресу держави, а тому рівень її особистого розвитку й індивідуального добробуту є критерієм ефективності системи управління соціальними ризиками.

Для сучасного розвитку ринкових відносин характерна тенденція швидкої зміни в соціально-економічній сфері, що підвищує можливість появи непередбачуваних подій і, відповідно, провокує загострення соціальних небезпек, які, в свою чергу, трансформуються в соціальні ризики. Це дає підстави вважати їх індикаторами ефективності соціальної політики держави. Завчасний моніторинг соціальних процесів у суспільстві за показниками рівня розвитку особистості, її соціального добробуту та соціального самопочуття дасть можливість заздалегідь виробити необхідні управлінські рішення щодо мінімізації соціальних ризиків. Так, заздалегідь прийнята програма з ліквідації чинників негативного впливу на рівень життя населення становитиме систему управління ними.

Враховуючи трансформації суспільства, при виборі системи управління соціальними ризиками все частіше застосовують змішані форми для захисту громадян у системі соціального захисту, такі як соціальне страхування та соціальне забезпечення. Але успішність такого механізму остаточно не доведено.

Проблеми соціального ризику висвітлено в працях вітчизняних (О. І. Амоші, В.В. Вітлінського, Е. М. Лібанової, С. І. Пірожкава, Ю. І. Саєнка, М. І. Фащевського, М. Г. Чумаченка) і закордонних учених (У. Бека, Е. Гід-

денса, Н. Лумана, Ф. Найта, О. Яницького) з ризикології, соціальної політики, соціальної безпеки, соціального захисту населення, трудового капіталу тощо. Аналіз цих праць подано в [5; 6].

У процесі дослідження розглянуто основні поняття, функції та особливості системи управління соціальними ризиками шляхом впливу на здібності населення, заснованого на принципах зайнятості та системі соціального страхування, але питання управління новими соціальними ризиками, що викликані трансформаційними процесами постіндустріального суспільства, розкрито недостатньо.

Метою статті є формування принципів системи управління мінімізацією соціальних ризиків з урахуванням трансформаційних процесів постіндустріального суспільства. Досягнення поставленої мети вбачається можливим завдяки здійсненню аналізу наукових праць щодо змін управління соціальними ризиками та сучасного розуміння соціального ризику.

Початок ХХІ ст. ознаменований тим, що розвиток провідних країн почав залежати від соціальних факторів, які стали впливати на всі сфери економіки, чим змінили структуру суспільних потреб, видів економічної діяльності й загальнолюдських цінностей. Така трансформація призвела до якісних змін структури соціальних ризиків, що виявляються в різних сферах життєдіяльності людини.

Відчути ці зміни можна через розкриття поняття соціального ризику як соціального явища, що поєднує в своїй структурі демографічні ризики; ризики у сфері зайнятості (втрата роботи, неповна зайнятість, атипова зайнятість); ризики бідності (низький рівень доходів та витрат, низький рівень матеріальної забезпеченості); ризики втрати здоров'я, працездатності; ризики обмеження життєдіяльності та низхідної соціальної мобільності; нерегульована трудова міграція; соціальна нестабільність; незадовільний екологічний стан та його погіршення тощо.

У широкому розумінні соціальний ризик – це будь-яка діяльність соціальних суб'єктів в умовах невизначеності й ситуації неминучого вибору. Так, А. М. Балашов називає такі значущі особливості соціального ризику: по-перше, ризик завжди створюється в соціальній системі; по-друге, обсяг ризиків є функцією якості соціальних відносин і процесів; по-третє, міра ризику залежить від експертів і експертного знання. У вузькому розумінні соціальний ризик – це ризик у ситуації соціального характеру, тобто в системі відносин “суб'єкт – суб'єкт”. У науково-публіцистичній літературі зустрічається трактування соціального ризику як рівня соціальної напруженості населення [1, с. 192].

Поняття “ризик” було застосовано ще у ХІV ст. в італійських містах-державках і характеризувало розвиток систем страхування морської торгівлі, де цей термін використовували для розрахунку різних загроз. Доцільно звернути увагу, що поняття ризику з наукового погляду вперше було розглянуто німецьким математиком Й. Н. Тетенсом у 1786 р. Стрімкий розвиток науко-

во-технічного прогресу в ХІХ ст. призвів до появи нових ризиків та подальшого зростання їх наукового значення. У кінці ХІХ ст. виникла теорія, яка пов'язує ризик, насамперед, з непевністю. Ця теорія викликала досить серйозну дискусію серед науковців того часу [3; 8].

Протягом 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. активно розробляли теорію “соціальних ризиків”, згідно з якою, соціальне забезпечення надають членам суспільства у зв'язку з виникненням різних обставин, так званих соціальних ризиків, а під соціальним ризиком більшість авторів розуміють ризик втрати заробітку.

Вивчення ризику як невід'ємної складової прийняття економічних рішень визнано лише після виходу в 40-х рр. ХХ ст. книги Дж. Фон Неймана та О. Моргенштерна “Теорія ігор і економічної поведінки”, у якій досліджено проблему підвищення прибутку підприємства й корисності працівника з урахуванням фактора ризику. Міркування авторів вплинули на розвиток економічної теорії ризику й дали поштовх для розробки “Концепції ухилення від ризиків” М. Фрідмана і Г. Марковіца, “Суб'єктивної теорії” Л. Севіджа та В. А. Ойгензіт, “Теорії стану переваг” К. Ерроу та Дж. Дебрю [2; 7].

Таким чином, на сьогодні ризик є відображенням як розрахунку небезпек, що виникають, так і можливостей мінімізації та забезпечення населенню захисту від його настання. А управління ризиками на сучасному етапі, як його визначив У. Бек, можна вважати таким, що передбачає не тільки впровадження заходів протидії, а також активне прийняття ризику як частини стратегії соціально-економічного розвитку країни [10, с. 12].

Слід зазначити, що соціальна політика, зокрема прийняття управлінських рішень щодо мінімізації дії соціальних ризиків, залежить від загальної системи управління державою, тобто економічною моделлю. Аналіз економічних моделей щодо дії в них системи управління соціальними ризиками буде сприяти виявленню їх недоліків та переваг. Адже кожна економічна модель на сьогодні має досвід адаптації до трансформаційних змін суспільства, тому їх аналіз дасть можливість сформулювати принципи системи управління мінімізацією соціальних ризиків з урахуванням трансформаційних процесів постіндустріального суспільства.

Так, соціальна модель європейських країн ґрунтується на соціальному захисті. Соціальна безпека, яка є рушійною силою суспільного згуртування й гарантією економічного процвітання, відіграє в усіх європейських країнах головну роль. Навіть світова економічна криза не поставила під сумнів необхідність збереження соціального захисту членів суспільства від соціальних ризиків.

Наукова думка виокремлює такі соціально-економічні моделі розвитку: американську (США, Канада), японську (Японія, Південна Корея), континентальну (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Франція), скандинавську (Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія). Універсальної моделі не існує, але

теоретичні аспекти й практичний досвід цих країн мають значення для впровадження в Україні системи захисту населення від впливу соціальних ризиків [11].

Незважаючи на розбіжності в структурах, особливість європейської соціальної моделі полягає в тому, що в межах національних систем країн – членів ЄС існує тісна взаємозалежність між економічною ефективністю й соціальним прогресом. Європейську модель відрізняє розвинутий страховий компонент. Разом з тим соціальні фактори виступають і як продуктивні.

Соціальна модель ЄС ґрунтується на трьох компромісах: між державою й ринком, між працею й капіталом (роль загальнонаціональних угод), між державою благоденства й індивідуальною відповідальністю. Основним нормативним актом, що регулює правовідносини у сфері соціального забезпечення в Європі, у тому числі й принципи його фінансування, є Європейська соціальна хартія. Безпосередньо правове регулювання в цій сфері здійснюється на основі прецедентного права Європейського комітету соціальних прав [4]. Європейська соціальна хартія є зобов'язувальним інструментом, що регулює широке коло економічних і соціальних прав у галузі зайнятості й суспільної згуртованості.

Аналіз зазначених вище існуючих економічних характеристик моделі соціально орієнтованої держави в промислово розвинутих країнах свідчить про те, що до її базових функцій входить регулювання доходів населення й створення передумов для високої якості життя. У зв'язку із цим до сталих характеристик соціальної моделі держави належать: високі витрати суспільства на заробітну плату (40–60% ВВП); збалансовані системи доходів населення, які дають змогу запобігати високій диференціації; розвинута система соціального захисту, витрати на яку становлять не менше ніж 20–25% ВВП; істотна частка соціальних витрат у державному бюджеті на охорону здоров'я (7–9% ВВП) та освіти (4–6% ВВП).

Стрімкий розвиток сучасної світової цивілізації породжує появу нових соціальних ризиків, які потребують перегляду системи управління та пошуку нових підходів до їх мінімізації. Соціальні ризики індустріального суспільства доповнюються або замінюються новими ризиками, що загострює суперечності в соціальній сфері та вимагає впровадження системи суттєвих змін соціального захисту.

У. Бек вважає, що суспільство полишає індустріальну сучасність, одержиму ідеєю накопичення багатства, і вступає у фазу пізньої індустріальної сучасності, що характеризується рефлексивним ризиком [9]. Цей процес інтенсивно впливає на іншу тенденцію – соціальну індивідуалізацію, тобто фактичну індивідуалізацію ризиків. Особа більше не покладається на родинні зв'язки та не має впевненості в постійній зайнятості, оскільки ринки праці та сімейні відносини стали невизначеними й суперечливими.

Ця невизначеність спонукає державу до регулювання життя своїх громадян новими методами, шляхом перегляду та трансформування поняття со-

ціального ризику в поняття індивідуальної відповідальності. Зазначений процес делегування відповідальності на індивідуальний вимір передбачає перенесення окремих проблем соціальної сфери ринку праці, освітньої системи, системи охорони здоров'я з відповідальності держави на соціальну відповідальність приватного сектору та соціальну ініціативу громадян [10, с. 13].

Старі соціальні ризики, як частина індустріальної економіки, були тісно пов'язані з потребами ринку праці в стабільному постачанні кваліфікованої робочої сили. Соціальну політику розробляли на основі мінімізації соціальних ризиків, шляхом впливу на здібності населення, які були засновані на принципах зайнятості та впровадженій системі соціального страхування. Саме ці принципи стали основою розвитку держав загального добробуту у європейських країнах в другій половині ХХ ст. та забезпечили соціальні ризики ринку праці в умовах економічних спадів [10, с. 14].

Сучасні держави загального соціально-економічного добробуту були побудовані в післявоєнні роки з однією ключовою метою: захистити годувальника родини від наслідків настання втрати працездатності. Але з того часу структура соціального ризику різко змінилася, і сьогодні соціальні ризики включають у себе неповну та атипову зайнятість, довгострокове безробіття, малозабезпеченість, неповні родини, соціальне відторгнення тощо. Структурні зміни соціального ризику зумовили необхідність реформування соціальної політики держав загального добробуту [9, с. 495].

Дж. Бонолі розуміє нові соціальні ризики як ситуації, в яких індивідууми зазнають втрат добробуту, що виникли в результаті соціально-економічних перетворень за останні три-чотири десятиріччя і які, як правило, стосуються постіндустріальної спільноти. Найбільш важливими з них є деіндустріалізація й зайнятість у третинному секторі, масове залучення жінок як основної робочої сили, порушення стабільної структури родини, зміна стандартів зайнятості населення. Ці тенденції, як індивідуально, так і у взаємодії одна з одною, змінюють структуру соціальних ризиків та їх вплив на сучасне суспільство [9, с. 498].

Соціальні ризики, які виникли протягом останніх двох або трьох десятиліть, сьогодні не мають достатніх механізмів забезпечення на рівні сучасних державних соціальних політик. Але аналіз соціальної політики захисту промислових робітників може мінімізувати й нові ризики, що виникли. Так, договірна система оплати праці в Скандинавських країнах або в Німеччині, що існувала впродовж повоєнних років, сьогодні продовжує виконувати захисну функцію для працівників, які перебувають у несприятливому становищі. Солідарна й договірна система оплати праці запобігає появі проблеми малозабезпеченості в зазначених країнах. Однак у більшості випадків, політика, спрямована на захист населення від непередбачуваної втрати доходу, не мінімізує більшості нових груп ризиків. Отже, існуюча світова система соціального забезпечення потребує нових підходів і

впровадження низки реформ для збереження соціальної стабільності та гідного рівня життя громадян.

Аналіз досліджень щодо співвідношення старих і нових ризиків у контексті порівняння принципів, на яких будуються існуючі світові соціальні політики у їх подоланні, показує, що метою соціальної політики індустріальних держав є забезпечення соціального захисту найманих працівників у разі втрати доходу на ринку праці. Головною ж метою соціальних політик постіндустріального суспільства є забезпечення захисту від ризиків і загроз, що пов'язані із соціально-економічними перетвореннями сучасної цивілізації.

Слід зауважити, що зміни, які відбуваються в системі захисту населення від негативного впливу нових соціальних ризиків, базуються на існуючому досвіді та результатах практичної реалізації політики їх мінімізації світовими індустріальними державами. Так, наприклад, ризики у сфері здоров'я людини, звичайно, змінилися з плином часу, але це не повинно впливати на здатність держав гарантувати соціальне забезпечення ризиків у галузі охорони здоров'я. Загальний доступ до найкращого лікування був і залишається основою соціального страхування в системі захисту населення від старих і нових ризиків у галузі охорони здоров'я. Певні надбання у сфері соціального захисту є ефективними та дієвими й на сучасному етапі розвитку постіндустріального суспільства, наприклад, загальна фіксована ставка пенсійного збору, наприклад, забезпечила ефективний захист проти бідності в старості промислових робітників і виявилась особливо важливою для сучасних найманих працівників. Крім того, ХХ ст. зумовило розвиток соціальних програм, фінансування системи соціального захисту населення з податкових надходжень і фіксованих внесків у сфері пенсійного забезпечення, які на сьогодні значно допомагають новим атипичним профілям кар'єри, що стали все частіше з'являтися протягом останніх двох або трьох десятиліть.

Існуюча відмінність в управлінні процесом мінімізації старих і нових ризиків показує, що основою цього процесу є реакція на різні соціально-економічні перетворення. Модель індустріальної держави загального добробуту розглядають як довготривалу реакцію на інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу й соціальну нестабільність, що було викликано індустріалізацією. З іншого боку, політика управління новими соціальними ризиками містить спроби впоратися з проблемами, які не стосуються індустріалізації і є результатом більш пізніх соціальних перетворень.

Крім того, важливе значення має зміна цільових соціальних груп, на які спрямована система соціального захисту населення. Звичайно, неможливо визначити чіткі межі цих груп, але сьогодні абсолютно ясно, що для післявоєнних держав загального добробуту цільовими групами були літні працівники і літні люди (в основному чоловіки), тоді як головними бенефіціарами політики сучасного управління новими соціальними ризиками є жінки й молодь, які на сьогодні досить часто мають низьку кваліфікацію.

Слід зауважити, що не існує чітко визначеної відмінності між згаданими групами, але саме зазначені зміни зумовлюють різновекторність політики соціального захисту населення в межах індустріального та постіндустріального суспільства. Крім того, аналіз системи соціального захисту населення сучасних соціальних держав показує необхідність удосконалення та реформування існуючої соціальної політики в питанні мінімізації соціальних ризиків, що виникли на початку XXI ст. [9, с. 501–502].

Таким чином, огляд і аналіз існуючої світової практики можуть сприяти процесу реформування системи управління соціальними ризиками для України, пореформений період якої не тільки впливає на трансформацію суспільства, але й породжує соціальні ризики нового типу, що відбуваються на тлі невирішеної проблеми мінімізації глибоких соціальних ризиків старого типу в усіх сферах життя українського суспільства.

Повноправне членство в Європейському Союзі – стратегічна зовнішньополітична мета України. Європейський вибір України зумовлений усвідомленням необхідності загальноєвропейської інтеграції як важливого фактора державної незалежності, безпеки, політичної стабільності, економічного розвитку й соціальної злагоди в суспільстві.

Україна має завчасно подбати про виконання низки вимог з приведення до європейських стандартів ключових параметрів свого розвитку: економічних, правових, соціальних. Однією з таких вимог є реформування системи захисту населення від соціальних ризиків.

Українська держава є країною, яку характеризує високий ступінь нерівності та неконтрольований рівень диференціації доходів населення. Причому проблема нерівності на сьогодні має в своїй основі не тільки економічні, а й соціальні, політичні та етнокультурні компоненти. Все це привело до поляризації українського суспільства й створило високу соціальну напругу та соціальні конфлікти, що породжують нові соціальні ризики.

Враховуючи стан розвитку сучасного українського суспільства, потрібно визначити низку небезпек, що загострились у сучасних соціально-економічних умовах і були викликані економічною кризою та воєнно-політичною ситуацією в країні. Насамперед, це негативний вплив на розвиток приватного сектору, зменшення заробітної плати найманих працівників, скорочення персоналу, укрупнення вакансій зі скороченням оплати праці порівняно з попередниками, скорочення програм роботи з молодими спеціалістами, подальший розвиток атипової та неповної зайнятості, збогованість з виплати заробітної платні, безробіття тощо. Політична ситуація в Луганській та Донецькій областях призвела до втрати соціально-економічних зв'язків між зазначеними територіями та іншими регіонами країни, знищення великої кількості підприємств та міграції населення, що, в свою чергу, спричинило збільшення навантаження на ринок праці центральних та західних областей і підвищення рівня безробіття.

Українське суспільство сьогодні – це ризикогенна сфера, стан якої негативно впливає на гарантії стабільності та добробуту населення. А тому

вітчизняна система соціального захисту населення повинна враховувати трансформації, що мали місце в постіндустріальному українському суспільстві та виявилися не тільки в зниженні загального добробуту населення, поглибленні диференціації між членами суспільства, соціальному відторгненні, але й змінили ціннісні орієнтири, частково активізували соціальну відповідальність громадян, їх прагнення до участі в управлінні державою й активної громадянської позиції. Можна зазначити такі якісні характеристики нових соціальних ризиків в українських реаліях: атипова зайнятість, зміна сімейних структур, зміна соціальних цінностей, глибока диференціація, загальні соціально-економічні трансформації, соціальне відторгнення. Тому українська система управління соціальними ризиками у своїй побудові повинна виходити як із принципів забезпечення соціального захисту найманих працівників у разі втрати доходу на ринку праці, так і з забезпечення захисту від ризиків та загроз, що пов'язані із соціально-економічними перетвореннями сучасних трансформаційних процесів.

Висновки. У ході розкриття нами теми статті зроблено спробу сформулювати принципи системи управління мінімізацією соціальних ризиків з урахуванням трансформаційних процесів постіндустріального суспільства, що були визначені на основі аналізу наукових праць щодо змін управління соціальними ризиками та сучасного розуміння соціального ризику. Отже, ситуація, що склалася на сьогодні в системі управління соціальними ризиками у зв'язку з їх якісними змінами, що відбуваються в результаті стрімкого розвитку сучасного суспільства, вимагає подальшого вдосконалення й реформування сучасного соціального захисту населення від негативного впливу непередбачуваних подій як у світовій практиці, так і в українському суспільстві зокрема.

Аналіз існуючих соціальних політик доводить, що найбільш вдалим є системи соціал-демократичних держав загального добробуту, що поєднують у собі досвід мінімізації соціальних ризиків індустріального періоду і впровадження інноваційних підходів, які впливають на мінімізацію нових соціальних ризиків. Основою управління соціальними ризиками сучасних постіндустріальних держав є подальший розвиток системи соціального захисту. По-перше, існуючі моделі соціал-демократичних держав загального добробуту, що були засновані не стільки на соціальному страхуванні, скільки на всезагальному забезпеченні, набагато більше підходять для ринків праці, що швидко розвиваються, постіндустріальних ринків праці та нових сімейних структур. По-друге, механізми соціального захисту індустріальних держав, що засновані на централізованій договірній системі, стабільній заробітній платні та активній політиці держави, приватного сектору та громадян на ринку праці, хоча і розвивалися для забезпечення інтересів промислових робітників, виявилися особливо корисними для захисту працівників постіндустріальної сфери послуг від ризику бідності, запобігання довготривалому безробіттю та соціальному виключенню. Таким чином,

незважаючи на те, що вектором моделей сучасних держав загального добробуту був захист працівників індустріального сектору, існує багато рис, що роблять їх придатними для захисту від нових соціальних ризиків, які є реаліями сучасного постіндустріального суспільства.

Список використаної літератури

1. Балашов А. М. Регіональне управління в контексті суспільного розвитку України : монографія / А. М. Балашов. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 280 с.
2. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – Київ : Знання, 2005. – 381 с.
3. Герасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України / Т. З. Герасимів. – Дрогобич : Відродження, 2002. – 128 с.
4. Європейська Соціальна Хартія ETS № 163 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Кравченко Т. В. Визначення та оцінка соціальних ризиків на регіональному рівні / Т. В. Кравченко // Менеджер. Вісник Донецького державного університету управління. – 2009. – № 4 (50). – С. 185–190.
6. Мерзляк А. В. Державна політика в сфері управління соціальними ризиками: сутність, формування та реалізація / А. В. Мерзляк, Т. В. Кравченко // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2010. – № 4. – С. 170–176.
7. Никитин С. М. Социологическая теория риска в поисках предмета / С. М. Никитин, К. Л. Феофанов // Социологические исследования. – 1992. – № 10. – С. 120–127.
8. Сінчук С. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / С. Сінчук // Право України. – 2003. – С. 74–76.
9. Bonoli G. Postindustrialization, New Social Risks, and Welfare State Adaptation in Advanced Industrial Democracies [Electronic resource] / Giuliano Bonoli // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol. 40. – № 5. – P. 495–520. – Mode of access: http://www.researchgate.net/publication/238758714_Time_MattersPostindustrialization_New_Social_Risks_and_Welfare_State_Adaptation_in_Advanced_Industrial_Democracies.
10. Harslof I. Changing Social Risks and Social Policy Responses in the Nordic Welfare States / Ivan Harslof, Rickard Ulmestig. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2013. – 295 p.
11. Vartiainen A. Globalization and The Welfare State. A Case Study of Finland [Electronic resource] / Annastiina Vartiainen // Master's Thesis. Social Sciences. – Wintersemester, 2011. – 84 p. – Mode of access: <https://www.gsp.uni-freiburg.de/research/vartiainen.2011.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2015.

Кравченко Т. В. Управление социальными рисками в условиях постиндустриального общества

В статье рассматривается современная система управления социальными рисками, которые предопределены переходом к постиндустриальному обществу. Проанализирован характер изменений, которые состоялись в обществе, и сделана попытка выделения принципов минимизации социальных рисков.

Ключевые слова: *социальные риски, социальная политика, социальная защита, социальное обеспечение, государство всеобщего благосостояния, постиндустриальные государства.*

Kravchenko T. Social Risk Management in Post-Industrial Society

In this article, the author focuses on challenges of social risk management in a post-industrial society and emphasizes the need to analyze the principles of the management

system allowing minimizing social risks in the process of reforms. The author states that “risk” implies both threat assessment and defining opportunities for risk minimization and ensuring people are protected against it. Risk management is seen as a framework that includes both introducing coping strategies and promoting active risk taking as a strategy for the social and economic development of the country.

The author highlights that the social policy in management decision-making aimed at minimization of full-scale impact of social risks depends on the general government system. The author emphasizes that the current changes in social security are based on prior experiences and results of applying social practices aimed at risk minimization, provided by global industrial markets, which can be effective at the current stage of post-industrial society development. The article focuses on differences in managing the process of risk minimization for old and new social risks.

The author specifies that the process of social risk managing is increasingly characterized by the change of target social groups, which is the outcome of multi-vector nature of social security policy. The author believes that the analysis of existing global social practices is the basis for developing a sustainable system of social risk management in modern Ukraine. It is highlighted in the article that according to the world practices Ukrainian system of social risk management should both apply principles of social security for employees in case they lose income in the labor market and tailor them to meet requirements of security against risks and threats associated with social and economic reforms in the course of current transformation processes.

Key words: *social risks, social policy, social security, welfare states, post-industrial states.*

УДК 316.423

Т. П. САВЕЛЬЄВА

“НОВІ СУСПІЛЬНІ РУХИ”: ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті подано основні парадигми суспільних рухів: колективної поведінки, мобілізації ресурсів, “нових суспільних рухів”; визначено їх характеристики, сутність поняття “суспільний рух” у межах різних парадигм. Здійснено спробу виокремлення найбільш ефективних теоретико-методологічних засад для аналізу “нових суспільних рухів”, розглянуто доцільність використання новітніх соціологічних концепцій як теоретичної основи дослідження “нових суспільних рухів”. Акцентовано увагу на парадигмі “нових суспільних рухів”, яка має пізнавальний потенціал для аналізу сучасних протестних рухів.

Ключові слова: соціальний рух, “нові суспільні рухи”, колективна поведінка, парадигма “нових суспільних рухів”.

Зміни, які є невід’ємною складовою глобалізованого суспільства, приводять до формування нових активних елементів, що одночасно є суб’єктами суспільних перетворень. До таких елементів можна зарахувати суспільні рухи, які через певні специфічні характеристики в межах змін на різних рівнях набувають рис “нових” суспільних рухів. Особливої актуальності проблематика нових суспільних рухів набуває останніми роками у зв’язку з поширенням у глобалізованому суспільстві протестних рухів, що вимагають для їх вивчення певних теоретико-методологічних засад.

Серед зарубіжних дослідників суспільних рухів можна виділити П. Бергера, Г. Блумера, Т. Гарра, М. Залда, Т. Тіллі, Н. Смелзера, М. Олсона, “нові рухи” розглядали Ю. Габермас, Е. Гідденс, А. Мелуччі, А. Турен, П. Штомпка та ін. З-поміж українських науковців зазначимо таких, як: В. Барабаш, М. Головатий, О. Здравосмілова, Л. Камінська, М. Кодін, В. Костюшев, Т. Павлова, Н. Скобеліна та ін.

Для подальших досліджень проблемного поля “нових суспільних рухів” (у контексті появи їх нових протестних форм) необхідною умовою є детальне вивчення теоретико-методологічних підходів до розуміння суспільних рухів загалом, що дасть змогу більш глибоко зрозуміти суть цього явища на сучасному етапі розвитку суспільства.

Мета статті – визначити теоретико-методологічні засади аналізу “нових суспільних рухів”. Для досягнення зазначеної мети необхідно проаналізувати теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів, розглянути основні характеристики парадигми “нових суспільних рухів” та визначитися щодо доцільності використання новітніх соціологічних концепцій для аналізу “нових суспільних рухів”.

Появу “нових суспільних рухів” зафіксовано у 70–80-х рр. ХХ ст. Цей факт був зумовлений структурними та економічними перетвореннями, через які відбулася криза традиційних політичних інститутів. З цього часу соціальні рухи стали предметом наукових досліджень, адже до того вчені акцентували свою увагу на аналізі інституалізованих форм політичного процесу, таких як: політична влада, політичні партії, вибори тощо.

Поняття “суспільні рухи” було введено в науковий обіг Лоренцом Фон Штайном у середині 40-х рр. ХІХ ст. для позначення прагнень пролетаріату до соціальної (а не тільки політичної) революції. Л. фон Штайн поєднав аналіз рухів з ідеєю соціальних реформ з ініціативи держави для того, щоб інтегрувати в політичну систему робочий рух, позбавивши його дестабілізуючого характеру [6].

Розглядаючи вітчизняні і зарубіжні дослідження різних аспектів суспільних рухів як у соціології, так і в інших суміжних галузях, можна помітити відсутність єдиного визначення цього поняття. Багатогранність цього явища, його динамічність і певна суб’єктивність науковців викликають складності при його дослідженні, що підтверджує висновок О. Здравомислової щодо великої прірви між підходами до вивчення соціальних рухів і неможливістю їх синтезу [3, с. 11].

Як зазначає Т. Павлова, вчені виокремлюють п’ять “концептуальних осей”, навколо яких будуються різні визначення рухів:

- колективна чи сумісна дія;
- направленість цілей чи вимог на зміни;
- неінституційний характер колективної дії;
- певний ступінь організованості;
- певний ступінь тимчасового наступництва [9, с. 118].

Серед найбільш поширених понять виокремлюють визначення суспільних рухів як типу колективної дії, що спрямований на зміни (Г. Блумер, О. Здравомислова, Д. Мак-Адам, С. Терроу, Ч. Тіллі, А. Турен, П. Штомпка). У визначенні П. Штомпки та Е. Гідденса підкреслено позаінституційний характер суспільних рухів. Так, Е. Гідденс тлумачить суспільні рухи як колективну спробу досягнення загальних інтересів і цілей у результаті колективних дій, що виходять за межі інституційної діяльності [2, с. 585]. Синтетичне визначення з акцентуванням уваги на мережній та протестній формах рухів подано в працях західних учених Д. делла Порта та М. Діані, під якими вони розуміють неформальні мережі, що базуються на цінностях і солідарності, які поділяються всіма й мобілізують своїх учасників із приводу конфліктних проблем через регулярне використання різних форм протесту [22].

Для виокремлення теоретико-методологічних підходів до розуміння “нових суспільних рухів” необхідно визначитися з парадигмальною схемою їх дослідження та їх основними характеристиками.

Достатньо розширену й цікаву схему парадигм соціальних рухів з погляду історичного розвитку соціологічних теорій соціальних рухів запропонувала Н. Скобеліна з урахуванням аналізу соціального середовища.

Вона пропонує виокремити три етапи розвитку соціології суспільних рухів: класичний (мікрорівневий) – відповідає парадигмі колективної поведінки; модерністський (макрорівневий) – відповідає парадигмі мобілізації ресурсів та постсучасний (інтегрований) – найбільше відповідає парадигмі нових колективних рухів. Актуальними для подальшого вивчення є п'ять підходів, які Н. Скобеліна виокремила в межах постсучасного етапу розвитку:

– реляційна соціологія (М. Емірбайєр, Е. Міше; розгляд емпіричної мережі як мережі смислових відносин, що засновується в дискурсі і є продуктом культури);

– теорія практичної раціональності (Дж. Елстер, Дж. Коулмен; основна увага звертається на той факт, що в своїх діях люди раціонально обирають ту стратегію поведінки, яка, на їх думку, буде найбільш ефективною для досягнення кінцевого результату, при цьому структурні та функціональні альтернативи соціальних систем детермінують раціональні зразки поведінки індивідів);

– соціальний конструктивізм (П. Бергер, Д. Бест, Д. Кітсьюз, Т. Лукман, А. Мосс та ін.; ключова ідея щодо конструювання світу не суб'єктивно у свідомості кожного індивіда, а спільно в процесі комунікації та соціальних практик; акцент на окремих аспектах діяльності учасників рухів, на різних формах символічних взаємодій, на процесі конструювання соціального контексту);

– неоінституційний підхід (Д. Марч, Д. Норт, М. Олсон, Т. Скокпол та ін.; суспільні рухи представлені як інституалізовані практики, що складаються з формальних та неформальних “правил гри”, згідно з якими діють учасники);

– активістсько-діяльнісний підхід (Е. Гідденс, А. Турен, Ю. Хабермас, П. Штомпка та ін.; увагу приділено взаємозв'язку діяльності активних суб'єктів та структури) [10, с. 32].

Для подальшого аналізу візьмемо за основу найбільш поширені в західній соціології підходи до вивчення соціальних рухів: парадигму колективної поведінки, мобілізації ресурсів та парадигму “нових суспільних рухів” [4].

Парадигма колективної поведінки поєднує декілька моделей суспільних рухів – теорію колективної поведінки, масового суспільства й відносної депривації (Г. Блумер, Т. Гарр, Дж. Девіс, У. Корнхаузер, С. Ліпсет, Р. Файєрабенд). Ця теорія домінувала в 60–70-ті рр. ХХ ст. Суспільні рухи в цей час ще не стали предметом самостійного вивчення, їх розглядали лише як одну з форм колективної поведінки. Серед загальних принципів, які характеризують цю теорію, можна вказати такі:

- суспільний рух – це один із типів колективної поведінки;
- колективна поведінка відрізняється від загальноприйнятої в суспільстві і являє собою антиінституційну поведінку груп і людей, яка є реакцією на соціальне напруження;
- колективна поведінка є спонтанною, неконтрольованою, відсутня чітко організована структура;
- у колективній поведінці виявляється ірраціональна, руйнівна та реактивна основа [3, с. 13].

Суспільний рух у межах цієї парадигми розуміють як складний вид колективної поведінки, що виникає спонтанно як непередбачувана й потенційно небезпечна для соціальної стабільності реакція маргінальних груп та особистостей на процес швидких соціальних змін, як реакція на проблемну ситуацію. У межах теорії відносної депривації це визначення дещо пом'якшується – соціальні рухи розглядають як поведінку людей, які усвідомили, що вони мають менше можливостей для задоволення своїх потреб, ніж інші члени суспільства, при цьому акцентують увагу на тому, що така поведінка може мати як деструктивні, так і конструктивні наслідки.

Парадигма колективної дії виникла в 70-ті рр. ХХ ст. До неї зазвичай зараховують теорію мобілізації ресурсів, теорію політичного процесу та теорію соціального вибору К. Ерроу. Серед представників цього підходу можна назвати К. Вільсона, М. Зальда, Дж. Мак-Карті, А. Обершола, Ч. Тіллі та ін.

Теоретики парадигми “мобілізації ресурсів” визначають рух достатньо широко. Так, наприклад, М. Зальд розглядає суспільний рух як набір поглядів і переконань групи людей, які вважають за краще змінити деякі елементи соціальної структури чи розподіл благ у суспільстві, або те й інше одночасно [24].

Американський дослідник Ч. Тіллі вважає, що суспільні рухи як засоби мобілізації групових ресурсів виникають тоді, коли люди не мають інституалізованих засобів для артикуляції та агрегування своїх інтересів, а також тоді, коли держава не має змоги виконати вимоги населення або посилює свої вимоги до нього. За Ч. Тіллі, колективна дія складається із сумісно діючих людей для досягнення загальних інтересів; мобілізація – це процес, за допомогою якого група отримує колективний контроль над ресурсами (робоча сила, товари, зброя, виборчі голоси та будь-яка кількість інших речей), що необхідні для дії; аналіз колективної дії складається з п'яти компонентів: вигоди, організації, мобілізації, можливості та колективної дії як такої [19, с. 25].

Сучасний дослідник О. Яницький зауважує, що мобілізація – це колективна дія, ініційована зазвичай соціально-політичним конфліктом. На сьогодні це, перш за все, конфлікт між громадянським суспільством (часто суспільними рухами) та державою, хоча природні, геополітичні та техногенні катастрофи також є факторами мобілізації [20, с. 3].

Отже, якщо перший підхід, який ми виокремили, зосереджений на вивченні причин виникнення рухів, ролі ідеології та внутрішніх норм, то

ця парадигма концентрує увагу на мобілізації й організації. Організація ідентифікується із цінностями-цілями того чи іншого суспільного руху, що сформовані тією чи іншою соціокультурною ситуацією.

До основних принципів теорії мобілізації ресурсів належать такі: раціональний характер суспільних рухів, в основі яких лежить відповідно раціональна дія, на відміну від стихійної поведінки; важливу роль відіграють ресурси рухів; інституційні та позаінституційні форми колективних дій не мають між собою принципової відмінності, між ними існує наступництво; суспільний рух являє собою конфліктний тип колективної дії; протест виникає, коли формуються економічні, політичні й організаційні можливості; головний ресурс руху – організація [3, с. 59–61].

Парадигма “нових суспільних рухів” (А. Турен, А. Мелуччі, П. Гунделах, Ю. Габермас, М. Кастельс, Р. Інгельхарт та ін.) належить до Європейської школи дослідження суспільних рухів, яка зосереджує увагу на макросоціальних процесах.

Особливості цієї парадигми зумовлені сутністю “нових суспільних рухів” і умовами їх появи. На відміну від попередніх парадигм, у межах цього підходу вчені звертають увагу на взаємозв’язок між типом суспільства й суспільними рухами. Тому можна стверджувати, що парадигма пов’язана із соціальними трансформаціями суспільства, його глобалізацією та переходом до якісно нового стану. Відповідно, “нові суспільні рухи” пов’язані з новими постматеріалістичними цінностями, новими аспектами соціальних конфліктів та набуттям нової ідентичності в умовах постіндустріального суспільства. Як зазначає Н. Смелзер, у дослідженні “нових суспільних рухів” “відправною точкою було визнання європейськими інтелектуалами і вченими-суспільствознавцями, що старі суспільні рухи – рух за об’єднання робітничого класу та революційні рухи, які розуміються в контексті марксистського світогляду, – були в основному вичерпані, так само як і марксистський аналіз суспільства” [13, с. 62].

Т. Павлова зазначає, що ці теорії відрізняє акцентування зв’язку між соціетальними (інституційними) змінами періоду модерну та постмодерну, виникненням нових соціальних та політичних структур, нових конфігурацій влади і новими формами колективної дії. Самі рухи розглядають з позиції соціального (структурного) конфлікту та історичності як відповідь на соціальні, політичні та культурні зміни. Дослідник також звертає увагу на основу ідентичності нових акторів – це не класовий, соціально-економічний чи професійний статус, як це було в індустріальну епоху, а загальні ідеали та цінності [9, с. 116].

Ю. Скокова, систематизуючи різні погляди щодо “нових суспільних рухів” виокремлює декілька їх ключових характеристик:

1. Практично відсутність економічних чи політичних цілей, натомість за мету ставиться пошук автономії, ідентичності та солідарності в межах різних інституційних структур постіндустріального суспільства.

2. Соціальною базою “нових суспільних рухів” є як “новий” середній клас, зайнятий у невиробничому секторі економіки, так і ті, хто перебуває на периферії класової системи (студенти, домогосподарки, пенсіонери).

3. Ці рухи значно рідше використовують традиційні політичні канали й механізми прийняття рішень – для них більшою мірою властива тактика громадянської непокороти та мобілізації громадської думки.

4. “Нові суспільні рухи” розмивають межі між поняттям індивідуального та колективного. Сфера публічного частіше за все перебуває під впливом індивідуальних потреб.

5. “Нові суспільні рухи” уникають жорстких організаційних форм. Тому можна говорити про їх децентралізованість та множинність організаційних форм [12, с. 138].

Описуючи нові форми колективної активності в сучасному суспільстві, Ф. Камінська додає такі характеристики: сучасні рухи продукуються множинними новими соціальними спільнотами; “нові суспільні рухи” відкидають формальні, бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості з метою активного залучення нових членів до своїх лав, що сприяє утворенню нових типів колективної організації [4, с. 92].

Як зазначає О. Здравомислова, необхідно також урахувати ініціативний та неформальний характер цих суспільних рухів, які, в свою чергу, є більш або менш стабільною колективною ініціативною діяльністю конфліктного характеру, спрямованою на перетворення соціальної дійсності. Науковець звертає увагу на основні структурні компоненти рухів, серед яких: протестні дії, колективна ідентичність та організація [3, с. 509].

Для уточнення особливостей парадигми “нових суспільних рухів” необхідно розглянути окремі положення дослідників, що розмірковують у її межах.

Серед учених, які започаткували дослідження “нових суспільних рухів”, насамперед необхідно зазначити А. Турена, в концепції якого сформовано понятійний апарат парадигми. Він надає уточнення дефініції колективної дії або поведінки як таких конфліктних дій, що являють собою спробу реконструювати чи адаптувати слабкий елемент соціальної системи – цінність, норму, владні відносини чи суспільство загалом. Він вважає, що “суспільний рух – це одночасно культурно спрямована та соціально конфліктна дія деякого суспільного класу, що визначається позицією панування чи залежності в процесі присвоєння історичності, зокрема, тих культурних моделей інвестиції, знання, моралі, на які він самоорієнтований” [15, с. 89].

Важливим є зауваження А. Турена, на яке необхідно звернути увагу: “Суспільний рух не є відповіддю на суспільну ситуацію. Навпаки, ця остання є результатом конфлікту між суспільними рухами, що ведуть боротьбу за контроль над культурними моделями, історичністю. Суспільні рухи – це конфліктна дія, за допомогою якої культурні орієнтації, поле історичності трансформуються у форми суспільної організації” [15, с. 87–89]. Суспільні рухи, за А. Туреном, є діючими акторами суспільства. Узагальнюючи положення концепції А. Турена, Н. Скобеліна звертає

нюючи положення концепції А. Турена, Н. Скобеліна звертає увагу, що у вченого рух являє собою сукупність трьох складових: ідентичності (суспільний рух повинен визначити себе в конфлікті), опозиційності (боротьба з класовим супротивником, якого рух повинен бути спроможним визначити), тотальності (визначення актором поля конфлікту) [11].

Надалі теорію “нових суспільних рухів” розвивав А. Мелуччі, який розглядав сучасну колективну дію як результат складних процесів взаємодії, опосередкованих певними мережами групової ідентичності. Згідно з позицією вченого, суспільний рух являє собою “систему колективних дій, засновану на ідентичності, яка характеризується включеністю в соціальний конфлікт і спрямованістю на руйнування кордонів соціальної системи, в межах якої здійснюється дія [цит. за: 3, с. 119]. Якщо в А. Турена існує положення про існування центрального конфлікту постіндустріального суспільства, А. Мелуччі, навпаки, стверджує, що соціальні рухи являють собою прояв різноманітних конфліктів сучасного суспільства, які не можна звести до центрального. “Нові суспільні рухи” розглядають як мережеві структури, які не мають ієрархії та єдиного лідера. Сама мережа, як правило, слабо інституалізована і постійно змінюється, в ній одні організації з’являються, а інші зникають.

У теоріях Ю. Габермаса та Е. Гідденса прослідковується ідея об’єднання мікро- та макрорівня соціальної реальності. Представник Франкфуртської школи Ю. Габермас трактує соціальні рухи з точки зору комунікативної дії як вираження протесту “життєвого світу” проти колонізації “системою”. “Нові суспільні рухи” виникають завдяки самоорганізації громадянського суспільства, вони можуть захистити життєвий світ від експансії економіки та держави, яка спричиняє матеріалізацію й бюрократизацію людської комунікації. Вони мають заповнити той вакуум, що створюється в результаті відокремлення від життєвого світу так званих “експертних культур” (спеціалізованих форм культури, на відміну від культури повсякденності). В основі нової форми самоорганізації – різні суспільні асоціації та рухи, що формують суспільну думку й виробляють альтернативний стиль поведінки.

Також у своїх працях Ю. Габермас робить висновок, що на стан громадськості більш серйозно, ніж це здавалося раніше, впливають засоби масової інформації. Разом з тим, на його думку, посилюється плюралізм суспільних рухів, що передбачає широку панораму життєвих програм, що конкурують, боротьба за реалізацію яких проводиться чи має проводитись засобами раціонального дискурсу [17, с. 172].

Згідно з Е. Гідденсом, суспільні рухи являють собою “соціальні практики, що впорядковані в просторі та часі”, вони організуються соціальними акторами та постійно відтворюються ними. Учасники рухів є активними агентами, що діють усвідомлено, з певною метою і мають свої власні причини діяти так, а не інакше. За термінологією Е. Гідденса, учасники

суспільних рухів – це агенти, які соціалізуються в межах інституціональних практик і, набуваючи певного статусного ресурсу, своїми практичними діями впливають на структуру та діяльність об'єднань, на суспільство в цілому. Для вченого соціальні рухи стають джерелом формування нової реальності, носіями нових зразків життєдіяльності [1, с. 111–112].

П. Штомпка пов'язує поняття суспільного руху із соціальними змінами та протестною поведінкою, як і Е. Гідденс, він вбачає в суспільних рухах особливий різновид колективних дій, спрямований на здійснення соціальних змін, що розвиваються в межах неформальних, позаінституційних систем [18, с. 166].

У межах теорії мережевого суспільства здійснює свої розмірковування щодо соціальних рухів М. Кастельс. Серед головних висновків, які вчений наводить у своїх працях стосовно соціальних рухів, – визнання того, що, з одного боку, становлення й розвиток інформаційного суспільства – прогресивне явище, а з іншого – в міру того, як мережі долають фактори часу та відстані, люди все більше намагаються самовизначитися в просторі й відновити свою історичну пам'ять [21, с. 167]. Останнє є умовою розвитку тієї ідентичності, яка породжує розвинуті форми самосвідомості суб'єкта та сучасні суспільні рухи, що є проявами прогресу. Характерною рисою суспільних рухів в інформаційну епоху є те, що вони виникають поза інститутами громадянського суспільства. За своєю формою вони мережеві – центральне місце в їх функціонуванні посідає Інтернет, вони не мають ієрархії та лідерства, з максимально вільним входом і виходом [5].

При подальшому розгляді парадигми “нових суспільних рухів” необхідно зауважити, що науковці виокремлюють два підходи до їх дослідження – генетичний і принципівий. У межах генетичного підходу до “нових” зараховують практично всі рухи, які з'явилися з другої половини 1960-х рр., тобто вони є новими, оскільки з'явилися відносно нещодавно. Практично нічого не відрізняє “нові” від традиційних суспільних рухів. Рух, який досяг стадії зрілості, набув стабільної соціальної бази, ієрархічної структури лідерів, чіткої ідеології, вже не є “новим”. Згідно з принципівим підходом, “нові” рухи є власним ім'ям. Вони є ознакою формування нового суспільства, проявом нового типу соціального конфлікту. Отже, “нові” рухи з'являються в постіндустріальному (постмодерному) суспільстві [3, с. 115–116].

Тому, погоджуючись із висновками О. Здравомислової стосовно слідування більшості прихильників парадигми “нових соціальних рухів” принципівому підходу, звернімо увагу на те, що, по-перше, оскільки теоретичні репрезентації більшості сучасних учених зумовлені специфікою соціального середовища та характеристиками типу суспільства, яке є пріоритетним на цьому етапі розвитку (мережеве, інформаційне, постмодерне, ризику, мобільне); по-друге, оскільки з кінця ХХ ст. з'являються концепції суспільних рухів, які намагаються поєднати в собі, інтегрувати ідеї з різних парадигм або звернутися до нових аспектів (Р. Бенфорд та Д. Сноу –

концепт фреймінгу; Р. Айерман та Е. Джеміссон – когнітивний підхід; Д. делла Порта, М. Діані – зв'язок рухів із соціальним протестом та вплив Інтернету на протестну діяльність), розглядаючи сутність структур, процесів, елементів, притаманних сучасному суспільству, яке постійно ускладнює свою структуру, доцільним є таке:

1. В умовах прискорення ритму й динаміки соціальних процесів та нової якості суспільства, яка зумовлена глобалізацією, технічним розвитком, здійснювати аналіз “нових суспільних рухів” на міждисциплінарному рівні й розглядати сучасні інтегровані дослідження соціальних рухів у межах парадигми “нових суспільних рухів”.

2. При цьому увагу слід звернути на так звані парадигмальні повороти в соціології: лінгвістичний (П. Бурдьйо), ризикологічний (У. Бек), культурний (Дж. Александер), складності, мобільності, ресурсний (Дж. Уррі), поява яких зумовлена викликами сучасності [7, с. 117].

Так, у межах методологічних досліджень Дж. Александера запропоновано звернути увагу на поняття соціального перформансу, який є детермінантою протестного руху. На думку дослідника, основна боротьба в сучасному суспільстві проводиться не між багатими та бідними, капіталістами та пролетаріатом, а між символічними репрезентаціями (розповідями, образами) і в основному на майданчиках віртуальних соціальних мереж [14, с. 124].

Як методіку дослідження “нових суспільних рухів” можна використати теорію П. Бурдьйо. Важливими постають теорія соціального простору, поняття владного поля, капіталу, кооперації, конкуренції, конвертації капіталів, акторів поля політики.

Актуальними є методологічні розробки Дж. Уррі, який вважає, що для нашого часу є характерними невизначеність та турбулентність, які не тотожні хаосу. Поворот складності, згідно з роздумами науковця, передбачає, що “теорія хаосу, нелінійності та складності розглядаються як єдина парадигма” [цит. за: 8, с. 112].

Дослідник зазначає, що “спільною для всіх раціональностей складного соціуму є іманентність “ефекту метелика”, який полягає в тому, що навіть малозначущі дії в умовах складного соціуму здатні викликати лавиноподібні наслідки, які виявляються нелінійно в часі та просторі. Під впливом цього ефекту навіть явно стабільні режими можуть опинитися в колапсі. Прикладом цього можуть бути події як в Північній Африці, так і в Україні” [цит. за: 7, с. 115].

Поворот мобільності в Дж. Уррі визначено як “новий тип мислення”, що виходить із того, що абсолютно всі соціальні утворення схильні до багатьох форм фактичного та потенційного руху. Завдяки зв'язку аналізу різних форм подорожей, транспорту й комунікацій зі складними засобами здійснення та організації економічного й соціального життя в контексті часу та різних просторів у теорії Дж. Уррі надається значення активності, змінам, комунікації в житті людей, ролі інфраструктури в соціальному житті. Мобільності звільняють індивіда, надаючи нові можливості житте-

вих виборів, від структур класу, сім'ї, віку, кар'єри. Мобільності також створюють експресивні тіла, що мають колективний габітус, що прагне до емоцій, насолод, розваг, новизни, нових місць і людей. Усе це можна враховувати при дослідженні суспільних рухів [16].

Ресурсний поворот Дж. Уррі розглядає з позиції кліматичних та інших змін природи, які призводять до зміни відносин людини і навколишнього середовища. Доречним у межах цього повороту є аналіз “нових суспільних рухів” екологічної спрямованості.

Вищевказаними концепціями не обмежується визначення методологічних засад для дослідження “нових суспільних рухів”. Сучасний стан теорії соціальних рухів не є достатньо чітким і, як соціологічна наука загалом, для дослідження певних проблем передбачає інтеграцію різних теорій.

Оскільки вивчення “нових суспільних рухів” пов'язано з розвитком постіндустріального суспільства і являє собою, перш за все, аналіз сучасного суспільства, для обґрунтування та характеристики обраної проблематики ми можемо використовувати ті сучасні концепції, які є найбільш прийнятними для аналізу тих чи інших аспектів суспільних рухів, у тому числі використовуючи теоретичні надбання в межах “парадигмальних поворотів”.

Учені неодноразово зазначали й продовжують акцентувати увагу на тому моменті, що трансформаційні процеси сучасного суспільства вимагають застосування нестандартної (некласичної) методології. Ураховуючи, що парадигма “нових суспільних рухів” безпосередньо передбачає аналіз тих рухів, які виникли останніми роками, тобто за фактом є “новими”, основна думка теоретиків пов'язана з “новими” проблемами суспільства, що викликані його специфічним станом і якісними характеристиками, доцільним є здійснення дослідження “нових суспільних рухів” згідно з вищевказаною парадигмою. У межах цієї парадигми пріоритетним є застосування активістсько-діяльнісного підходу (А. Турен, Е. Гідденс, П. Штомпка та ін.), який дає змогу враховувати взаємозв'язок діяльності суб'єктів і структури та розглядає соціальні зміни як соціально-історичний процес, що дасть змогу всебічно аналізувати суспільні рухи. Аналіз положень такого підходу щодо сучасних реалій дає можливість розширити його пізнавальний потенціал для використання в дослідженні “нових суспільних рухів”, оскільки вони являють собою колективну дію, яка має певний смисл і потребує його виявлення в межах динамічного соціуму.

Висновки. Особливості соціальних рухів останніх років викликають необхідність використовувати як ефективну наукову стратегію не тільки напрацьований методологічний матеріал уже відомих парадигм дослідження суспільних рухів (насамперед парадигми “нових суспільних рухів”), а й новітні теорії, їх окремі положення та комплементацію теорій з урахуванням складності сучасного соціуму й неможливості його опису за допомогою загальновідомих традиційних категорій.

Список використаної літератури

1. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Э. Гидденс // Современная теоретическая социология : реф. сб. / РАН. ИНИОН. Лаб. социол. ; отв. ред. Ю. А. Кимелев ; ред.-сост. Н. Л. Полякова. – Москва : ИНИОН, 1995. – С. 95–113.
2. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – Москва : Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
3. Здравомыслова Е. А. Парадигмы западной социологии общественных движений / Е. А. Здравомыслова. – Санкт-Петербург : Наука, 1993. – 172 с.
4. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Ф. Камінська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2010. – № 1–2. – С. 91–93.
5. Кастельс М. Наша жизнь – гибриды виртуального и физического пространства [Электронный ресурс] / М. Кастельс. – Режим доступа: <http://ria.ru/interview/20120622/679289114.html#ixzz3wIezy2fg>.
6. Кочеткова Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова // Философия и общество. – 2008. – № 3 (51). – С. 69–79.
7. Кравченко С. А. Стрела времени: Современные вызовы социологическому знанию / С. А. Кравченко // Социологическая наука и социальная практика. – 2014. – № 1 (5). – С. 110–124.
8. Кравченко С. А. Сложный социум: востребованность поворотов в социологии / С. А. Кравченко // Социс. – 2012. – № 5. – С. 19–28.
9. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т. В. Павлова // Полис. – 2008. – № 5. – С. 113–124.
10. Скобелина Н. А. Институционализация общественных движений в российском обществе конца XX – начала XXI веков (социологический анализ) : дис. ... д-ра соц. наук : 22.00.04 / Н. А. Скобелина. – Волгоград, 2014. – 393 с.
11. Скобелина Н. А. Современные общественные организации и движения: общее и особенное [Электронный ресурс] / Н. А. Скобелина. – Режим доступа: <http://politika-vstu.narod.ru/organisation.html>.
12. Скокова Ю. А. Социология общественных движений: возможности и ограничения основных теоретических концепций / Ю. А. Скокова // Социс. – 2014. – № 3. – С. 132–140.
13. Смелзер Н. Дж. Проблемы соціології: Георг-Зімелівські лекції / Н. Смелзер. ; пер. з англ. В. Дмитрук, авт. передм. Наталія Черниш. – Львів, 2003. – 128 с.
14. Титков А. С. Культурсоциология против фараона: “перформативная революция” в Египте / А. С. Титков // Социологическое обозрение. – 2012. – Т. 11. – № 2. – С. 122–130.
15. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – Москва : Научный мир, 1998. – 204 с.
16. Урри Д. Мобильности / Д. Урри. – Москва : Праксис, 2012. – 576 с.
17. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – Москва : Наука, 1992. – 324 с.
18. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – Москва, 1997. – 223 с.
19. Шульц Э. Э. Теория социальных движений: проблемы теории и практики / Э. Э. Шульц // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2014. – № 4. – С. 23–30.
20. Яницкий О. М. Массовая мобилизация: проблемы теории / О. М. Яницкий // Социс. – 2006. – № 12. – С. 3–12.
21. Castells M. The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture / M. Castells. – Cambridge, MA ; Oxford, UK : Blackwell, 1997. – Vol. II. – 584 p.

22. Porta D. della. Social movements: an introduction / Donatella della Porta, Mario Diani. – Malden : Blackwell Publishing, 2006. – 212 p.
23. Urry J. Climate Change and Society / J. Urry. – Cambridge : Polity Press, 2011. – 217 p.
24. Zald M. N. Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays / M. N. Zald, J. D. McCarthy. – New Brunswick ; New Jersey, 1987. – 435 p.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2015.

Савельева Т. П. “Новые общественные движения”: определение методологических оснований исследования

В статье представлены основные парадигмы общественных движений: коллективного поведения, мобилизации ресурсов, “новых общественных движений”, определены их характеристики, сущность понятия “общественное движение” в рамках различных парадигм. Осуществлена попытка выделить наиболее эффективные теоретико-методологические основы для анализа “новых общественных движений”, рассмотрена целесообразность использования новейших социологических концепций в качестве теоретического основания в исследовании “новых общественных движений”. Акцентируется внимание на парадигме “новых общественных движений”, которая имеет познавательный потенциал для анализа современных протестных движений.

Ключевые слова: социальное движение, “новые общественные движения”, коллективное поведение, парадигма “новых общественных движений”.

Savelyeva T. “New Social Movements”: the Definition of Methodological Bases of Research

Relevance of the study of new social movements associated with active protest movements spread of in a globalized society. For their study requires certain theoretical and methodological bases.

Among the foreign researchers who studied social movements can be called H. Blumer, T. Harr, M. Zald, T. Tilley, N. Smelser, P. Berger, M. Olson, and “new movements” – A. Touraine, A. Meluchchi, P. Sztompka, E. Giddens, U. Habermas and others. The next domestic researchers studied social movements: V. Kostyushev, T. Pavlov, N. Skobyelina, M. Holovaty, V. Barabash, E. Zdravomyslova, L. Kaminska, M. Kodin and others.

The aim of this article is to identify the most effective theoretical and methodological bases of analysis of the “new social movements”. It is proposed to analyze theoretical approaches to the study of social movements, the basic characteristics of the New paradigm of social movements as the basic foundation for the study of “new” social movements and decide on the appropriateness of the use new sociological concepts to analyze the “new” social movements for achieve this goal.

Definition of social movements as a type of collective action aimed at changing single out among the most common concepts. The article analyzes the approaches that are the most common in Western sociology to the study of social movements: paradigm of collective behavior, resource mobilization and new social movement paradigm.

Social movement is considered as a complex form of collective behavior, it occurs spontaneously as unpredictable and potentially dangerous for social stability reaction marginalized groups and individuals in the process of rapid social change, in response to a problematic situation within the paradigm of collective behavior.

The basic principles of resource mobilization theory include: rational social movements that are based on rational action; resources movements; institutional and non-institutional forms of collective action have not a fundamental difference between, there is succession between them; social movement is the conflicting type of collective action; protest arises when forming economic, political and organizational capabilities; main resource movement – organization.

Features of the paradigm of New social movements are caused by essence “new” social movements and the circumstances in which they appeared. Within this approach, scientists point to correlation between the type of society and social movements. We can therefore say that the paradigm associated with the social transformations of society, the globalization of society, its transition to a new state.

Within the paradigm of New social movements theoretical representation of most modern scholars are caused by the specific characteristics of the social environment and the type of society, which is a priority at the current stage of development (networking, informational, postmodern, risk, mobile). From the end of the twentieth century, there are concepts of social movements that try to combine, integrate ideas from different paradigms or turned to new aspects.

That is why further research a new type of social movements is appropriate: to analyze the “new” social movements by an interdisciplinary process and to examine integrated studies contemporary social movements within the new paradigm of social movements in conditions of accelerating the rhythm and dynamics of social processes and new quality of society, caused globalization, technological development; attention should be paid to the so-called paradigm turns in sociology: linguistic (P. Bourdieu) risks (U. Beck), cultural (J. Alexander), complexity, mobility, resource (J. Urri), they appeared through the challenges of our time.

Key words: *social movement, the “new social movements”, collective behavior, the paradigm of “new social movements”.*

УДК 316

А. А. СОГОРІН

СОЦІОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМИ РЕКЛАМИ ТА РЕКЛАМНОГО ВПЛИВУ

Визначено, що парадигма – це сукупність фундаментальних наукових положень, уявлень та термінів, що приймаються і поділяються науковим співтовариством та об'єднують більшість його членів. Показано, що, незважаючи на різні підходи до визначення кількості та найменування соціологічних парадигм, існують три парадигми, щодо яких варто констатувати єдність підходів та їх визнання як у вітчизняній, так і в західній соціологічній думці. Це парадигми структурного функціоналізму, теорії конфлікту та символічного інтераціоналізму.

Ключові слова: парадигма, реклама, засоби масової інформації, соціологічні теорії, суспільство.

Парадигма – це загальне світобачення, поділяючи яке, розмежовані на початкових етапах дослідження, вчені утворюють згуртовану групу – наукову співдружність [3, с. 14–16]. На думку американського соціолога Дж. Рітцера, існує п'ять основних парадигм – початкових концептуальних схем, пояснювальних моделей, на які спираються різні концепції. Вони відрізняються залежно від того, як автори тлумачать соціальну реальність. Загалом розуміння змісту парадигм соціології реклами – важлива частина процесу дослідження реклами як соціального явища.

Для визначення загального поняття парадигми в соціології корисними є комплексні дослідження цього терміна, проведені Д. В. Івановим [1] та О. О. Савельєвою [4].

Парадигми реклами й рекламного впливу теоретично ґрунтуються на наукових працях у межах таких соціологічних напрямів та шкіл, як: структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон), історичний матеріалізм (К. Маркс, Ф. Енгельс), критична теорія (М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Т. Адорно), теорія соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), теорія раціонального вибору (Дж. Коулмен), символічний інтераціоналізм (Г. Блумер, І. Гоффман), феноменологічна соціологія та етнометодологія (П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель), теорія комунікативної дії (Ю. Хабермас), теорії структурації (Е. Гідденс), конструктивістський структуралізм (П. Бурдьє), теорія самореферентних соціальних систем (Н. Луман), постмодерністська соціальна теорія (М. Фуко, Ж. Бодрійяр).

Незважаючи на кількісне зростання наукової літератури з теорії та практики реклами, значних самостійних досліджень, присвячених характеристиці парадигм соціології реклами, досі не розроблено.

Метою статті є характеристика поняття “парадигма” відповідно до соціологічної теорії реклами та рекламного впливу. Для досягнення поставленої мети проаналізовано зміст поняття “парадигма”, подано характеристику різних підходів до класифікації парадигм, розкрито зміст найбільш оформлених у вітчизняній та західній науковій думці парадигм соціології реклами.

Поняття “парадигма” в соціологію було введено американським істориком і соціологом науки Т. Куном. У книзі “Структура наукових революцій” (1962) він назвав парадигмами наукові концепції, досить безпрецедентні, щоб повернути на тривалий час групу прихильників і водночас досить відкриті, щоб нові покоління вчених могли в їх межах знайти для себе невирішені проблеми будь-якого виду.

Важливо зазначити, що єдиної класифікації парадигм у соціології не існує, більше того, в західній та вітчизняній соціологічній думці виокремлюють різну кількість парадигм, які мають до того ж неоднаково інтерпретовані назви.

У статті під парадигмою ми розуміємо концепцію, яка прийнята в соціологічному науковому товаристві як зразок виокремлення та вирішення дослідницької проблеми.

У межах наведених в огляді публікацій напрямів соціологічної теорії варто виокремити кілька дуже важливих для справи дослідження реклами авторів. Чи є їх праці оформленими парадигмами – питання дискусійне, однак вони, безперечно, можуть стати підґрунтям для подальшого формування соціологічної парадигми реклами як соціального явища. Ідеться, перш за все, про наукову спадщину Г. Маркузе, П. Бурдьє та Ж. Бодрійєра.

Незважаючи на різні підходи до визначення кількості та найменування соціологічних парадигм, існують три парадигми, щодо яких потрібно констатувати єдність підходів та їх визнання як у вітчизняній, так і в західній соціологічній думці. Це такі парадигми:

- функціоналізм (структурний функціоналізм);
- теорія конфлікту;
- символічний інтеракціонізм.

Доцільно звернути увагу на принципові відмінності між вказаними парадигмами в питаннях дослідження суспільних процесів (табл. 1).

Парадигма функціоналізму описує суспільство як стабільне й досліджує всі можливі механізми, які підтримують цю соціальну стабільність. Функціоналізм стверджує, що соціальна структура несе відповідальність за всі стійкості й нестійкості, і що соціальна структура постійно намагається зберегти соціальну рівновагу (баланс) між усіма компонентами суспільства.

Таблиця 1

Базові напрями дослідження соціологічних парадигм

Аспект дослідження	Функціоналізм	Теорія конфлікту	Символічний інтеракціонізм
Сфера наукового аналізу	Макросередовище	Макросередовище	Мікросередовище
Ключові питання	1. Які компоненти становлять суспільство? 2. Яким чином ці компоненти пов'язані один з одним? 3. Що саме зумовлює стабільність суспільства? 4. Якими є очікувані та неочікувані наслідки соціальної події?	1. Яким чином добробут, влада, можливості та ресурси розподіляються в суспільстві? 2. Як окремі індивіди та їх групи розпоряджаються власними статками та владою? 3. Яка група володарює у суспільства та чому саме?	1. Який вплив мають індивіди на соціальну структуру? 2. Яким саме чином соціальні взаємодії впливають на людські стосунки? 3. Чи змінюють індивіди свою поведінку залежно від соціального оточення, якщо так, то чому?

Функціоналізм стверджує, що стабільне суспільство є найкращим можливим варіантом суспільства і будь-який елемент, який допомагає підтримувати цю стабільність, повинен робити свій внесок у покращення пристосованості (функціональності) суспільства. Це парадигма макрорівня, яка описує великомасштабні процеси (реклама є саме таким процесом) і великомасштабні соціальні системи; у межах цього напрямку соціології дуже рідко звертаються до розуміння індивідуальної поведінки.

Парадигма функціоналізму застосовна для пояснення принципів роботи суспільних інститутів (сім'я, освіта, релігія, право, економіка, медицина, засоби масової інформації), які функціонують спільно для створення соціальної стабільності (суспільний договір, у межах якого суспільство в цілому погоджується з правилами соціальної поведінки, а також приходить до згоди щодо дотримання цих правил) і для підтримки балансу в суспільстві. Основні представники цього напрямку в соціології: Г. Спенсер, Т. Парсон, Е. Дюркгейм, Р. Мертон.

Таким чином, структурно-функціональний аналіз ґрунтується на розгляді суспільства як цілісної системи, що складається із структурних елементів, які роблять певний внесок у відтворення й підтримку системи.

Основоположник структурного функціоналізму Т. Парсонс тлумачить соціальний інститут як систему стандартизованих очікувань, що визначають “правильну” поведінку особистості, яка виконує деяку соціальну роль. Призначення реклами як соціального інституту полягає в упорядкуванні формування індивідуальних, групових і суспільних уявлень про ідеальну модель соціальної практики у сфері споживання, а також пропозиції шляхів реалізації цієї моделі для окремої людини, групи, суспільства загалом. Виконання цієї ролі можливо завдяки тому, що реклама являє собою певну систему нормативно закріплених статусів і ролей [2, с. 550].

Реклама може бути розглянута в межах функціональної теорії про явні й латентні функції американського соціолога Р. Мертона. Він розглядав суспільство як сукупність індивідів, кожен з яких володіє своїм статусом і роллю. Дії кожного індивіда зумовлені трьома рівнями: нормативним, імовірнісним, ідеальним [4, с. 112]. Дослідник визначає явні функції як об'єктивні наслідки, які входили в наміри й усвідомлювалися учасниками системи, на відміну від латентних функцій, які не входили до вимірювання й не були усвідомлені. Виходячи з термінології автора, явні функції реклами перебувають у сфері її товарного дискурсу, а латентні функції належать до культурно-історичної сфери й мають інтегративний характер. Неправильний рекламний вплив може призвести, застосовуючи термінологію Р. Мертона, до “непередбачених наслідків соціальних дій” аж до провокування соціального конфлікту.

Функціоналісти вважають, що засоби масової інформації та реклама як їх невід'ємна частина діють на благо суспільства. Ч. Райт (1975) визначив кілька шляхів, у яких засоби масової інформації сприяють створенню рівноваги в суспільстві. Він стверджує, що медіа координує й зіставляє інформацію, яка цінна для розвитку та утримання культури суспільства. Медіа, особливо реклама, є потужними агентами соціалізації. Через засоби масової інформації культура передається в маси. Обслуговуючи суспільство через соціальний контроль, засоби масової інформації виступають як стресові компенсатори, які допомагають звести соціальні конфлікти до мінімуму [5].

Функціоналістська ідея рівноваги знаходить свій прояв у різних медіапродуктах (новинах, вечірніх ТВ-шоу тощо). У кожному медіапродукті (у тому числі в рекламному ролику) існує прагнення перебільшити аморальні людські вчинки й продемонструвати їх як неприйнятні та неправильні. Злочини, такі як вбивство, грабежі, насильства, показано як приклади девіантної поведінки. З позиції структурного функціоналізму медіапростір робить світ людей меншим. Люди збираються в невеликі, як правило, сімейні, колективи, подивитися програми телебачення, обговорюючи потім, що вони бачили, і поступово вони починають поділяти спільне почуття – що вони дивляться щось особливе, створене спеціально для них.

Представники цієї парадигми розглядають рекламу як важливу функцію в суспільстві. Засоби масової інформації можуть впливати на формування соціальної однорідності в небаченому до цього періоду масштабі. Інтернет діє на більше число людей у більшості соціальних груп, ніж телевізор чи радіо. Н. Постман (1989) стверджував, що популярні засоби масової інформації дуже часто виступають як система освіти, що разом з доведеними даними про зв'язок між переглядом телепередач і поганим фізичним здоров'ям серед дітей робить їх не тільки позитивним явищем сучасного соціального.

Парадигма теорії конфлікту. Теорія конфлікту вивчає особливості нерівності, які існують у всіх суспільствах по всьому світу. У межах теорії

особливо детально вивчають нерівності, які існують на основі всіх аспектів статусності: расової чи етнічної належності, статі чи віку, релігії, інвалідності та соціально-економічного статусу. Головні представники цієї соціологічної парадигми: К. Маркс, Л. Козер, Р. Дарендорф.

Представники цієї парадигми вважають, що корпорації контролюють засоби масової інформації та рекламу як їх фінансове джерело з метою задоволення своїх власних потреб. Матеріали новин і різні серіали створені не для розваги аудиторії, а для залучення нашої уваги до добре оплачуваних рекламних матеріалів. Динаміка досліджень соціального в цій парадигмі виходить з того, що засоби масової інформації виступають як канал для соціального примусу.

Власники засобів масової інформації використовують спеціальні засоби психологічного та рекламного характеру з метою впливу на потрібні їм соціальні верстви. Тенденції, які імплікуються суспільству через засоби масової інформації, створюють імітацію суспільного схвалення системи, в якій примус, підпорядкування й зміни в суспільстві відбуваються під впливом саме телебачення, радіо, преси та Інтернету.

З погляду теорії конфлікту, сучасні засоби масової інформації є інструментами соціального контролю. Функціоналісти й інтеракціоністи згодні, що засоби масової інформації необхідні, тоді як послідовники позиції теорії конфлікту розглядають засоби масової інформації та рекламу як необхідне зло. Як інструмент соціального контролю, засоби масової інформації відіграють важливу роль в оформленні, створенні структури суспільства.

Основу позиціонування реклами в межах теорій конфлікту становить думка, що суспільство – це, насамперед, групи людей з різними інтересами й різним доступом до ресурсів. Тільки через конфлікт таких груп суспільство розвивається, змінює свої форми, адаптується до нових умов.

Теорії соціального конфлікту різняться тим, що саме їх автори бачать основою конфлікту. Так, марксизм основою будь-якого конфлікту вважає в кінцевому підсумку розвиток продуктивних сил. Основні групи, що конфліктують, – класи, що відрізняються за критерієм “володіння капіталом”. З погляду реклами, марксова теорія класового конфлікту не дає особливих перспектив для інтерпретації ролі реклами, оскільки системотвірний фактор реклами – система споживання. Споживання ж прямо не залежить від критерію “володіння капіталом”.

Значного поширення набула немарксистська соціологія конфлікту, найбільш яскравим представником якої є Р. Дарендорф. Основу конфліктів він вбачає в різному доступі до різних ресурсів, з яких найбільш дефіцитні – влада й авторитет. Реклама виявляє конфлікт, що формується навколо доступу до ресурсів споживання [4, с. 36].

Символічний інтеракціонізм описує суспільство у вигляді взаємодії невеликих груп індивідів. Взаємодія заснована на інтерпретації різних культурних символів, таких як усна, письмова та невербальна мова комунікації. На-

ша поведінка в середовищі інших людей (персональні комунікації) є результатом нашого спільного розуміння культурних символів. Це парадигма мікрорівня, яка описує дрібномасштабні процеси й малі соціальні системи; вона фокусує свою увагу на індивідуальній поведінці.

Найбільш важливим аспектом парадигми символічного інтеракціонізму є не стільки те, що вона зацікавлена у вивченні малих груп, а скоріше інтерес до інтерпретації культурних символів. Для символічного інтеракціонізму все в суспільстві засновано на процесах індивідуальної інтерпретації культурних символів – медіаповідомлень (у тому числі рекламних), мови, стереотипів, системи вірувань.

У межах цієї соціологічної парадигми проаналізовано один з аспектів рекламного впливу в США – країні, яка створила найбільш повну історію й практику рекламної справи. Так, в США відзначається тривалий за часом існування факт соціальної міфології, сформованої, зокрема, рекламними засобами: міф змушує суспільство вважати, що бідні, різні меншини, жінки, особи, що не є білими, такі, що є не-християнами, якимось чином не є такими ж справжніми американцями, як білі англо-саксонські протестанти.

Ця соціальна міфологія підкріплюється уявленнями, що циркулюють у мас-медіа: не-білий, не-представник середнього класу, не-християнин тощо. Образ, як правило, має негативне ментальне забарвлення – представники цих груп схильні до хвороб, залучені в кримінальну активність, небезпечні і неприйнятні для суспільства. Така соціальна міфологія створює негативні символи, які впливають на повсякденне життя громадян, які належать до зазначених вище груп. У результаті такі негативні символи породжують страх, ненависть, зневагу, і навмисне невігластво щодо життя тих людей, які соціально випадають з “мейнстріму” американського суспільства.

Таким чином, символічний інтеракціонізм добре застосовувати для пояснення процесів впливу різних форм комунікації (у тому числі зображень і повідомлень реклами в мас-медіа) на структуру й сутність взаємодії індивідів один з одним, формування суспільно значущих стереотипів.

Основні представники цієї парадигми: Д. Мід, В. Томас, Г. Гарфінкель, М. Блау, Дж. Хоманс, Ч. Кулей.

З погляду інтеракціоністської парадигми, засоби масової інформації використовують для формування нашого визначення (розуміння) цієї об’єктивної ситуації (стан речей у суспільстві на індивідуальному й громадському рівнях). Це сприйняття реальності, з позиції свідомості індивідів, природно розвивається у вигляді повсякденних цінностей і культурних змін.

Наприклад, медійне визначення середнього американського сімейства з 1950-х і 1960-х рр. різко відрізняється від того, що ми очікуємо сьогодні. Мас-медійне зображення сімейного життя завжди було еталоном для порівняння нашого власного життя з еталоном успіху. ЗМІ, у тому числі за допомогою реклами, служить ніби каналом нашого соціального сприйняття символів, які представляють, що є правильним, а що є неприйнятним.

Парадигма інтеракціонізму поділяє з низки позицій положення функціоналізму. Обидві теорії вважають, що засоби масової інформації символізують досконале суспільство, медійною образ якого індивіди прагнуть наслідувати. Знаменитості, спортсмени та інші рольові моделі просувають не тільки відомі бренди, але іноді й образи поведінки, заохочуючи цінності та моральні орієнтири.

Засоби масової інформації визначають як канали зв'язку в сучасних суспільствах, які можуть досягати великого числа людей, іноді миттєво. За останні десять років технології комунікації набули істотного розвитку. Традиційними формами масової інформації, трансляторами рекламних повідомлень були телебачення, радіо і друковані видання. Інтернет створив нову медіареальність у вигляді чат-кімнат, електронної пошти, ідеї соціальних мереж, яка "прийшла" на ринок медіанасиченого суспільства. Телебачення й радіо представляють комунікацію типу "тиск". Споживач має невеликий рівень впливу на зміст рекламних повідомлень, які він отримує по радіо чи телебаченню: вони можуть вибрати канал або просто вимкнути телевізор.

Інтернет, зокрема веб-сайти, можуть бути доставлені тільки тому споживачеві, який зробив запит на "пошук" контенту. ЗМІ вчинили парадигмальні зрушення від змісту і програмування, яке суспільство змушене приймати до запит-контенту, створеного для формування цього суспільства.

У 1960-х і 1970-х рр. суспільство контролювало ЗМІ. Сьогодні засоби масової інформації мають найбільший вплив на нашу культуру. Правила поведінки, головні переконання й цінності – все залежить від засобів масової інформації. Згідно із соціологічною парадигмою інтеракціонізму, засоби масової інформації роблять сучасну культуру медійною.

Висновки.

1. Розуміння альтернативних поглядів на проблему дослідження реклами в соціології допомагає визначити, на яких позиціях засновані теоретичні підходи конкретного дослідницького процесу.

2. Різні теоретичні парадигми соціологічної науки формують базове поле для розуміння реклами як соціального явища. Однак жодна з парадигм не може надати повне всебічне пояснення з позиції соціології такого широкого й складного поняття, як реклама.

3. Взаємодоповнювальне застосування різних парадигм дає змогу виробити найбільш оптимальну модель реклами й здійснити всебічний аналіз реклами як явища сучасного суспільства.

4. Використовуючи парадигми як визначальний компонент дослідження певного соціального явища, зокрема реклами, дуже важливо розрізнити, яка з парадигм найбільше підходить для аналізу різних його аспектів.

5. Описані парадигми й соціологічні підходи до вивчення реклами та рекламного впливу є достатньою основою подальших цілей теоретичних побудов щодо реклами як соціального інституту. У зв'язку з тим, що кожна парадигма відстоює власні теоретичні положення та підходи, найбільш

оптимальним вибором у ході досліджень реклами в соціології є принцип мультипарадигмальності.

Список використаної літератури

1. Иванов Д. В. Парадигмы в социологии : учеб. пособ. / Д. В. Иванов. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с.
2. Подвальская В. С. Социологические подходы к изучению рекламы: сущность и особенности / В. С. Подвальская // Социологический альманах. – 2015. – № 6. – С. 550–556.
3. Познанська К. В. Множинність теорій і парадигм теоретичної соціології / К. В. Познанська // Славута : зб. наук. праць з гум. дисц. – 2011. – № 4–5. – С. 14–16.
4. Савельева О. О. Социология рекламного воздействия / О. О. Савельева. – Москва : Рип-Холдинг, 2006. – 284 с.
5. Dean G. A Mediated Culture [Electronic resource] / G. Dean // Marketing Philosophy. – 2010. – Mode of access: <http://marketography.com/tag/sociological-perspectives/>.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2015.

Согорин А. А. Социологические парадигмы рекламы и рекламного влияния

Определено, что парадигма – это совокупность фундаментальных научных положений, представлений и терминов, которые принимаются и разделяются научным сообществом и объединяют большинство его членов.

Показано, что, несмотря на разные подходы к определению количества и наименования социологических парадигм, существуют три парадигмы социологии рекламы, в отношении которых следует констатировать единство подходов и их признание как в отечественной, так и в западной социологической мысли. Это парадигмы структурного функционализма, теории конфликта и символического интеракционизма.

Ключевые слова: парадигма, реклама, средства массовой информации, социологические теории, общество.

Sogorin A. Sociological Advertising Paradigms and the Impact of Advertising

Determined that the paradigm is a set of fundamental scientific statements, representations and terms that are accepted and shared by the scientific community and unites the majority of its members. Ensures continuity of science and scientific creativity.

Important aspects for the case study of advertising are considered, which can become the basis for further formation of the sociological paradigm of advertising as a social phenomenon of the following authors: H. Marcuse, P. Bourdieu, J. Baudrillard.

It is shown that despite the different approaches to determine the number and name of sociological paradigms are three paradigms on which possible to state unity approaches and recognition both in national and in the western sociological science.

This paradigm of structural functionalism, conflict theory and symbolic interactionism.

Functionalists believe that the media and advertising as the integral part of the of society benefit to it development. Media, especially advertising are powerful agents of socialization. Through the media, the culture is transferred to the masses. Serving society through social control, the media act as stress joints that help reduce social conflicts to a minimum.

The basis of positioning of advertising within the theories of conflict is the idea that society – is primarily a group of people with different interests and different access to resources. Only through such groups conflict society develops, changes its shape and adapts to the new conditions.

In terms of symbolic interactionism paradigm advertising through the media used to form our definition (understanding) of the objective situation (state of affairs in society at the individual and community level). This perception of reality, consciousness from the perspective of individuals, develops naturally in the form of daily values and cultural change.

Understanding of alternative points of view on the issue of advertising research in sociology helps determine which positions are based on theoretical approaches for the specific research process.

Different theoretical paradigm of social science form the basic right to understand advertising as a social phenomenon. However, none of paradigms can not provide full comprehensive explanation from the perspective of sociology for such a broad and complex concept as advertising.

Complementary use of different paradigms allowing to develop the most suitable model of advertising and make a comprehensive analysis of advertising as a phenomenon of modern society.

Using the paradigm as a decisive component of investigation certain social phenomena, including advertising, it is important to distinguish which one is most suitable paradigm to analyze its various sides and aspects.

Described paradigms and sociological approaches to the study of advertising and advertising exposure is sufficient basis for further theoretical considerations regarding the purpose of advertising as a social institution. Due to the fact that every paradigm defends their theoretical positions and approaches the optimal choice in the study of advertising in sociology is the principle of combined paradigms.

Key words: *paradigm, advertising, mass-media, sociological theories, society.*

УДК 316.334.56

И. П. ШЕПЕЛЕНКО

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СОЦИАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье анализируются теоретические концепции, репрезентирующие в социологическом дискурсе современные научные представления о социальном потенциале. Определено место понятия “социальный капитал” в системе родственных понятий “человеческий потенциал” и “человеческий капитал”, “социальный капитал”. Социальный потенциал определяется как способность индивида, социальной группы, социальной общности к повышению эффективности взаимодействий и деятельности на основе использования внутренних нематериальных ресурсов, конвертируемых при определенных условиях в экономический капитал. В качестве социального потенциала выступают: личностные взаимодействия между акторами, повышение доверия между ними, частота взаимодействия, наличие институциональных норм, развитость неформальных механизмов взаимодействия, наличие инициативных индивидов или групп.

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческий капитал, социальный капитал, социальный потенциал.

В последние десятилетия в социологической науке одно из ведущих мест занимает исследование теоретического концепта социального капитала. В то же время теоретическому осмыслению социального потенциала не уделяется должного внимания. Актуальность освоения теоретического наследия, формирование исследовательской традиции, разработка понятийного аппарата теории социального потенциала является актуальной задачей отечественных социологов. Это имеет особую значимость в свете выработки практических рекомендаций по формированию, сохранению и преумножению социального потенциала гражданского общества.

Объектом исследования выступает место понятия “социальный потенциал” в социологическом дискурсе. Предметом исследования являются социологические концепции, репрезентирующие современные научные представления в указанной области.

Цель статьи – анализ базовых теоретических подходов к феномену социального потенциала, формулировка определения понятия “социальный потенциал” в социологическом дискурсе.

В современной науке широко представлены исследования родственных понятий: человеческий потенциал и человеческий капитал, социальный капитал. Само понятие “потенциал” (лат. *potentia* – сила, мощь) представлено как многозначное, многоаспектное. В этимологическом словаре происхождение слова “потенциальный” рассматривается как заимствова-

ние в XIX в. из французского языка, где “potentiel” – с латинского “potentialis”, производного от “potens” могущий, буквально – могущий быть. Проведенный анализ определений “потенциал”, “социальный потенциал”, представленных энциклопедическими изданиями с начала 30-х гг. XX в. по настоящее время, свидетельствует о коренном изменении представления научной общественности об этих понятиях в течение указанного исторического периода. В более ранних изданиях потенциал рассматривался как мощность, сила, запас энергии в данной точке пространства, поля и т.д. В переносном значении определение потенциала дается как совокупность, ресурс всех имеющихся возможностей, средств в какой-то сфере. Так, в “Большой Советской Энциклопедии” приводится следующее определение термина “потенциал” (от лат. potentia – сила): “совокупность возможностей, источников, средств, запасов, которые могут быть приведены в действие, использованы для решения определенных задач, достижения поставленных целей; возможности отдельного лица, общества, государства в определенной области” [7]. В справочной литературе последних лет потенциал определяется как совокупность ресурсов территорий, общностей, отдельных социальных институтов, в то же время аспект действия, деятельности, силы из этого определения исключается. Таким образом, категория “потенциал”, которая характеризовала прежде всего меру различных форм движения и взаимодействия материи, меру перехода движения материи из одних форм в другие, резко сузила свои гносеологические возможности, стала употребляться в научной литературе как синоним к словам “ресурс”, “возможность”. Именно в этом смысле категория использовалась в общественных науках, что привело к тому, что при анализе общественных процессов недостаточно учитывались важные характеристики потенциала – системность, темпоральность, направленность, сила воздействия на социальные изменения различных социальных систем. На наш взгляд, возвращение к исходному пониманию потенциала в полном объеме его характеристик способствовало бы более четкой формулировке таких категорий, как “человеческий потенциал”, “социальный потенциал” и др.

Понятие “социальный потенциал” выступает основополагающей дефиницией для социального капитала.

В то же время социальный потенциал содержит как составляющую человеческий потенциал. Закономерным является понимание человеческого потенциала как способности индивида, отдельных групп либо общества в целом проявить в конкретном случае или проявлять систематически свои возможности, способности в реальной деятельности. При этом в зависимости от ситуации могут проявляться доминантные, латентные или неявно выраженные способности индивида, возможности определенных социальных групп и общностей. То есть человеческий потенциал не может сводиться к простой сумме способностей, качеств индивидов, объему каких-либо резервов – ему присуща системность, внутренняя структура и динамика.

В социологической и экономической литературе, несмотря на длительные исследования, относительно сущности категорий человеческого потенциала и человеческого капитала отсутствует определенность и отмечаются различные взгляды. Среди дискуссионных положений в рамках теории человеческого капитала рассматриваются следующие: связь понятия “человеческий капитал” с живой человеческой личностью, соотношение человеческого и физического капиталов, определение человеческого капитала с точки зрения теории факторов производства. Современная концепция человеческого капитала имеет свои исторические предпосылки. Теоретические основания исследования человеческого капитала были заложены в рамках экономических концепций У. Петти, А. Смита, Д. Рикардо, К. Маркса, Л. Вальраса, Дж. М. Кларка, Дж. Мак-Куллоха, И. Тюнена и др.

Формирование современной теории человеческого капитала и ее выделение в качестве самостоятельного течения мировой научной мысли происходило в конце 50-х – начале 60-х гг. XX в. Возникновение и формирование концепции человеческого капитала в её современном виде стало возможным благодаря работам экономистов Т. Шульца, Г. Беккера, Л. Туроу [1]. У истоков формирования и разработки теории человеческого капитала в её современном виде также стояли известные американские и английские экономисты Дж. Минцер, У. Боуэн, Дж. Вейзи и др. Позднее в разработку данной концепции значительный вклад внесли М. Блауг, С. Боулс, И. Бен-Поэрт, М. Вудхолл, Э. Денисон, С. Дейзи, Дж. Кендрик, Б. Кикер, Р. Лэйард, Ф. Махлуп, Г. Псахаропулос, Ф. Уэлч, Б. Чизвик и др.

Широкой известностью пользуются работы С. Г. Струмилина, Б. Вейсброта, Дж. Минцера, У. Боуэна, Л. Хансена, Т. Давенпорта, М. Блауга, С. Боулса, И. Бен-Порэта, Р. Лэйарда, Б. Чизвика и других исследователей экономики труда и человеческого капитала.

Сам термин “человеческий капитал” первым в научной литературе стал использовать Т. Шульц, а Г. Беккер перевёл это понятие на микроуровень. Согласно Г. Беккеру, человеческий капитал предприятия – совокупность навыков, знаний и умений человека. Однако, очевидно, что речь в данном случае идёт о потенциальных характеристиках человека, которые имеют лишь возможность реализоваться и иметь адекватную оценку работодателем. Анализ существующих позиций позволяет констатировать, что в узком смысле под человеческим капиталом очень часто понимается человеческий потенциал индивида, группы, общности или совокупность или запас качеств человека, среди которых преобладают знания и производительные способности. Таким образом, человеческий капитал в узком понимании приравнивается к человеческому потенциалу.

Таким образом, знания, способности и навыки человека признаются особой формой капитала на том основании, что, подобно физическому капиталу, их формирование требует определенных инвестиций, в то же время знания, навыки, способности могут обеспечивать своему обладателю получение более высокого дохода и могут быть накапливаемыми.

Как отмечает Дж. Грейсон, “...именно человеческий капитал, а не заводы, оборудование и производственные запасы являются краеугольным камнем конкурентоспособности, экономического роста и эффективности. Уже пора научиться измерять стоимость этого богатства... сам факт его оценки будет способствовать изменению взглядов руководителей, их подход к человеческому капиталу не просто как к издержкам, а как к активам компаний, которые нужно грамотно использовать” [4].

Существует расширенное толкование понятия “человеческий капитал”. Так, Л. Туроу, Дж. Кендрик, В. И. Марцинкевич включают в него не только производительные качества индивидов, но и социальные, психологические, мировоззренческие и морально-этические (и другие), а также, что важно, способность получать доход от их реализации и применения. Достоинство расширительной концепции человеческого капитала состоит в следующем: в рамках данного подхода человеческий капитал трактуется с позиций общественных отношений, человеческий капитал является ценностью не только для индивида, но и для общества. Следовательно, общество формирует и осуществляет такие инвестиции в человека, которые совместимы с направлениями текущей экономической и социальной политики, отражает уровень развития самого общества. Человеческий капитал рассматривается не только как индивидуальное, но и социальное благо.

В целом все определения человеческого капитала можно разделить на две группы, которые отражают его различные характеристики:

– первая группа интерпретирует человеческий капитал как совокупность имеющихся у человека запасов способностей и качеств, применяемых в процессе производства благ;

– вторая группа характеризует человеческий капитал с инвестиционной стороны, подчеркивая факт их накопления в результате вложений в человека.

Таким образом, эволюция взглядов экономистов шла от понятия “рабочая сила” к понятию “человеческий капитал” в течение трех веков, и в настоящее время распространенным является следующее определение человеческого капитала: это данный от рождения, сформированный в результате инвестиций и накопленный человеком определенный запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций, которые целесообразно используются в той или иной сфере общественного воспроизводства, содействуют росту производительности труда и эффективности производства и тем самым влияют на рост заработков (доходов) данного человека [5]. Человеческий капитал, в отличие от человеческого потенциала, понимается как совокупность качеств и свойств, производительных способностей и сил, функциональных ролей, включенных в систему рыночной экономики, и могут стать источниками дохода для человека, семьи, предприятия и общества. То есть, речь идет о капитализации человеческого потенциала. Так, по утверждению Дж. Мак-Куллох, между обычным и человеческим капиталом существует тесное сходство. Инвестиции в человеческое суще-

ство должны в течение предстоящей жизни индивида принести нормальную норму дохода, согласующуюся с другими видами инвестиций, плюс нормальную норму доходов, определяющуюся рыночной процентной ставкой [2].

Рассматривая человеческий капитал как один из главных элементов развития общества, отметим его основные особенности по сравнению с другими видами капитала. Во-первых, его способность к изменению – человеческий потенциал может быть как увеличен, так и уменьшен с течением времени. Увеличение капитала требует усилий как от носителя капитала – человека, так и от общества, при этом эффективность вложений в человеческий капитал также зависит как от личности в большей степени, так и от внешней среды. Уменьшение человеческого капитала связано с физическим и моральным износом, поэтому человеческий капитал также может быть амортизирован. Инвестиции в человеческий капитал носят более долгосрочный характер, отдача от них также более длительна и высока; для общества отдача от вложений в человеческий капитал носит не только экономический характер, но и социальный. При этом доходы, получаемые человеком, полностью принадлежат ему, распоряжается он ими самостоятельно. Функционирование человеческого капитала зависит, прежде всего, от самого человека, от его личной заинтересованности в этом. Структура человеческого капитала состоит из совокупности элементов, таких как врожденные навыки и умения, природные способности, образование, здоровье, интеллектуальный капитал, мотивация к работе и обучению, профессиональные навыки, способности и компетенции, приобретенные человеком в процессе обучения или трудовой деятельности. При этом единой точки зрения на структуру человеческого капитала в научной литературе не выработано. Различные ученые включают в структуру человеческого капитала разное число элементов (видов).

Представляют также существенные затруднения обоснование методов измерения, выбор показателей для измерения человеческого потенциала и, соответственно, человеческого капитала. Так, например, после долгих дебатов и напряженной научной работы благодаря формулировке концептуальной структуры, предложенной А. Сена, для стран – членов ООН был разработан Индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП) – интегральный показатель, рассчитываемый ежегодно для межстранового сравнения и измерения уровня жизни, грамотности, образованности и долголетия как основных характеристик человеческого потенциала исследуемой территории. Индекс публикуется в рамках Программы развития ООН в ежегодных отчетах о развитии человеческого потенциала с 1990 г. [8]. При подсчете ИРЧП учитываются 3 вида показателей: ожидаемая продолжительность жизни, уровень грамотности населения страны и ожидаемая продолжительность обучения, а также уровень жизни, оцененный через ВНД на душу населения по паритету покупательной способности (ППС) в долларах США. В настоящее время этот показатель является стандартным инст-

рументом для общего сравнения уровня жизни различных стран и регионов, однако учеными подчеркивается, что научный поиск в направлении усовершенствования индикаторов продолжается.

Можно предположить, что по своему происхождению понятия “социальный потенциал” и “социальный капитал” являются результатом терминологического заимствования из экономической науки и переосмысления экономической категории в терминах социально-гуманитарных наук. Появление концепции социального капитала продолжает традицию, наметенную в экономической теории работами Г. Беккера, Х. Дж. Джонсона, Т. У. Шульца, обосновавших в 1960-е гг. включение в арсенал средств экономической теории категорию “человеческий капитал”. Указанный подход включил в экономический анализ проблематику продуктивности иных, чем материальные средства и финансы, социальных ценностей, в частности способность образования связей, мобильности выступать в качестве производительного ресурса, увеличивающего индивидуальную и общественную полезность экономической деятельности. Продолжением указанного экономического подхода к анализу социальных отношений являлась разработка проблематики роли социальных связей, актуальной информации как источника социального и экономического потенциала.

Разработка понятия “социальный капитал” как самостоятельной и целостной социологической концепции началась в зарубежной социологии в 1980-е гг. У выдающегося французского социолога П. Бурдьё концепция социального капитала приобрела подлинно социологическое содержание, став эффективным инструментом анализа процесса воспроизводства неравенства вообще, в котором экономический, финансовый, человеческий, культурный, символический и социальный капитал выступают в качестве форм взаимного превращения, объективации, институционализации неравенства в процессе структурирования социальных классов [3]. Американский социолог Дж. Коулман дополнил исследования, интегрировав анализ структурной обусловленности экономического поведения с анализом продуктивной функции социального капитала, рассматриваемой в традиционных категориях издержек, максимизации полезности и рационального выбора, обозначил интеграцию традиций функционального анализа и экономического подходов к оценке экономической продуктивности структуры социальных связей [6]. Концепция социального капитала получила широкую известность, найдя применение за пределами предметного поля экономической социологии благодаря исследованиям Р. Патнэма, предложившего способы оценки социального капитала и его продуктивной функции в различных сферах коллективной и человеческой деятельности. Исследования Р. Патнэма ознаменовали смещение акцента в интерпретации социального капитала с позиций его экономической функции на объяснение его природы и компонентов, воспроизводимых от содержания и структуры социальных отношений.

В исследование структурной природы социального капитала наибольший вклад внесли социологи, представляющие традиции сетевого подхода, среди которых особо следует выделить Р. Бёрта и Н. Лин. В работах М. Грановеттера были намечены способы анализа социальной укорененности экономического поведения, которые в настоящее время являются признанными инструментами исследования различных форм социального капитала. Р. Бёрт и Н. Лин внесли существенный вклад в разработку способов аккумуляции социального капитала, измерение его объема, ориентируясь на трактовку его как совокупности элементов социального потенциала.

Исследование социального капитала получило дальнейшее развитие в работах А. Портеса, Ф. Фукуямы и во многом определяет современное состояние научных дискуссий в рассматриваемой области отечественными социологами. Так, содержанию теоретических основ концепции социального капитала посвящены работы Н. Бусовой, О. Демкива, И. Дискина, В. Радаева, Л. Стрельниковой, В. Степаненко, П. Шихирева и др.

Социальный потенциал определяется как способность индивида, социальной группы, социальной общности к повышению эффективности взаимодействий и деятельности на основе использования внутренних нематериальных ресурсов, конвертируемых при определенных условиях в экономический капитал. В качестве социального потенциала выступают: личностные взаимодействия между акторами, повышение доверия между ними, частота взаимодействия, наличие институциональных норм, развитость неформальных механизмов взаимодействия, наличие инициативных индивидов или групп. Таким образом, социальный потенциал включает все компоненты человеческого потенциала, деятельностные составляющие и отличается системностью и темпоральностью.

Однако необходимо отметить, что как само понятие “социальный потенциал”, так и определение теоретических способов осмысления феномена, во многом остаются неосвоенными, а соответствующий понятийный и терминологический аппарат находится в стадии разработки на основе осмысления зарубежного опыта.

Выводы. Таким образом, теоретическое осмысление феномена социального потенциала в силу своей новизны и многоплановости возможных подходов постоянно пополняется теоретическими и методологическими данными, расширяется и уточняется понятийный аппарат. До сих пор остается большое количество неохваченных аспектов как самой концепции, так и связанных с ней областей социологического знания.

Список использованной литературы

1. Беккер Г. С. Человеческое поведение : экономический подход / Г. С. Беккер. – Москва : ГУ ВШЭ, 2003. – 671 с.
2. Блауг М. Мак-Куллох, Джон Рамсей / М. Блауг // 100 великих экономистов до Кейнса. – Санкт-Петербург : Экономикс, 2008. – С. 184–186.
3. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология : электронный журнал. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 241–258.

4. Грейсон Дж. Американский менеджмент на пороге XXI в. / Дж. Грейсон, К. О'Делл. – Москва : Экономика, 1991. – С. 196.
5. Нестеров Л. Национальное богатство и человеческий капитал / Л. Нестеров, Г. Аширова // ВЭ. – 2003. – № 2. – С. 17.
6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
7. Советский энциклопедический словарь / ред. А. М. Прохоров. – Москва : Советская Энциклопедия, 1980. – 1058 с.
8. Global Launch of 2015 Human Development Report [Electronic resource]. – Mode of access: <http://hdr.undp.org/en/2015-report>.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2015.

Шепеленко І. П. Теоретичні підходи до визначення соціального потенціалу в сучасній соціологічній науці

У статті проаналізовано теоретичні концепції, що репрезентують у соціологічному дискурсі сучасні наукові уявлення про соціальний потенціал. Визначено місце поняття “соціальний капітал” у системі споріднених понять “людський потенціал” і “людський капітал”, “соціальний капітал”. Соціальний потенціал визначено як здатність індивіда, соціальної групи соціальної спільноти до підвищення ефективності взаємодій і діяльності на основі використання внутрішніх нематеріальних ресурсів, конвертованих за певних умов в економічний капітал. Як соціальний потенціал виступають: особистісні взаємодії між акторами, підвищення довіри між ними, частота взаємодій, наявність інституційних норм, розвиненість неформальних механізмів взаємодії, наявність ініціативних індивідів або груп.

Ключові слова: людський потенціал, людський капітал, соціальний капітал, соціальний потенціал.

Shepelenko I. Theoretical Approaches to Defining Social Potential in Modern Social Science

The author analyzes the theoretical concepts represented in the sociological discourse of contemporary scientific understanding of the social potential. The place of the concept of “social capital” is defined in the system of related concepts: “human potential” and “human capital”, “social capital.” Social capacity is defined as the ability of an individual, social group, social community to improve efficiency of interactions and activities on the basis of internal intangible resources, convertible into economic capital under certain conditions. Social potential appear for personal interaction among actors, increasing trust among them, frequency of interaction, the presence of institutional rules, development of informal mechanisms of interaction, the presence of initiative individuals or groups.

The relevance of absorption of the theoretical heritage, formation of research tradition, development of definitions of the theory of social capital is an important task for national sociologists. It is important in the light of development of practical recommendations on forming, preserving and increasing the social potential of civil society.

The object of research is analysis of the concept of “social potential” in the sociological discourse. The subject of research is the sociological concept represents modern scientific understanding in this area.

The purpose of this article is to analyze the basic theoretical approaches to the phenomenon of social capital, the wording of the definition of “social potential” in the sociological discourse.

Extent of prior research. Related research concepts are well represented in modern science, such as “human potential” and “human capital”, “social capital”. Despite the long-term studies about the nature of the categories of human potential and human capital, the

categories are not defined yet in sociological and economic literature. There are different views represented. Among the controversial provisions in the framework of the theory of human capital covers the following: communication concept of “human capital” with the living human person, the relationship of human and physical capital, the definition of human capital in terms of the theory of factors of production. The modern concept of human capital has its own historical background.

Theoretical studies of the human capital were laid under the economic concepts of William Petty, Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx, Léon Walras, John. M. Clark, James McCulloch, Johann Heinrich von Thünen and many others. The term “human capital” for the first time was used by T. Schultz and G. Becker in the scientific literature and the concept was brought to the micro level.

According to G. Becker, the human capital of a company is a combination of skills, knowledge and abilities of the person. However, it is clear that in this case we are talking about the potential characteristics of people who have only a possibility to implement and have an adequate assessment of an employer. Analysis of existing products enables us to state that in the narrow sense, human capital is often understood as the human potential of an individual, group, community, or stock or a combination of human qualities, among which prevail knowledge and productive capacity. Thus human capital in the narrow sense is equivalent to human potential.

Thus, the knowledge, abilities and skills of a person recognized as a special form of capital, on the grounds that, like physical capital, their formation requires a certain investment at the same time, knowledge, skills, abilities, can provide its owner to obtain a higher income and can be accumulative. In general, all the definitions of human capital can be divided into two groups, which reflect its different characteristics. The first group interprets human capital as a set of existing stocks of human abilities and qualities used in the production of goods. The second group describes the human capital investment side, emphasizing the fact that they accumulate as a result of investments in human.

Thus, the evolution of the views of economists came from the concept of “labor” to the concept of “human capital” for three centuries. It is now common to understand the following definition of human capital that undergone a change from its birth, formed as a result of investments and gained a man a certain margin of health, knowledge, skills, abilities, motivations, that it is expedient to use in a particular field of social reproduction, contribute to the growth of labor productivity and production efficiency, and thus affect the growth of earnings (income) of a person.

Key words: *human potentia, human capital, social capital, social potential.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.4

А. А. АШУРБЕКОВ

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ НА ПРИКЛАДІ ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Стаття спрямована на виявлення та систематизацію особливостей політичних преференцій промислового регіону на прикладі Придніпровського регіону України. Приділено увагу систематизації дослідницької інформації стосовно поняття “політичні преференції” в західній та українській науковій літературі. Запропоновано авторське визначення поняття “політичні преференції” як складного ментального феномена, що включає в себе ставлення до певних політичних явищ, подій, політичних суб’єктів, політичні настанови, уподобання, оцінки та думки, емоційне й змістовне ставлення до певних сторін політичного життя. Систематизовано риси політичних преференцій мешканців промислового регіону та виділено їх в окрему модель, що має такі характеристики: притаманність значній частині мешканців регіону консервативного синдрому; домінування лівого консерватизму в більшій частині населення за винятком молоді; розширення консерватизму; наявність високих моральних вимог до політичних гравців; амбівалентність політичних преференцій населення; дрейф молодого покоління населення Придніпровського регіону за своїми політичними преференціями до загальноукраїнських та преференцій Західного регіону.

Ключові слова: промисловий регіон, Придніпровський регіон, політичні преференції.

Одним з наслідків радикальних соціально-політичних перетворень у сучасній Україні є запуск процесу подолання надмірної централізації влади. Цей процес має не тільки організаційну та юридичну основу, а й зумовлений таким суб’єктивним чинником, як відмінність у політичних уподобаннях населення різних регіонів країни. Урахування специфіки політичних преференцій населення певного регіону дасть змогу більш виважено приймати рішення в будь-якій сфері суспільства й глибше розуміти процеси, що відбуваються в регіоні та країні загалом.

З погляду політичних преференцій та особливостей електоральної поведінки є суттєві розбіжності між регіонами України.

Існує значна кількість підходів до регіоналізації України: географічний, адміністративний, політичний, економічний тощо. З економічного

погляду виділяють дев'ять економічних або промислових регіонів України, одним з яких є Придніпровський, що об'єднує Запорізьку та Дніпропетровську області. Крім того, Придніпровський регіон представлений також у соціологічному вимірі в працях низки видатних українських соціологів.

Урахування специфіки політичних переваг різних регіонів дасть змогу проводити більш ефективну та гнучку державну політику, знизити загальне напруження в українському суспільстві.

На сьогодні поняття “політичні переваги” у вітчизняній та іноземній науковій літературі вивчено фрагментарно, не сформовано єдиного підходу до його визначення. Окремий аналіз політичних переваг можна зустріти в працях західних дослідників Й. Шумпетера та Е. Даунса. У російській науці увагу політичним перевагам приділяв О. Каширських. Серед українських соціологів окремі сторони політичних переваг висвітлювали О. Агарков, І. Бекешкіна, О. Козуб, В. Полторак.

На сучасному етапі практично відсутні дані стосовно політичних переваг мешканців промислових регіонів. Фактично увага дослідників зосереджена на політичній свідомості та її проявах в електоральній поведінці.

Мета статті – виявити та систематизувати особливості політичних переваг промислового регіону на прикладі Придніпровського регіону України.

Основні завдання статті: систематизація дослідницької інформації стосовно поняття “політичні переваги” в західній та українській науковій літературі; визначення поняття “політичні переваги”; систематизація рис політичних переваг мешканців промислового регіону та виділення їх в окрему модель.

В умовах відносної новизни поняття “політичні переваги” для ґрунтовного теоретичного аналізу доцільним є розгляд у науковому дискусії таких понять, як “політична поведінка”, “політична свідомість”, “політична ментальність” і, звідси, “політичні переваги”.

Цим поняттям приділяли увагу як класики соціології, так і сучасні вітчизняні та західні вчені. Дослідження проблем політичної свідомості можна зустріти в працях К. Маркса. Він один з перших окреслив проблему масовості суспільно-політичних процесів і її джерел, детермінованості свідомості мас і класів. Його погляди були спрямовані на соціально-класові, революційно-практичні чинники, які зумовлюють формування політичної свідомості [5].

Сучасний російський дослідник Н. Поліванова підкреслює, що політична свідомість безпосередньо пов'язана з політичною поведінкою. Політична свідомість опосередковує політичні дії, надаючи їм змісту. Сутність їх нерозривності та взаємовпливу полягає в прагненні впливати на владні структури й суспільно-політичні процеси в тому чи іншому напрямі. Спираючись на її погляди, можна стверджувати, що політична свідомість бага-

то в чому визначає змістовну сторону політичних преференцій і їх діяльнісних проявів [7].

Теоретичні проблеми політичної поведінки завжди викликали науковий інтерес як західних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, варто відзначити праці Г. Лебона, засновника “психології натовпу” [4]; Г. Тарда, що інтерпретує масову психологію як інстинктивне, ірраціональне, деструктивне явище. Позиції саме цих учених сформували серйозну теоретичну базу, яка багато в чому визначила розвиток наукових поглядів у цій сфері [10].

Серйозний внесок зробили західноєвропейські й американські вчені. Перш за все, Е. Дюргейм, який всебічно проаналізував причини формування феномена натовпу і його поведінкові особливості [1]; З. Фрейда, який розглядав соціальні феномени з тих самих позицій, що й внутрішні процеси людської психіки і який вважав можливим не спонтанне, довільне, а цілеспрямоване формування мас [11].

У межах концепції “масового суспільства” політичну поведінку як центральну категорію політичної науки вивчали представники біхевіористського напрямку Ч. Мерріам, Б. Скіннер, Л. Уайт, К. Райт, які виявляли специфічні риси цього феномена емпіричним шляхом, кількісними методами, поєднуючи методи дослідження емпіричної соціології та соціальної психології; а також Г. Лассуел, який, роблячи акцент на несвідомому у сфері політики, застосовував біхевіористський підхід до європейської традиції психоаналізу.

Марксизм як теорія критичного заперечення “буржуазної реальності” став основою для формування Франкфуртської наукової школи, представники якої М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, Т. Адорно типологізували риси “відомих” (що зазнають впливу), пояснювали причини виникнення та прийняття фашизму, а також проаналізували ірраціональність капіталістичної системи суспільства, що зумовлює авторитарну агресивність і авторитарне підпорядкування.

У своїх дослідженнях представники зазначеного напрямку соціологічної та політичної думки побудували свій теоретичний аналіз, використовуючи таку категорію марксизму, як “відчуження”, що, на їхню думку, характерна для всіх сфер сучасного суспільства.

Аналіз проявів політичних преференцій у конкретній поведінці ми можемо побачити в працях видатного соціолога Т. Парсонса, який розглядав поведінку “людини маси” як статусно-рольове виконання тієї чи іншої функції в межах теорії соціальної дії.

Подальше дослідження проблеми політичної поведінки мас здійснюють представники гуманістичного спрямування А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Олпорт, а також феноменології, символічного інтеракціонізму Г. Блумер, І. Гофман, М. Кун, Д. Льюїс.

У межах вивчення механізмів політичного вибору австрійський учений Й. Шумпетер наголошує на важливості поняття політичної конкуренції як фактора, що формує політичні преференції населення. Спільно з М. Вебером він вносить у демократичну теорію елемент конкурентності та ринку [15].

Надалі ці погляди розвивав Е. Даунс. Він розглядав політичні партії як “продавців” у політичній боротьбі, які конкурують за симпатії населення. На думку Е. Даунса, поведінка виборців відповідає раціональній моделі homo economicus. Населення керується міркуваннями “ціна-якість” відповідно до їх індивідуальних преференцій і вибирають партію або політичного діяча так само, як споживачі вибирають товар. На відміну від Й. Шумпетера, Е. Даунс наголошує на важливості раціональної складової у впливі населення на владу. За його поглядами, вона респонсивна щодо преференцій громадян, тобто відповідає їхнім очікуванням і запитам [12]. Але так само, як і в двох попередніх, у цій концепції демократії немає місця для активної участі громадян, крім як у процесі голосування на виборах.

Політичні преференції вчений тлумачить як продукт екзогенних факторів. Мотиваційну значущість у дуалістичній системі “ціна-якість” він ставить під сумнів, хоча, як і його попередники, конкурентну боротьбу інтересів і процес вибору розуміє як даність політичного процесу.

Насправді не існує концептуальної відповіді на питання про те, хто саме, крім самого громадянина, здатний якісно розрізнити ці преференції. Р. Гудін формулює критерії, за допомогою яких можна відрізнити преференції, що заслуговують на визнання. Такими є преференції, якщо вони:

- відбулися в процесі вичерпного інформування;
- є наслідком впевненості індивідуума;
- сформульовані самим індивідуумом.

При дотриманні цих критеріїв преференції стають автономними й “розумними”. І навпаки, преференції втрачають автономну якість, якщо вони не враховують важливої інформації або дублюють інші думки. Такі преференції можна назвати “нерозумними”, більше того, саме з міркувань безпеки індивідуума таким преференціям має бути відмовлено у визнанні [14].

На думку політичного психолога І. Елстера, політичне рішення, яке не ґрунтується на прямій залежності від преференцій громадян, не може бути визнано раціональним. Крім того, формування преференцій залежить від ситуації, яка може змусити громадян формувати преференції лише на основі наявного обмеженого вибору опцій (adaptive preferences). У цьому випадку йдеться навіть не про використання механізму прийняття рішень на свою користь за допомогою свідомого формування автономних преференцій (стратегічних), але про формування останніх згідно з імовірністю їх реалізації. Дослідник вводить поділ політичних преференцій на ірраціональні й автономні. У разі, наприклад, якщо реалізація дійсної преференції пов’язана з можливим ризиком або розчаруванням, нерідко реалізується

менш пріоритетна преференція. До того ж вибір преференцій часто залежить від наявних альтернатив [13].

Російський дослідник О. Каширських розглядав боротьбу двох значущих складових: прагнення індивіда до загальної моралі й раціональність індивіда в процесі формування власних політичних преференцій. У своїх працях він переймався питанням концептуального визначення демократичної компетенції на тлі суперечності між приватним інтересом і загальним благом, можливості ототожнення морального й раціонального в процесі формування власної політичної позиції.

Дослідник підкреслював, що сучасні теорії демократії загалом зводяться до двох основних факторів формування політичних преференцій:

1) існування в плюралістичному суспільстві конфліктності інтересів і конкурентної боротьби за вплив;

2) привнесення економічної логіки в політичну теорію, яка не тільки сприяє визначенню суті політичного процесу як конкуренції інтересів, а й проводить аналогію між *homo politicus* і *homo economicus*.

Обидва типи демократичної теорії схильні розглядати формування політичних преференцій як реалізацію індивідуальної волі, вільної від необхідності враховувати політичну позицію іншого [6].

На основі проведеного аналізу можна резюмувати, що політичні преференції в дискурсі політичної соціології є ставленням до об'єкта політичного вибору, що виокремлює його серед інших альтернатив і надає йому перевагу. Преференції на протигагу політичній культурі, що характеризує загальні політичні установки та ставлення до політичних інститутів і елементів політичної системи, відображають переваги конкретним об'єктам політичного протистояння: партіям та іншим політичним угрупованням, політичним лідерам, засобам політичної діяльності, оцінкам політичних подій тощо.

Політичні преференції – це складний ментальний феномен, що включає в себе ставлення до певних політичних явищ, подій, політичних суб'єктів, політичні настанови, уподобання, оцінки та думки, емоційне й змістовне ставлення до певних сторін політичного життя.

На базі спільних преференцій складаються солідарності, що формують ситуативні та стабільні спільноти, які конкурують у політичному полі в різних ситуаціях політичного життя, перш за все, в електоральних процесах.

Політичні преференції виникають у ситуації наявності альтернатив у різних ситуаціях політичного життя: електоральний процес, ставлення до політичних процесів та суб'єктів політичної діяльності. У сучасних умовах глибокої суспільно-політичної кризи зростає значущість політичних преференцій та їх ролі в напрямі розвитку держави.

Політичні преференції входять до складу політичної ментальності та одночасно зумовлені нею. Таким же чином політичні преференції тісно пов'язані з політичною свідомістю та політичною культурою. Специфіка

політичних преференцій порівняно з іншими якостями політичної ментальності полягає в тому, що преференції складаються за умов наявності вибору, певних альтернатив, умов та ситуацій для цього вибору. Преференції можуть мати явний та латентний характер, виявлятися в когнітивній і діяльній формах. Преференції є об'єктом формування, конструювання, впливу з боку політичних сил, що конкурують на політичній арені. Носіями преференцій є суб'єкти політики: населення, індивіди, політичні лідери тощо. Преференції можуть існувати на психологічному та ідеологічному рівнях. Найбільш важливою для політики є така діяльна форма прояву преференцій, як електоральні преференції, вибори населення певних політичних сил, лідерів в електоральних змаганнях.

Політичні преференції регіональної спільноти полягають у наявності певних властивостей, що забезпечують сталі засоби сприйняття соціально-політичних явищ, характеру їх розуміння й трактування (інтерпретації), особливостей політичної діяльності в регіоні. Компоненти політичних преференцій включають політичні переконання та орієнтації, що склалися під впливом досвіду участі в політичному процесі й у результаті дії традиції, політичної соціалізації тощо. Специфікою регіональних політичних преференцій є те, що важливим фактором їх формування є регіональна солідарність, ідентичність з певним регіоном, що може суттєво впливати на електоральні змагання.

З огляду на багатогранність феномена політичних преференцій, варто говорити про численність факторів, які впливають на їх формування. Їх можна поділити на три групи: соціально-економічні; соціально-політичні; соціокультурні.

Важливо розуміти, що ці групи факторів є динамічними системами, які зазнають в умовах соціальної дезорганізації постійних різких коливань, вплетених у тканину суспільних процесів, виступаючи одночасно умовами (передумовами, причинами) і фоном останніх. Усі вони важливі, але не рівнозначні на тому чи іншому етапі суспільного розвитку.

Ми вважаємо за необхідне виокремлювати політичні преференції населення регіону, що відображає специфіку політичної свідомості, політичної культури та політичної поведінки населення регіону й загалом політичної ментальності. Ця обставина підвищує актуальність вивчення особливостей політичних преференцій певного регіону в період проведення АТО, активізації електорального процесу, виборчої кампанії, аналізу результатів виборів.

З економічного погляду виділяють економічні та промислові регіони (райони). Українська радянська енциклопедія так тлумачить поняття “промисловий регіон” – це територія із чітко вираженою індустріально-виробничою спеціалізацією. Промислові райони зазвичай складаються стихійно, хоча є спроби регулювання їх розвитку, тож іноді формуються планомірно. У будь-якому разі промислові регіони формуються під впливом уже існую-

чої індустрії, територіального поділу праці, родовищ корисних копалин, наявного населення та його кваліфікації тощо. Промислові райони спеціалізуються на характерних для кожного з них галузях, для розвитку яких є всі основні ресурси й можливості, що дає змогу випускати продукцію з меншими витратами засобів виробництва і праці, ніж в інших регіонах [8].

З погляду промислового потенціалу в Україні виділяють такі регіони:

1. Столичний (Київська, Чернігівська, Житомирська обл.).
2. Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська обл.).
3. Донецький (Донецька, Луганська обл.).
4. Придніпровський (Запорізька, Дніпропетровська обл.).
5. Центральний (Кіровоградська, Черкаська обл.).
6. Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.).
7. Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька обл.).
8. Північно-Західний (Волинська, Рівненська обл.).
9. Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл., Автономна Республіка Крим) [3].

Промисловий потенціал Запорізької області є однією з ключових складових усієї української промисловості. Як зазначено в інформаційній довідці Запорізької обласної туристичної асоціації, “Запорізька область – регіон із значним виробничим потенціалом, один із базових регіонів у промисловому комплексі України. У структурі промислового виробництва регіону найбільшу питому вагу мають: металургійний комплекс – кожна 5-та тонна сталі, енергетичний комплекс – кожний 4-й кВт електроенергії, машинобудівний комплекс – кожний 2-й український автомобіль вироблений саме в Запоріжжі. Запорізький регіон належить до найбільш інвестиційно привабливих в Україні” [2].

До цього слід додати, що в області виробляють майже 27,3% усієї електроенергії держави, 20% української сталі та феросплавів, 17% готового прокату.

Найбільш впливовою галуззю в промисловості області є металургійний комплекс, переважна частка продукції металургійного комплексу виробляється для поставки на експорт (62,2%) [2].

Більш складний критерій для регіоналізації запропонований соціологами М. Чуриловим і А. Стегнієм. Вони враховували спільність областей у регіонах на основі даних статистики щодо рівня розвитку промисловості, добробуту, культури, національно-культурних особливостей, а також географічних чинників. Соціологи використовували такі номінації регіонів: Західний, Південно-Західний, Центральний, Північний, Північно-Східний, Придніпровський (Дніпропетровська і Запорізька обл.), Південний і Крим [9].

Згідно з політичним критерієм, враховують, крім географічного чинника, результат голосування на загальнонаціональних виборах. У межах цього підходу виділено п'ять регіонів: Донбас і Крим, Північний Схід, Центр, Захід, Південно-Східна Україна (Запорізька, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська обл.).

Як, бачимо різні підходи об'єднують Запоріжжя з різними сусідніми областями. Ми будемо спиратися на економічний підхід до поділу регіонів та позицію в цьому питанні відомих соціологів М. Чурилова й А. Стегнія, а саме що Запоріжжя належить до Придніпровського регіону.

Інституціалізація Придніпровського регіону склалася не тільки в економічних науках, а й у соціологічних. Виходячи з того, що регіон об'єднує Запорізьку та Дніпропетровську області, специфіку політичної ментальності регіону можна вивчати на матеріалі Запоріжжя. Безумовно, є ще вужчі особливості політичної ментальності інших міст Придніпровського регіону, але, на наш погляд, загальні риси в цілому переважають.

На основі аналізу та результатів ряду виборчих компаній у 2010–2015 рр., а також ставлення населення Придніпровського регіону до найбільш значущих суспільно-політичних питань виділимо окремі характеристики політичних преференцій цього промислового регіону. Їх доцільно систематизувати в окрему модель політичних преференцій мешканців Придніпровського промислового регіону:

1. Пригаманність значній частині мешканців регіону консервативного синдрому, що виявляється в схильності підтримувати консервативні політичні сили, поділяти консервативні політичні погляди, відчувати недовіру до нових політичних сил, скептично ставитись до європейських цінностей.

2. Домінування лівого консерватизму серед більшої частини населення за винятком молоді.

3. Розшарування консерватизму, що зумовлює прояви різних сторін політичних преференцій: консерватизм козацького минулого (правий), радянський консерватизм (лівий) – за радянських часів жилося краще, дореволюційний (лівий) консерватизм – до Революції гідності жилося краще, опора на соціально-економічну стабільність тощо.

4. Формування нового провінціалізму, який відштовхується не тільки від московського чи київського центру, а й від Європи. Тобто формується новий проєвропейський провінціалізм. Його особливістю є поєднання провінційного консерватизму з європейськими прогресистськими інтенціями.

5. Домінування схильності критикувати будь-яку владу. Тут певною мірою позначаються анархістські нахили в ментальності мешканців Запорізького регіону, що є Батьківщиною відомого анархіста Нестора Махна.

6. Високі моральні вимоги до політичних гравців з боку населення (більше стосується прихильників Євромайдану).

7. Амбівалентність політичних преференцій населення, що виражається в тому, що люди не довіряють владі, але чекають від неї змін і захисту своїх інтересів.

8. Дрейфування молодого покоління населення Придніпровського регіону за своїми політичними преференціями до загальноукраїнських і преференцій Західного регіону.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, зазначимо, що поняття “політичні преференції” є суттєво не вивченим у соціологічній літературі. На основі поглядів західних та вітчизняних дослідників щодо складових політичних преференцій і висвітлення ними окремих аспектів цього феномена сформульовано визначення політичних преференцій у дискурсі політичної соціології як ставлення до об’єкта політичного вибору, що виокремлює його серед інших альтернатив і надає йому перевагу. Преференції, на противагу політичній культурі, що характеризує загальні політичні установки та ставлення до політичних інститутів і елементів політичної системи, відображають переваги конкретних об’єктів політичного протистояння: партій та інших політичних угруповань, політичних лідерів, засобів політичної діяльності тощо.

Політичні преференції – це складний ментальний феномен, що включає в себе ставлення до певних політичних явищ, подій, політичних суб’єктів, політичні настанови, уподобання, оцінки та думки, емоційне й змістовне ставлення до певних сторін політичного життя.

У майбутньому перспективним видається більш глибоке вивчення поняття “політичні преференції” та його проявів у регіональному аспекті.

Список використаної літератури

1. Дюркгейм Э. Метод социологии : пер. с франц. / Э. Дюркгейм. – Москва : Наука, 1990. – 575 с.
2. Інформаційна довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zota.org.ua/poleznaya-informatsiya/item/18-informatsijna-dovidka-shchodo-suchasnogo-stanu-promislovosti-zaporizkoji-oblasti>.
3. Класифікація регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=2529>.
4. Лебон Г. Психология масс и народов / Г. Лебон // Діалог. – 1992. – № 3.
5. Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собр. соч. – Москва : Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – 230 с.
6. Каширских О. Н. Политические преференции в контексте теории делиберативной демократии / О. Н. Каширских // Вестник Пермского университета. ПОЛИТОЛОГИЯ. – 2012. – № 1. – С. 20–34.
7. Поливанова Н. П. Политическое сознание в условиях трансформации российского общества / Н. П. Поливанова. – Москва, 2009. – 482 с.
8. Промисловий регіон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Промисловий_район.
9. Стегній О. Г. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України / О. Г. Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94–122.
10. Тард Г. Социальная логика / Г. Тард // Тексты по истории социологии XIX–XX веков : хрестоматия. – Москва, 1994. – 383 с.
11. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “я” / З. Фрейд // Диалог. – 1990. – № 12.
12. Downs A. An Economic Theory of Democracy / Antony Downs. – New York : Harper 1957.

13. Elster J. The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory / J. Elster // J. Bohman, W. Rehg (eds.) *Deliberative democracy: essays on reason and politics*. – Cambridge ; London, 1997. – P. 10–11.

14. Goodin R. Democracy, Preferences and Paternalism / R. Goodin // *Policy Sciences*. – 1993. – № 26. – P. 237.

15. Schumpeter J. *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie* / Joseph Schumpeter. – Tübingen ; Basel, 1950. – P. 428.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2015.

Ашурбеков А. А. Особенности политических предпочтений промышленного региона на примере Приднепровского региона Украины

Статья направлена на выявление и систематизацию особенностей политических предпочтений промышленного региона на примере Приднепровского региона Украины. Уделено внимание систематизации исследовательской информации относительно понятия “политические предпочтения” в западной и отечественной научной литературе. Предложено авторское определение понятия “политические предпочтения” как сложного ментального феномена, включающего в себя отношение к определенным политическим явлениям, событиям, политическим субъектам, политические установки, предпочтения, оценки и мнения, эмоциональное и содержательное отношение к определенным сторонам политической жизни. Систематизированы характеристики политических предпочтений жителей промышленного региона, которые были выделены в отдельную модель, имеющую следующие характеристики: наличие у значительной части жителей региона консервативного синдрома; доминирование левого консерватизма у большей части населения за исключением молодежи; расслоение консерватизма; наличие высоких моральных требований к политическим игрокам; амбивалентность политических предпочтений населения; дрейф молодого поколения населения Приднепровского региона по своим политическим предпочтениям к общеукраинским и предпочтениям Западного региона.

Ключевые слова: *промышленный регион, Приднепровский регион, политические предпочтения.*

Ashurbekov A. Features of the Political Preferences of Industrial Region on the Example of Ukrainian Dnieper Region

One consequence of radical social and political change in modern Ukraine is to launch the process of overcoming the excessive centralization of power. This process is not only organizational and legal basis, but due to such subjective factors as differences in political preferences of the population across the country. Taking into account the specific political preferences of the population of a given region will enable more balanced decisions in every sphere of society and deeper understanding of the processes occurring in the region and the country.

This is by far the concept of political preferences in domestic and foreign scientific literature studied sufficiently fragmented, almost no data on the political preferences of residents industrial regions. In fact, researchers focused attention on the political consciousness and its manifestations in electoral behavior.

The article aims at identifying and systematizing features political preferences industrial region on the example of Ukraine Dnieper region. Attention is paid to research systematization of information on the concept of "political preference in Western and domestic scientific literature. Based on the analysis it was determined the concept of “political preferences”. Namely it is - a complex mental phenomenon that involves relation to

certain political phenomena, events, political actors, political guidance, preferences, evaluations and opinions, emotional and meaningful attitude to certain parties political life.

Also during writing the material was carried systematization rice political preferences of residents of the industrial region and allocated them to a specific model. This model has the following characteristics: inherency large part of the region's residents conservative syndrome, which manifests itself in the tendency to support conservative political forces to divide the conservative political views; Left dominance of conservatism in most of the population with the exception of young people; bundle conservatism conservatism in Cossack past, Soviet conservatism, revolution; formation of a new provincialism that pushes not only from Moscow or Kiev center, but also from Europe; high moral requirements for political players; ambivalence political preferences of the population, reflected in the fact that people do not trust the authorities, but expect it changes and protect their interests; drifting younger generation population Dnieper region for their political preferences and preferences for all-Western region.

Key words: *the industrial region, Dnieper region, political preferences.*

УДК 316:303.6; 316.334:37

Н. М. ГОРДІЄНКО

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У ВИВЧЕННІ РІВНЯ СОЦІАЛІЗОВАНOSTІ ТА ІНТЕГРОВАНOSTІ В СУСПІЛЬСТВО ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглянуто методологічні та методичні аспекти використання біографічного методу в соціологічному дослідженні рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернату. Обґрунтовано доцільність поєднання методів кейс-стаді, інтерпретації біографії й аналізу ціннісних орієнтацій випускників для вивчення ефективності роботи інтернатних навчальних закладів щодо соціалізації й інтеграції в суспільство учнів.

Ключові слова: випускники інтернатних навчальних закладів, біографічний метод, соціалізація, інтеграція в суспільство, ціннісні орієнтації.

В умовах інформатизованого та високотехнологічного суспільства XXI ст. стрімко зростає роль освіти, яка стає головним чинником розвитку людського капіталу кожної країни. Проведені на рівні ЮНЕСКО дослідження на прикладі різних країн свідчать про високу і стійку кореляцію між рівнем освіченості громадян і їх здатністю досягти нормальної якості власного життя і сприяти соціально-економічному розвитку країни [14; 15]. Все це вказує на зростання важливості проблемного поля соціології освіти, на необхідність соціологічних досліджень різнопланових взаємозв'язків між суспільством та освітою, в першу чергу, вивчення здатності навчальних закладів забезпечити достатній рівень освіченості, соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників.

Особливо актуальним для сучасної України є соціологічний моніторинг ефективності роботи шкіл-інтернатів як соціально-освітніх інституцій, оскільки навчальні заклади цього типу працюють з особливим контингентом учнів: із сиротами, з дітьми, які мають обмежені можливості здоров'я, особливі освітні потреби, виховуються у неблагополучних сім'ях та ін. Через об'єктивні життєві обставини такі учні часто мають несприятливі стартові можливості для повноцінної соціалізації та інтеграції в суспільство і тому потребують спеціальної медико-психолого-педагогічної допомоги, спрямованої на задоволення їх особливих освітніх потреб і соціальну самореалізацію. В цих умовах соціологічний аналіз необхідний для інтегральної оцінки здатності інтернатного навчального закладу реалізувати свою соціальну місію – нейтралізувати чи принаймні компенсувати обмеження цих дітей і підготувати їх до реалізації успішної життєвої траєкторії. На основі цієї аналітичної інформації можлива розробка обґрунтованих

прогностичних рекомендацій щодо оптимізації діяльності шкіл-інтернатів як соціально-освітніх інституцій, підвищення ефективності їх навчально-виховної роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби.

Перспектива проведення соціологічних досліджень у зазначеному напрямі актуалізує потребу у використанні релевантних методів вивчення рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів. Серед методичного арсеналу сучасної соціології найбільш цінним у цьому відношенні є біографічний метод, який дає змогу охопити всю життєву історію особистості, співвіднести шкільний період з дорослим життям і таким чином визначити, наскільки інтернатний заклад вплинув на процес соціалізації та інтеграції в суспільство випускників.

Біографія людини не тільки є джерелом інформації про суто особисті події життя окремої людини, а й відображенням більш узагальнених характеристик соціальних історій через індивідуальні відомості. Через індивідуальне біографія дозволяє відтворити соціальне. Біографія є описом конкретних фактів із життя людини, може бути використана як метод соціологічного дослідження певної проблеми, яка виокремлюється як аспект життя цієї людини.

Уперше як об'єкт дослідження мемуари та життєві історії використовували американські соціологи У. Томас і Ф. Знанецький. Вони розглядали історії для аналізу соціальних змін, провели фундаментальне дослідження з використанням різних методів та опублікували ґрунтовну працю "Польський селянин у Європі та Америці". За допомогою біографічного методу У. Томас та Ф. Знанецький проаналізували особливості адаптації польських селян в Америці.

Ж.-П. Альмодовар для вивчення життєвих траєкторій особистості звертався до розповіді людини про своє життя [1]. Р. Тернер використовував у соціологічних дослідженнях метод контент-аналізу біографій [8]. В. Фукс-Хайнритц аналізував методологічні проблеми застосування біографічного методу [11]. А. Хоффман звернув увагу на проблеми достовірності та надійності усних історій людей про своє життя [12]. П. Томпсон запропонував історії життя для аналізу соціальних змін [10]. Методичним питанням застосування біографічного методу були присвячені праці І. Девятки [2], В. Журавльова [3], С. Рождественського [7] та ін.

У контексті результатів цих досліджень перспективним видається використання біографічного методу для вивчення рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів.

Мета статті – виявити можливості біографічного методу у вивченні рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів.

Біографічні дані в соціології – це основне джерело детальних та мотивованих описів "історії" окремої особистості. І значущі соціальні зв'язки, і мотиви дій набувають переконливого висвітлення "з позиції діяча".

Найчастіше джерелом біографічних даних стають особисті документи (мемуари, записи, щоденники тощо) або матеріали інтерв'ю та бесід [2].

Біографії надають соціальній інформації конкретного характеру, що дає змогу переконливо аргументувати теоретичні положення, які висуває автор. Біографії використовують для емпіричного підкріплення певної концепції або соціального явища.

Біографія може бути представлена і як систематичний опис життя, і як його висвітлення з певних теоретичних позицій, з виокремленням аспектів, які можуть бути цікавими для соціолога. Це також можуть бути окремі біографічні записи, щоденники й інші особисті документи, з яких можна виокремити інформацію соціального характеру.

Біографічний метод можна успішно застосовувати для дослідження рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів. Конкретні дані щодо особливостей соціалізації можна виявити завдяки аналізу фрагментів біографії випускників. Від того, наскільки успішно або невдало склалось їх життя після закінчення інтернату, можна зробити висновок про результати їх соціалізації. У цьому випадку аргументація базується на припущенні про те, що успіх у житті є індикатором успішної соціалізації. І навпаки, успішна соціалізація сприяє життєвому успіху.

Соціологія оперує вірогідними величинами та має справу з масовими процесами. Тому аналіз біографій буде переконливим за умов репрезентативної вибірки їх авторів. Додаткову цінну інформацію можна отримати за допомогою методу кейс-стаді, який демонструє ті чи інші особливості процесу соціалізації та досягнення життєвого успіху. У кейс-стаді виявляється варіативність загальної закономірності.

Безпосередній біографічний матеріал повинен бути інтерпретованим та спиратися на теоретичні положення, які визначив дослідник. Цей підхід відноситься до одного з аспектів інтерпретативної соціології. Але на відміну від основного змісту інтерпретативної соціології, яка виходить із положень розуміючої соціології М. Вебера, у цій роботі інтерпретація розуміється як інструмент виявлення теоретично усвідомлюваних аспектів із безпосереднього тексту біографії респондента. Із наративу біографії виокремлюється її соціологічний зміст.

Для вивчення рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів нами було проведено в 2015 р. емпіричне дослідження з використанням біографічного методу. Випускникам інтернатних навчальних закладів різних років випуску було запропоновано заповнити анкету, яка має біографічний характер. Анкета стимулює респондента вибрати із своєї біографії саме ті елементи, які безпосередньо стосуються двох складових: успіху (життєвих досягнень) та ознак соціалізованості особистості.

Анкета містить питання загального характеру про життєві досягнення: яку освіту здобув респондент після закінчення інтернатного навчального закладу, яким був характер діяльності після закінчення інтернату: чи було це навчанням, роботою, створенням сім'ї або суспільно-політичним життям. В

анкеті є питання про теперішній соціальний статус респондента: сімейний стан, стан здоров'я, наявність дітей, актуальні життєві проблеми. Передбачалося, що, в цілому, якщо людина створила стабільну сім'ю, має дітей, роботу, то це означає, що вона успішно інтегрувалася в суспільство та має достатній рівень соціалізованості для того, щоб бути повноцінним громадянином.

Вихователям інтернатного навчального закладу важливо не допустити, щоб випускник не зміг достойно включитися в життя, щоб він не став маргіналом. Якщо випускник нещодавно вийшов зі стін інтернату, необхідно з'ясувати його життєві плани, наявність у нього мотивації до соціальної мобільності, сформованість досяжних цінностей. Це також свідчить про успішну соціалізацію. Відсутність у життєвих планах указівок на досяжні цінності може свідчити про пасивність людини, її нездатність засвоїти стандартні цілі життєвого успіху.

Наприклад, респондент С., випускниця 1980 р., після інтернатного закладу закінчила технікум та успішно працює бухгалтером, має чоловіка, двох дітей та онука. Інший респондент К., випускник інтернатного закладу 1974 р., після закінчення інтернату здобув вищу освіту, має сім'ю, двох дітей та онуків. У цих респондентів достатній рівень інтегрованості в соціум. В емпіричному дослідженні жоден респондент не продемонстрував дефіцит соціалізованості, жоден не виявився маргіналом. Цей висновок є результатом більш широких узагальнень, отриманих у результаті інтерпретації цих біографій.

При аналізі біографій соціолог має враховувати, що за окремими фактами неможливо робити узагальнювальні висновки. Тому необхідний аналіз репрезентативної сукупності біографій випускників для того, щоб зробити достовірні висновки про результати соціалізації та готовності до життя випускників інтернату. Важливо спонукати респондентів не тільки викладати факти зі свого життя, але й наділяти їх моральною оцінкою та емоційною реакцією. Факти, які супроводжуються переживанням, є більш достовірним джерелом інформації про події та оцінки їх дійовими особами. Як зазначає І. Девятко, припущення про необхідність урахування "перспективи діяча", смислового контексту та визначення ситуації відіграє провідну роль при використанні біографічного методу [2].

Для з'ясування цих важливих аспектів соціалізації та інтеграції в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів в анкету були закладені питання, спрямовані на вивчення життєвих цінностей респондентів. З переліку 18 базових цінностей випускникам було запропоновано обрати п'ять найбільш важливих для них. Інтерпретація змісту найбільш важливих цінностей дає змогу отримати додаткову інформацію про рівень соціалізованості особистості. Так, випускниця інтернату, респондент Г. 1962 року народження відзначила як найважливіші цінності: відповідальність, вміння тримати своє слово, здоров'я, наявність вірних друзів, чесність та правдивість, відвертість, саморозвиток і роботу над собою. Очевидно, що зазначені цінності, виділені як життєві орієнтири та моральні критерії, повністю відповідають розумінню високого рівня соціалізованості

людини. Можна звернути увагу на той факт, що першим пунктом названо таку якість-цінність, як відповідальність. На наш погляд, це – провідна якість, що визначає рівень соціалізованості.

Більш надійні дані про рівень соціалізованості можна отримати при зіставленні життєвої біографії та моральних якостей. Дійсно, зовнішні факти біографії ще не цілком можуть слугувати засадою для висновків про рівень соціалізованості. Доповнення даними про життєві цінності, факти біографії дає змогу більш аргументовано судити про рівень соціалізованості. Так, респондент М., випускник 1978 року народження, працює слюсарем, має сім'ю, двох дітей. Як життєві цінності визначив активну діяльність, можливість мати добрих друзів, свободу, гарну роботу, матеріальне забезпечення. Хоча виділені цінності не мають чіткого морального змісту, а скоріше свідчать про індивідуалізм людини, в поєднанні з фактами біографії представлені цінності можуть бути інтерпретовані як показники успішної соціалізації.

Біографічний метод можна використовувати і з метою реконструкції колективної пам'яті про події минулого. У нашому дослідженні предметом інтересу є інтернатні заклади, історія їх розвитку, результати успішної (або неуспішної) діяльності.

“Особливість біографічного методу – його спрямованість на відтворення історичної, розгорнутої у часі, перспективи подій. Використовуючи біографічний метод, соціолог стає певною мірою соціальним істориком” [2]. Соціальна історія інтернатних закладів є важливим напрямом соціологічного дослідження, який дає змогу в ретроспективі оцінити ефективність діяльності інтернатів щодо підготовки учнів до життя. Як відомо, соціальна історія, на відміну від економічної та політичної історії, відтворює розвиток соціальних організацій різного типу. У нашому випадку – це соціальна історія інтернатів, яка реконструюється за спогадами учнів і педагогів різних років. Однак, у цілому соціальна історія інтернату як соціальної навчально-виховної інституції може бути реконструйована за даними про історію окремих інтернатів. Так, досить великий і систематизований масив інформації існує щодо соціальної історії Запорізької школи-інтернату № 8, тепер це – санаторна загальноосвітня школа-інтернат у структурі комунального закладу “Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія” Запорізької обласної ради. Цей масив інформації включає не тільки офіційні дані про досягнення інтернату, а й дві книги, присвячені його історії, підготовлені колишнім директором закладу В. Пономаренком [6] та викладачами й випускниками інтернату [5]. У книгах за спогадами випускників відтворюється соціальна історія з перших днів створення інтернату до теперішнього часу. Сама назва нарисів-спогадів свідчить про оцінку та зміст текстів: “Я – свідок будівництва інтернату”, “Для мене школа була рідною домівкою”, “Як нам пощастило з вчителями”, “Найкращі роки мого життя” тощо. Цінним джерелом систематизованої інформації про цей навчальний заклад також є видання, підготовлене до його 50-річчя [13]. У книзі просте-

жено наступність етапів розвитку закладу, розкрито самотність і значення кожного з них у контексті освітніх пріоритетів певного історичного періоду.

Звичайно, ці історії можуть певною мірою прикрашати реальність, ідеалізувати минуле. Але в поєднанні з об'єктивними даними про роботу інтернату в соціологічному дослідженні із застосуванням біографічного методу може бути відтворена об'єктивна історія інтернату в її цілісному вигляді з урахуванням обраного аспекту дослідження.

Більш поглиблене вивчення здатності інтернатного закладу забезпечити достатній рівень соціалізованості вихованців для успішної соціальної інтеграції обґрунтовується з точки зору методики соціологічного дослідження із застосуванням методу кейс-стаді, що належить до якісних методів. Як відомо, він передбачає поглиблене та деталізоване вивчення об'єкта. Цей об'єкт-випадок репрезентує деякий однорідний клас об'єктів, завдяки чому вивчення одного випадку дає змогу зробити висновок про якість всього класу об'єктів, до якого належить досліджуваній. Узгодження масового опитування випускників інтернатів з поглибленим вивченням одного закладу, тобто узгодження кількісних та якісних методів дослідження, дає змогу більш об'єктивно оцінити ефективність діяльності інтернатних закладів.

Висновки. Серед методичного арсеналу сучасної соціології найбільш цінним для вивчення рівня соціалізованості та інтегрованості в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів є біографічний метод, який дає змогу охопити всю життєву історію особистості, співвіднести шкільний період із дорослим життям і таким чином визначити, наскільки інтернатний заклад вплинув на процес соціалізації та інтеграції в суспільство випускників. Через індивідуальне біографія дає змогу відтворити соціальне. Біографічний метод у соціологічних дослідженнях полягає в інтерпретації нарративних особистісних повідомлень.

Біографічний метод може бути використаний і з метою реконструкції колективної пам'яті про події минулого. У дослідженні соціальної історії інтернатних закладів біографічні дані слугують для розуміння того, наскільки інтернати забезпечили соціалізацію випускників, підготували їх до успішної інтеграції в соціум і реалізації власної життєвої траєкторії. Для з'ясування цих важливих аспектів соціалізації та інтеграції в суспільство випускників інтернатних навчальних закладів біографічні дані необхідно узгоджувати з вивченням ціннісних орієнтацій респондентів. Важливо спонукати респондентів не тільки викладати факти зі свого життя, але й наділяти їх моральною оцінкою та емоційною реакцією. Факти, які супроводжуються переживаннями, є більш достовірним джерелом інформації про події та оцінки їх дійовими особами.

Більш поглиблене вивчення здатності інтернатного закладу забезпечити достатній рівень соціалізованості вихованців для успішної соціальної інтеграції можливе за умови використання в соціологічному дослідженні методу кейс-стаді. Узгодження масового опитування випускників інтерна-

тів із поглибленим вивченням одного закладу, тобто узгодження кількісних та якісних методів дослідження, дає змогу об'єктивніше оцінити ефективність діяльності інтернатних закладів.

Список використаної літератури

1. Альмодовар Ж.-П. Рассказ о жизни и индивидуальная траектория / Ж.-П. Альмодовар // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 17–26.
2. Девятко И. Ф. Методы социологического исследования. Биографический метод [Электронный ресурс] / И. Ф. Девятко. – Режим доступа: <http://www.sociologos.ru/upload/File/deviatko.pdf>.
3. Журавлев В. Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях / В. Ф. Журавлев // Социология. – 1994. – № 4. – С. 12–20.
4. Знанецкий Ф. Мемуары как объект исследования / Ф. Знанецкий // Социологические исследования. – 1989. – № 1. – С. 7–12.
5. Острів Хортиця – острів нашого життя : альманах / сост.: Н. Н. Москалина, Л. Н. Капля, С. В. Розенкова и др. – Запоріжжя : Розбудова, 2010. – 220 с.
6. Пономаренко В. Поэма жизни / В. Пономаренко. – Запорожье : Розбудова, 2010. – 271 с.
7. Рождественский С. Подходы к формализации жизненных историй качественными методами / С. Рождественский // Судьбы людей: Россия XX века. Биографии людей как объект социологического исследования / отв. ред. В. Семенова, Е. Фотеева. – Москва, 1996. – С. 412–422.
8. Тернер Р. Сравнительный контент-анализ биографий / Р. Тернер // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 22–29.
9. Томпсон П. Гуманистическая традиция и жизненные истории в Польше / П. Томпсон // Биографический метод в социологии: история, методология, практика / ред. колл.: В. В. Семенова, Е. Ю. Мещеркина. – Москва, 1993. – С. 51–62.
10. Томпсон П. История жизни и анализ социальных изменений / П. Томпсон // Вопросы социологии. – 1993. – № 1–2. – С. 129–138.
11. Фукс-Хайнриц В. Биографический метод / В. Фукс-Хайнриц // Биографический метод в социологии: история, методология, практика / ред. колл.: В. В. Семенова, Е. Ю. Мещеркина. – Москва, 1993. – С. 11–41.
12. Хоффман А. Достоверность и надежность в устной истории / А. Хоффман // Биографический метод в социологии: история, методология, практика / ред. колл.: В. В. Семенова, Е. Ю. Мещеркина. – Москва, 1993. – С. 42–50.
13. 50 років життєтворчості: від школи-інтернату до національного закладу: ювілейне видання / ред. колегія : В. В. Нечипоренко, Н. М. Гордієнко, Н. Д. Мороз. – Запоріжжя : Вид-во Хортицького національного навчально-реабілітаційного багато-профільного центру, 2011. – 550 с.
14. Education for all, 2000–2015: achievements and challenges: EFA Global Monitoring Report / Aaron Benavot, Manos Antoninis, Madeleine Barry and others. – Paris : UNESCO PUBLISHING, 2015. – 516 p.
15. Teaching and learning: Achieving quality for all: EFA Global Monitoring Report / Pauline Rose, Kwame Akyeampong, Manos Antoninis and others. – Paris : UNESCO PUBLISHING, 2014. – 496 p.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2015.

Гордиенко Н. Н. Биографический метод в изучении уровня социализированности и интеграции в общество выпускников интерната

В статье рассмотрены методологические и методические аспекты использования биографического метода в социологическом исследовании уровня социализированности и интегрированности в общество выпускников интерната. Обоснована целесообразность

сочетания методов кейс-стади, интерпретации биографии и анализа ценностных ориентаций выпускников для изучения эффективности работы интернатных учебных заведений по социализации и интеграции в общество учащихся.

Ключевые слова: выпускники интернатных учебных заведений, биографический метод, социализация, интеграция в общество, ценностные ориентации.

Gordienko N. Method of Biographies in the Studies of the Level of Socialization and Integration into Society of Boarding School Graduates

The article deals with the methodological and methodical aspects of the method of biographies employed in sociological studies of the level of socialization and integration into the society of the boarding school graduates. The author maintains that the case study method combined with interpretation of life histories and analysis of the system of values of the graduates can help detect their level of socialization and integration into society.

A personal life history not only provides information on the most personal events, but also reveals general trends of social history through the particular cases. Through the personal, biography researcher aims at reconstructing the social. Biography, being a description of the specific facts of a person's life, can be used as a method of sociological research of a problem singled out as a separate aspect of personal life.

Biographical information in social studies is the main source of detailed and motivated descriptions of the "history" of a separate person. Both the important social ties and the action motives get a plausible explanation from the point of view of the subject. Personal documents (memoirs, notes, diaries, and so on) constitute the most common source of biographical data, or else the information is produced by interviews and conversations.

Life histories make social information specific and provide convincing proofs to the theoretical suggestions put forward by researchers. They are used as an empirical basis for theoretical constructs or social phenomena.

In this study, the researchers look into the problem of socialization of boarding school graduates. Specific data about the peculiarities of their socialization can be collected by analyzing fragments of the life histories of the graduates. Stating their success or ill success in the after-school life makes it possible to detect the results of socialization. Here, the reasoning is based on the received statement that success in life indicates successful socialization. And, vice versa, successful socialization brings forth success in life.

Sociology uses stochastic observations and deals with large scale processes. Therefore, life history analysis will yield convincing results on the condition of a representative sample of biographies. Sometimes the method of case study is welcome, as a demonstration of peculiarities of socialization process and achieving success in life. The case studies reveal variability of the general trend.

The immediate biographical material requires an interpretation based on theoretical background developed by the researcher. From the narrative of the biography the sociological content is singled out. The researchers have offered a biography-oriented list of questions to the graduates of different years. The form stimulates the respondents to communicate the parts of their biographies related directly to the two points: success, life achievements and evidence of personal socialization. The conclusion as to the sufficiently high level of socialization of the boarding school graduates is also drawn from the analysis of their responses to the question that concerns their system of values.

Key words: graduates of boarding schools, biographical method, socialization, integration into society, values.

УДК 316.614-056

С. Г. ЗДРАГАТ

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДИКАТОРІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто поняття “соціальна ефективність” і “соціальний ефект” як основні категорії оцінювання при формуванні інклюзивного освітнього середовища. Запропоновано ракурс розгляду формування індикаторів соціальної ефективності інклюзивної освіти з точки зору соціальної значущості. Обґрунтовано доцільність оцінювання сформованості інклюзивного середовища, що спирається на індикатори соціальної ефективності та соціального ефекту. Розглянуто модель інклюзивного навчання з урахуванням особливості соціальної адаптації та інтеграції дитини з обмеженими можливостями здоров’я.

Ключові слова: інклюзивна освіта, соціальна ефективність, соціальний вплив, індикатори соціальної ефективності.

Сучасні реформи, що пронизують усі рівні освітньої системи й передбачають глибокий аналіз тенденцій у зміні якості освіти, спрямовані, передусім, на її підвищення. Намагання наблизити якість вітчизняної освіти до міжнародних стандартів логічно призводить до необхідності залучення зарубіжного досвіду з підвищення її рівня.

У сучасних умовах перспективною формою навчання всіх дітей, незалежно від широти палітри та специфіки їх освітніх запитів, є інклюзивна освіта, оскільки інклюзивний освітній процес передбачає адекватну організацію навчальної діяльності, що забезпечує освітні потреби кожної дитини. Належність дитини з вадами здоров’я до групи осіб, що мають відхилення від норми, ставить її в позицію суб’єкта інклюзивного освітнього процесу з особливими освітніми потребами й передбачає глибоке вивчення основних закономірностей, технологій і механізмів її навчання та виховання в масовій школі з метою підвищення якості інклюзивної освіти. Це суттєво розширює можливості соціалізації учнів, способи їх комунікації з соціумом, формує необхідні передумови для повноцінного включення кожної дитини в суспільні процеси.

Освітня політика щодо інклюзивної освіти має багатий міжнародний досвід та широкі українські перспективи. Ідея вчити дітей-інвалідів у звичайних школах набуває останнім часом обґрунтування.

Мета статті – визначити поняття “соціальна ефективність” і “соціальний ефект” як основні категорії оцінювання при формуванні інклюзивного освітнього середовища та розглянути питання формування індикаторів соціальної ефективності.

Сьогодні в межах модернізації системи освіти в Україні, посилення гуманізації соціокультурних відносин, підвищення уваги до індивідуального

розвитку особистості багато вчених приходять до усвідомлення необхідності інституціоналізації інтегрованої (інклюзивної) освіти як освіти, найбільш відповідної принципам правової соціальної держави. Такі науковці, як О. М. Дікова-Фаворська, О. М. Фудорова, В. С. Церклевич та інші, оцінюють інтеграцію в суспільство як фактор гарантії соціальної стабільності для людей з функціональними обмеженнями. Специфіка організації інтегрованого (інклюзивного) навчання дітей з обмеженими можливостями та ступінь його ефективності репрезентовані в дослідженнях таких учених, як М. С. Астотянц, Ф. М. Бородкіна, Е. А. Данілавичюте, А. А. Колупасва, І. І. Лошакова, О. Р. Ярська-Смирнова та С. Дж. Петерс.

Спеціалісти стверджують, якщо дитина з особливими потребами вчиться в колективі звичайних здорових дітей, це позитивно впливає як на дітей-інвалідів (їхній розвиток прискорюється, в майбутньому їм легше стати повноцінними членами суспільства), так і на здорових дітей (вони стають більш толерантними).

На основі аналізу досвіду запровадження інклюзивної освіти в зарубіжних країнах спробуємо описати умови та обґрунтувати способи реалізації концепції інклюзивної освіти в Україні. Це має методологічне значення для передбачення соціальних наслідків інтегрованого (інклюзивного) навчання в українському суспільстві як фактора соціальної справедливості щодо інвалідів.

Хоча в більшості країн Європи освітня політика вже тривалий час зорієнтована на практичне втілення інклюзивної та інтегрованої форми навчання, принцип якої – освіта для всіх без винятку, в Україні заклади інтегрованого типу для дітей з різними вадами здоров'я почали активно організовувати тільки протягом останніх двох десятиліть. Причому їх створення в основному було зумовлено соціально-економічними потребами суспільства, “сліпим” копіюванням західних освітніх технологій.

Для того, щоб напрацювати теоретико-методологічний інструментарій для оцінювання якості інклюзивної освіти, ми вважаємо за доцільне уточнити саме поняття соціальної ефективності. При цьому ми спираємося на змістовий взаємозв'язок категорій “соціальна ефективність” і “соціальний ефект”, який визначила українська дослідниця Т. Г. Коломоєць.

Автор тлумачить *соціальну ефективність* як “складний багаторівневий соціальний феномен, який виявляється у співвідношенні мети професійної діяльності та її результату, дія якого суттєво позначається на поліпшенні стану об'єкта діяльності та є пролонгованою в більш-менш віддаленій часовій перспективі” [6, с. 4]. Ми погоджуємося з дослідницею в тому, що це поняття є більш широким, ніж “*соціальний ефект*”, яким позначається “невід'ємний компонент соціальної ефективності професійної діяльності, який виявляється у співвідношенні між соціальними результатами, отриманими суб'єктом праці, та понесеними ним його соціальними витратами, і може бути як позитивним, так і негативним, мати як довготермінову, так і короткотермінову дію” [6, с. 4].

Зосереджуючись на соціологічному трактуванні соціальної ефективності, можна визначити, що соціальна ефективність має різні характеристики залежно від того, хто виступає суб'єктом діяльності:

- для суб'єкта-вчителя або суб'єкта-спеціаліста це може бути ефективна віддача від його діяльності, зростання ролі його праці в суспільстві;
- для суб'єкта-учня – це більш ефективна соціальна взаємодія з іншими суб'єктами суспільних відносин;
- для суспільства – це формування більш адаптованих та соціалізованих суб'єктів соціальної взаємодії.

При оцінюванні інклюзивної освіти важливо, наскільки результати є соціально значущими, тобто такими, що відповідають суспільним нормам, цінностям та очікуванням від цієї діяльності, а також витратами суб'єкта діяльності на її реалізацію [6, с. 9].

Соціальну ефективність діяльності у сфері інклюзивної освіти ми розуміємо як кількісно-якісне співвідношення мотиваційних чинників праці вчителів і спеціалістів, а також навчальної діяльності учнів з понесеними ними соціальними витратами та отриманими соціальними результатами, що визначають зміст, характер, напрям та перспективи діяльності у сфері інклюзивної освіти, дають змогу отримувати соціально значущий ефект як для вчителів та спеціалістів, так і для учнів, на яких ця діяльність спрямована.

Ефективність інклюзивної освіти для учня, на нашу думку, виявляється в таких моментах:

- оволодіння навичками навчальної діяльності в інклюзивному класі, формування задоволеності учнів від навчально-виховного процесу та результатів освіти, задоволення батьків якістю інклюзивної освіти;
- формування організаційних умов для навчання дітей, позитивне ставлення педагогічного колективу до дітей з обмеженими можливостями здоров'я, забезпечення комфортності, сприятливий соціально-психологічний клімат у класі, доброзичливе ставлення однолітків до дітей з особливими потребами;
- розширення кола спілкування дитини з вадами здоров'я, виправдання сподівань батьків щодо класу, зростання якості спілкування дитини з однолітками й дорослими;
- оволодіння навичками роботи в колективі та нормами поведінки, зростання легкості в знайомстві й налагодженні контактів, підвищення якості спілкування дитини з друзями та сім'єю;
- засвоєння моделей поведінки, зростання рівня колективізму, пристосування до вимог оточення;
- зростання можливостей дітей контролювати свою поведінку, підвищення рівня самостійності дитини з обмеженими можливостями здоров'я у прийнятті рішень.

Ефективність взаємодії вчителя й учня полягає, на нашу думку, в забезпеченні таких моментів:

- надання батькам допомоги та підтримки у вихованні дітей;
- налагодження дитиною контактів з педагогами й вихователями;

– ознайомлення батьків з педагогічними технологіями.

Лише в суб'єкта, на відміну від об'єкта, спостерігається співіснування двох площин реальності – індивідуальної та соціальної, ознакою якого є соціальна активність індивіда. Суб'єкт забезпечує свою взаємодію з дійсністю в різних формах активності (діяльності, пізнанні, спілкуванні). Тому ми наголошуємо на важливості фактора суб'єктності у взаємодії вчителя та учня з метою прискорення та покращення якості процесів соціальної адаптації та соціалізації.

Для отримання достовірної інформації про оцінку батьками якості інклюзивної освіти важливо виявити *індикатори соціальної ефективності* діяльності вчителя і працівника та оцінити їх значення у підвищенні соціальної ефективності інклюзивної освіти. Наприклад, індикатор “період відвідування” дає змогу виявити залежність між періодом відвідування інклюзивного класу та отриманими позитивними зрушеннями в навчанні та розвитку дитини. Якщо індикатор “рівень задоволеності дитини” характеризує психологічний настрій та сприяє кращому засвоєнню знань, то індикатор “рівень задоволеності батьків умовами навчання” характеризує якість навчально-виховних умов щодо інших закладів. Індикатор “соціально-психологічний рівень у класі” визначає характер наявної соціалізованості та адаптованості дитини з функціональними обмеженнями здоров'я у середовищі найближчого оточення однолітків; індикатор “рівень очікування результатів” виявляє якість позитивних зрушень у навчанні та розвитку, а індикатор “коло спілкування дитини” вказує на широту кола спілкування дитини, її здатність налагоджувати комунікативні зв'язки з іншими суб'єктами інклюзивної освіти. Індикатор “рівень самостійності контролю дитиною за власною поведінкою” дає змогу визначити здатність дитини контролювати свою поведінку.

З метою врахування особливостей соціальної адаптації та інтеграції дітей України з обмеженими можливостями здоров'я важливе методологічне значення має розроблена О. М. Діковою-Фаворською *модель інклюзивного навчання*, яка передбачає:

- зміну самооцінки представників досліджуваної соціальної групи, набуття впевненості в успішній самореалізації відповідно до особливих потреб;
- набуття професійних знань, якісної освіти, незважаючи на функціональні обмеження здоров'я;
- подальше раціональне працевлаштування, успішна адаптація й самореалізація з урахуванням специфіки потреб і можливостей їх задоволення;
- виведення осіб з інвалідністю на якісно новий соціальний щабель, що принципово змінить життя на краще; набуття економічної незалежності [4, с. 28–29].

Дослідниця обґрунтувала ідею про те, що особи з вадами здоров'я отримують можливість змінити стиль життя від залежного до самостійного в межах власних можливостей, домогтися соціального комфорту, зміцнити віру у власні сили й у своє майбутнє. Вибудовуючи інклюзивні стратегії освіти осіб з вадами здоров'я, О. М. Дікова-Фаворська цілком справедливо зазначає, що логічними акцентами на шляху розвитку інклюзивної освіти є: діагноз – установка – інформація – соціальний простір – технології – спілкування [4, с. 27–29].

Висновки. Таким чином, інтегрована модель інклюзивної освіти дає поштовх до інновацій, креативних підходів до організації інклюзивної освіти в Україні за демократичною європейською моделлю, де людина з інвалідністю завдяки власній наполегливості за умов адекватної організації навчального процесу може цілком задовольняти свої особливі потреби.

Список використаної літератури

1. Астоянц М. С. Социальная эксклюзия в современном российском обществе: социокультурный анализ / М. С. Астоянц. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 7–9.
2. Бородкін Ф. М. Подолання соціальної ексклюзії: нові підходи / Ф. М. Бородкін // Соціологічний журнал. – 2000. – № 3/4. – С. 5–7.
3. Данілавичюте Е. А. Закономірності виникнення, сутність та місце інклюзії у єдиній системі освіти в Україні / Е. А. Данілавичюте // Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання. – 2013. – № 1. – С. 2–8.
4. Дікова-Фаворська О. М. Соціологічна концептуалізація освіти осіб з функціональними обмеженнями здоров'я : автореф. дис. ... д-ра соц. наук : 22.00.04 / О. М. Дікова-Фаворська. – Запоріжжя, 2009. – 40 с.
5. Дікова-Фаворська О. М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології : монографія / О. М. Дікова-Фаворська. – Житомир : Полісся, 2009. – 488 с.
6. Коломоєць Т. Г. Соціальна ефективність професійної діяльності фахівців корекційних закладів освіти (на прикладі Дніпропетровської області) : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Т. Г. Коломоєць. – Харків, 2015. – 23 с.
7. Колупаєва А. А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / А. А. Колупаєва // Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади : монографія. – Київ : Педагогічна думка, 2007. – 458 с.
8. Лошакова И. И. Интеграция в условиях дифференциации: проблемы инклюзивного обучения детей-инвалидов / И. И. Лошакова, Е. Р. Ярская-Смирнова // Социально-психологические проблемы образования нетипичных детей. – Саратов : Изд-во пед. ин-та СГУ, 2002.
9. Петерс С. Дж. Инклюзивное образование: Стратегии ОДВ для всех детей / Сьюзен Дж. Петерс / под ред. Т. В. Марченко, В. В. Митрофаненко, В. С. Ткаченко ; пер. с англ. Ю. В. Мельник. – Ставрополь : ГОУВПО “СевКавГТУ”, 2010. – 124 с.
10. Фудорова О. М. Вплив вищої освіти на формування соціального статусу осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні / О. М. Фудорова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Вид-во Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2012. – Вип. 18. – С. 474–479.
11. Церклевич В. С. Інтеграція молоді з обмеженими функціональними можливостями в освітнє середовище як науково-педагогічна проблема / В. С. Церклевич // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Київ, 2008. – Вип. 12. – Кн. 2. Інститут проблем виховання. – С. 142–151.
12. Ярская-Смирнова Е. Р. Социальное конструирование инвалидности / Е. Р. Ярская-Смирнова // Социологические исследования. – 1999. – № 4. – С. 38–44.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2015.

Здрагат С. Г. К вопросу формирования индикаторов социальной эффективности инклюзивного образования

В статье рассматриваются понятия “социальная эффективность” и “социальный эффект” как основные категории оценки при формировании инклюзивной образовательной среды. Предложен ракурс рассмотрения формирования индикаторов социальной эффективности инклюзивного образования с точки зрения социальной значимости. Обоснована целесообразность оценки сформированности инклюзивной сре-

ды, опирающейся на индикаторы социальной эффективности и социального эффекта. Рассмотрена модель инклюзивного обучения с учетом особенности социальной адаптации и интеграции ребенка с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: инклюзивное образование, социальная эффективность, социальное влияние, индикаторы социальной эффективности.

Zdragat S. To the Question of Social Efficiency Indicators Formation of the Inclusive Education

Modern reforms that permeate all levels of the educational system and provide deep analysis of changing trends in the quality of education, aimed primarily at improving it. Attempts to bring the quality of national education to international standards logically leads to the need to attract foreign experience to improve its level.

In modern conditions promising form of education for all children, regardless of latitude palettes and their specific educational needs, inclusive education serves as inclusive educational process provides adequate organization of training activities, providing the educational needs of each child.

Today inclusive education, as a flexible and versatile system, is aimed at children's needs and recognizes the uniqueness and value of each individual with different educational needs. This is a special philosophy, the result of the ideas of humanism. Inclusive education is designed to provide not only the possibility of successful socialization for children with disabilities as the members of society, but also to teach a society the tolerant attitude towards persons with disabilities, to ensure their harmonious interaction with care for one another as the members of society.

The article deals with the concept of "social efficiency" and "social effect" as the main evaluation categories in the formation of an inclusive educational environment and a basis for working out the theoretical and methodological tools for evaluating the quality inclusive education. Overview scientific approaches to the analysis of the problem based on existing foreign and domestic experience.

A consideration of forming angle indicators of social effectiveness inclusive education in terms of how outcomes are socially significant, that meet social norms, values and expectations of these activities, as well as expenses stakeholders in its implementation.

The necessity of forming an inclusive environment assessment is based on indicators of social performance and social impact. Social performance in inclusive education we understand both quantitative and qualitative value of motivational factors for teachers and specialists, and learning activities of students of incurred social costs and received social benefits, determining the content, the nature, direction and prospects of the business of inclusive education, you get a significant social effect for both teachers and specialists and students alike, in which the aims.

The model of inclusive education that takes into account the social adaptation and integration of children with disabilities The author substantiated the idea that persons with disabilities have the opportunity to change the lifestyle of the dependent to independent within their capabilities, to achieve social comfort, strengthen their confidence in their future.

The integrated model of inclusive education gives rise to innovations, creative approaches to inclusive education in Ukraine on democratic European model, where people with disabilities through their own perseverance adequate conditions for the educational process can fully meet their special needs.

Key words: inclusive education, social efficiency, social impact, indicators of social efficiency.

УДК 316.354:352(477)

Ю. О. ПРИЙМАК

АЛГОРИТМ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУ З МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Статтю присвячено питанню організації та проведення проекту моніторингу якості надання соціальних послуг. Розглянуто детальну характеристику алгоритму та етапів реалізації проекту. Особливу увагу приділено таким аспектам, як соціальний склад, ресурсне забезпечення, напрями та механізми реалізації проекту оцінювання якості соціального обслуговування. Розкрито потенціал різних типів соціологічних досліджень, що можуть бути використані в ході проекту й, комплексно, відображають якість соціальної послуги за критеріями своєчасності, відповідності потреби та обсягу.

Ключові слова: моніторинг, якість, соціальна послуга, соціальний проект, фокус-група, клієнт, соціальний працівник.

Невід'ємною складовою реалізації концепції соціальної та сервісної держави в Україні є вирішення питання якості соціального обслуговування. Контроль і забезпечення останньої, в умовах отримання місцевою владою ознак публічності, можуть бути покладені на проектні групи, до складу яких увійшли б не лише представники органів місцевого самоврядування, а й громадськості. Такий крок, загалом, відповідає ідеї розвитку самоуправлінської активності громад, принципам публічного адміністрування та менеджменту якості. Тому окреслення загальних положень такого проекту, в контексті соціологічної парадигми, є логічною та актуальною як з теоретичного, так і практичного боку.

Мета статті полягає в характеристиці сутності та етапів проекту моніторингу якості соціальних послуг.

Загальні питання сутності, класифікації, механізмів надання та забезпечення якості соціальних послуг розкрито в змісті низки наукових праць фахівців з економіки, права, державного управління, соціальної роботи. До них увійшли дослідження таких авторів, як В. Бабаєв, В. Бакуменко, К. Гафарова, М. Дімітрова, К. Дубич, Д. Карамішев, Л. Качан, Ю. Куц, Т. Семигіна, В. Скуратівський. Не менш вагомим є внесок В. Авер'янова, Я. Белєвцової, О. Коротич, В. Мамонової, Н. Мельтюхової, Г. Одінцової, А. Чемериса, Ю. Шарова, які висвітлили означені складові теми в спектрі регіоналістики та оцінювання ефективності діяльності органів місцевої влади. Втім питання соціальної місії, ресурсного забезпечення, спрямування, публічності проекту моніторингу якості соціального обслуговування і на сьогодні залишаються відкритими й, у контексті сучасних перетворень, вимагають значної уваги.

Розвиток і становлення демократичної системи управління в Україні безпосередньо пов'язані з урахуванням інтересів громадян при розробці й упровадженні державної політики в усіх сферах, у тому числі й надання соціальних послуг. Але на відміну від країн Західної Європи зосередження уваги на якості останніх у нашій державі набуває певних обертів лише на початку ХХІ ст. Тому якість, й особливо оцінка якості, соціальних послуг та їх різновидів є невід'ємними компонентами побудови нової державно-громадської системи управління. У цьому контексті зазначимо, що вона повинна базуватися не тільки на абсолютному запозиченні закордонного досвіду в цій сфері. Для вітчизняного простору методика оцінювання якості соціальних послуг населенню має стати синтезом адаптованих іноземних розробок і дослідницького доробку українських науковців. Розробляючи складові власної соціальної політики, необхідно мати зворотній зв'язок з групами, зацікавленими в її реалізації, а також зосереджувати увагу на споживачеві послуг, що характерно для діяльності чутливої до навколишнього соціального середовища місцевої влади [1, с. 14]. Громадяни як споживачі зацікавлені в таких якісних рисах послуг, як відповідність потребі, доступність, швидкість отримання, вартість. Окрім того вони певною мірою мають бажання брати участь у розробці й запровадженні державної політики в цій сфері. Вивчаючи громадську думку, можна отримати інформацію і на її підставі визначити ступінь задоволення потреб у наданні соціальних послуг. До того ж, спрямованість на якісне обслуговування і визнання інтересів клієнтів та платників податків повинна стати загальноприйнятою етичною і професійною базою соціальних працівників [2, с. 256]. Вона створює основу для оцінювання адекватності виконання роботи як окремого працівника, так і соціальноорієнтованого закладу загалом.

Враховуючи це, складовими алгоритму проекту з моніторингу якості соціальних послуг повинні стати характеристика інфраструктури надання останніх, визначення рівня партнерства між закладом сфери соціальної роботи та його клієнтами, відповідності існуючих різновидів послуг потребам місцевої громади, оцінювання можливості вибору клієнтом постачальника послуг, виявлення наявних стандартів різновидів соціальних послуг та опис стилю обслуговування. Реалізація цих напрямів дасть змогу створити об'єктивне системне уявлення про якість послуг, що надаються клієнтам працівниками соціальноорієнтованих закладів. Тому, на нашу думку, головними методичними аспектами оцінювання якості соціальних послуг мають стати технології незалежного аудиту та соціологічного моніторингу.

Зазначимо, що оцінювання якості соціальних послуг проводить тимчасово або постійно діюча група спеціалістів у межах окремого проекту. До її складу мають входити депутати місцевих рад, науковці соціологічно-

го, економічного, управлінського напрямів, керівники територіальних центрів соціального обслуговування та, за необхідності, інших закладів сфери соціальної роботи, голови або актив громадських організацій і контактних соціальних груп.

Реалізація проекту умовно здійснюється в межах таких етапів: започаткування аудиту; проведення експертизи документів і стану внутрішньо організаційного середовища; проведення пілотного дослідження (можливо із застосуванням методу фокус-групи); проведення експертного соціологічного дослідження; підготовка, координація та схвалення звіту діяльності робочої групи; проведення подальших дій за висновками проекту [10, с. 299].

На першому етапі відбувається призначення керівника проекту, визначення цілей, сфери та критеріїв оцінювання якості соціальних послуг. Особливе місце на цьому етапі посідає формування складу фахівців робочої групи, вирішення питань ресурсної бази проекту, підготовка первинної документації (програми дослідження, зобов'язань тощо).

Аудит закладу сфери соціальної роботи проводиться шляхом порівняння зібраних фактів з положеннями документів системи управління, що виступають в якості критеріїв перевірки. На цьому етапі найбільша частка роботи лягає на експертів з права, економіки, менеджменту соціальної роботи. Важливим також є використання практичного досвіду та знань залученого до проекту керівника організації, в якій відбувається моніторинг. У цей час формуються такі блоки інформації, як історична довідка, місія й імідж організації, джерела її фінансування, специфіка кадрової та соціальної підсистем управління.

Разом з цим, зауважимо, що внутрішній аудит організації місія якої полягає в наданні соціальних послуг, повною мірою не може сформулювати інформаційний комплекс щодо ефективності її діяльності. Переважно він уможливорює розведення індикаторів, але значна частина з них усе ж співпадає та забезпечує високий рівень кореляції між досліджуваними характеристиками. Методи внутрішньоорганізаційного аудиту мають такі недоліки, як: неточність відомостей, запізнення інформації, обмеженість певним набором показників, складність їх співставлення [9, с. 149]. До того ж аудит не повною мірою враховує фіксацію оцінок, думок, уявлень клієнтів, що є особливо важливими для характеристики ефективності діяльності соціальних працівників.

Тому чільне місце при оцінюванні якості послуг займають соціологічні дослідження. Вони дають змогу отримати не лише суб'єктивні, а й об'єктивні показники, забезпечують можливість відносно вільного агрегування даних, уможливають широке використання методів кваліметричного, кореляційного, регресійного та інших видів аналізу, роблять можливим отримання детальної інформації про складові, якості соціальних послуг.

Соціологічний моніторинг в оцінюванні якості соціальних послуг використовується на третьому та четвертому етапах проекту. Разом з цим, якщо на третьому етапі найбільш ефективним, на нашу думку, буде проведення пілотного дослідження (або фокус-групи), то на четвертому – експертного. Зазначимо, що існуюча практика обрання респондентами тільки суб'єктів отримання є недостатньо ефективною та виправданою. Найбільш повне й глибоке відтворення картини якості соціальних послуг можливе при проведенні двох соціологічних досліджень, у яких необхідно виявити думку як клієнтів, так і соціальних працівників.

При проведенні соціологічного дослідження, респондентами якого будуть співробітники організації, що спеціалізується на соціальному обслуговуванні питання мають бути пов'язані з такими аспектами. По-перше, відповіді на них повинні відображати сутність, зміст і стан етичних норм, культивованих у соціальноорієнтованому закладі, а саме: що співробітники вважають цінним і правильним, чим керуються в повсякденній роботі. По-друге, вони мають характеризувати сутність і вид організаційної субкультури (плюралістичної, некорпоративістської та патримоніальної). По-третє, необхідно охарактеризувати ставлення до клієнтів, а також рівень знань і професіоналізму соціальних працівників.

По-четверте, використання індикаторів наявності та співвідношення цілераціональності, раціонального цілепокладання й атрактивності дають змогу зробити висновок про стиль надання соціальних послуг культивованих в організації.

По-п'яте, важливу роль повинні відігравати питання пов'язані з мотивацією (співвідношення мотивування та стимулювання, матеріальні й символічні засоби стимулювання, система позитивних і негативних санкцій), тобто соціологічне дослідження або фокус-група проведені із соціальними працівниками відіграють важливу роль – вони дають змогу виявити рівень ефективності діяльності соціальноорієнтованої установи як визначальної складової якості послуг [5, с. 150].

Водночас соціологічне дослідження громадської думки має не меншу вагу. За допомогою його проведення можна виявити ставлення громадян або клієнтів до соціальної політики та соціальної роботи як її складової загалом та до діяльності окремої установи, працівника, які надають послуги зокрема. Його результати відображають ступінь задоволення потреб споживачів соціальних послуг.

В основу використання кваліметричного підходу в соціологічному дослідженні якості соціальних послуг покладено два правила. Перше з них визначає, що всі фактори, котрі є відносно самостійними складовими будь-якого явища, мають значущість у частках п'ятірки, а їх сума завжди дорівнює п'яти. Так, значущість кожного чинника, незалежно від методів їх виявлення, має значення, що лежить у діапазоні від одного до п'яти

(якщо значущість фактору дорівнює нулю, йому просто немає місця в структурі явища, що моделюється). Друге правило, що також ґрунтується на загальних принципах кваліметрії, зводиться до встановлення кількісної міри вищого ступеня критерію рівного п'ятірці. Усі інші критерії знаходяться в діапазоні від 1 до 5. Поєднання методів кваліметрії з правилами побудови чинника критеріальних моделей дає змогу впритул підійти до оцінювання клієнтами ефективності діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) або інших соціальноорієнтованих закладів, ступеня власної задоволеності тих чи інших потреб, а соціальними працівниками умов праці. Суб'єктивізм такого оцінювання не повинен лякати, тому що, по-перше, респонденти так чи інакше суб'єктивно оцінюють можливість певних якостей задоволення тієї чи іншої потреби; по-друге, використовується спеціальний метод об'єктивізації думок опитаних через визначення ними причин своєї незадоволеності. Факторно-критеріальні моделі вимірювання ступеня задоволеності потреб є, за своєю суттю, експертними. Кожна з виокремлених під час дослідження моделей подана за допомогою певної кількості чинників і відповідних їм критеріїв, аналіз яких дасть змогу визначити індекс задоволеності [82, с. 28].

Реалізація кваліметричного оцінювання діяльності персоналу соціальноорієнтованого закладу здійснюється в межах соціологічного опитування. Для цього потрібно перетворити макети розроблених факторно-критеріальних моделей на опитувальні листи-анкети з тим, аби одержати, якщо можна, найбільш об'єктивні дані від самих респондентів. В основу перетворення кваліметричних моделей в анкети для соціологічного опитування покладено принцип видалення інформації, що не є змістовним з точки зору визначення думок респондентів з приводу задоволення своїх потреб. З цих позицій інформаційний зміст мають лише два параметри: найменування потреби й перелік критеріїв, які характеризують кожний фактор за ознакою ступеня задоволення потреб. Значущість факторів і критеріїв у цьому випадку другорядні, тому що вони використовуються на подальших стадіях обробки соціальної інформації з метою одержання кількісних даних у єдиній системі виміру [6, с. 37]. Кожному з запитань анкети привласнюється значущість у долях одиниці з такого ряду: 1+1+1+1+1 (сума ваг повинна дорівнювати п'ятірці). Кожній позиції привласнюється значущість певного критерію, відповіді на зразок “не можу визначитися” – не оцінюються. Обробка результатів даних відбувається на ЕОМ, після чого переходять до написання висновків соціологічного дослідження.

По закінченню четвертого етапу проекту оцінювання якості соціальних послуг робоча група готує загальний звіт. Спеціалісти у вигляді рекомендацій розробляють технології щодо підвищення якості діяльності

органів влади. Важливим на цьому етапі є популяризація отриманих результатів у ЗМІ, електронних сторінках закладів сфери соціальної роботи. У разі розробки стандартів якості різновидів соціальних послуг важливим моментом є їх обговорення й прийняття в представницьких органах місцевої влади.

Паралельно з проведенням експертного опитування в проекті може бути застосований метод фокус-груп. Останній являє собою напівструктуровану дискусію за участю восьми – дванадцяти учасників, що проводять у проекті спеціалістами-соціологами. Усе, що відбувається, записується на аудіо- або відеоносії. Цей метод застосовують для збору поглибленої інформації від невеликої кількості учасників, для кращого розуміння ставлення учасників до питання якості соціальних послуг, їх поглядів і мови. Ефективним є використання методу фокус-групи як із співробітниками установи, що спеціалізується на наданні соціальних послуг, так і з головами або активом представницьких організацій і контактних соціальних груп. Не менш актуальним буде застосування цього методу й під час збору попередніх матеріалів про цільову групу клієнтів. Він дає змогу отримати поглиблену інформацію з досліджуваної теми, аналіз якої потребує мінімум часу та спеціальних навичок. Разом з цим метод фокус-групи має певні недоліки, а саме: учасники можуть впливати один на одного, отримані результати часом є складними для опису. Тому поряд із застосуванням методу фокус-групи доцільним є паралельне проведення пілотного соціологічного дослідження.

Четвертий етап реалізації проекту – проведення аналітичного соціологічного дослідження. Зазначимо, що респондентами повинні бути як соціальні працівники, так і безпосередні клієнти. На цьому етапі можливим є проведення двох автономних досліджень із зазначеними групами респондентів. Водночас, за ситуацією, доцільною може бути розробка двох анкет у межах одного аналітичного соціологічного дослідження.

На нашу думку, найбільш глибоке та повне розкриття праксеологічного аспекту зазначеної в статті проблеми можливе шляхом використання кваліметрії як наукової сфери, що об'єднує кількісні методи оцінювання якості соціальних послуг. Ефективність цього підходу доведена в межах декількох попередніх подібних соціологічних досліджень [8, с. 34].

Отже, принциповими напрямками оцінювання якості соціальних послуг виступають характеристика їх інфраструктури та відповідності потребам громади; з'ясування структури зв'язків у середині полісуб'єкта надання й сутності впроваджених соціальних технологій із забезпечення якості обслуговування; визначення стилю надання соціальних послуг. Унаслідок достатньо високої складності виміру якості послуг його методичними аспектами є технології незалежного аудиту й соціологічного моніторингу. Етапами оцінювання якості, в цьому контексті, виступають підготовка ау-

диту, проведення експертизи документів і стану внутрішньо організаційного середовища, проведення пілотного, а потім аналітичного дослідження, підготовка звіту діяльності робочої групи та розробка технології щодо вдосконалення якості соціального обслуговування. Реалізація методики здійснюється в межах окремого проекту, до якого залучають представників влади, науковців, безпосередніх суб'єктів надання й отримання послуг. Разом з цим, одноразове її використання є доцільним лише в науковому дослідницькому значенні. Але якщо влада дійсно зацікавлена не тільки в оцінюванні, забезпеченні, а й у підвищенні якості соціальних послуг, розроблену методику необхідно застосовувати з періодичністю, принаймні, у три – п'ять років.

Висновки. Результати дослідження можуть бути використані посадовими особами органів місцевого самоврядування, керівниками закладів сфери соціальної роботи, громадських організацій у ході підготовки та проведення проектів з оцінювання якості соціальних послуг. Вони можуть стати в нагоді при підготовці монографій, підручників, навчальних посібників за темами соціології менеджменту, організації та проведення соціальних досліджень, менеджменту соціальної роботи тощо. Це крок у реалізації науково-дослідної теми викладачів факультету соціології та управління Запорізького національного університету “Інституційні засади державного управління якістю надання соціальних послуг”. У майбутньому подальшими напрямками розробки теми можуть стати критеріальна основа оцінювання якості моделей та стилів надання соціальних послуг, соціальна діагностика ефективності діяльності соціального працівника, когнітивна карта та соціальний портрет клієнта закладу сфери соціальної роботи.

Список використаної літератури

1. Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів : монографія / Т. І. Бутченко. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. – 280 с.
2. Белевцова Я. С. Основні принципи впровадження системи управління якістю соціальних послуг / Я. С. Белевцова // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. – № 4 (27). – С. 255–260.
3. Гафарова К. Е. Європейські соціальні стандарти та їх імплементація в Україні / К. Е. Гафарова // Академічний огляд. – 2011. – № 1. – С. 25–31.
4. Дубич К. В. Механізми державного управління соціальними послугами: зарубіжний досвід та українські реалії : монографія / К. В. Дубич, Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – Київ : ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2015. – 376 с.
5. Бакіров В. С. Соціальний моніторинг як елемент регіональної соціальної політики / В. С. Бакіров // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення : зб. наук. ст. – Київ, 1998. – С. 149–153.
6. Гошко А. О. Проведення цільового соціологічного опитування мешканців міст для оцінки ефективності діяльності місцевих органів самоврядування / А. О. Гошко. – Київ : УАДУ, 1998б. – 44 с.

7. Деякі аспекти оцінки ефективності надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. – Київ : Держсоцслужба, 2005. – 124 с.
8. Дмитренко Г. А. Квалиметрическая оценка деятельности персонала местных органов самоуправления : учеб.-метод. пособ. / Г. А. Дмитренко. – Київ : МАУП, 1998. – 53 с.
9. Морозова Е. А. Социальная защищенность : сущность и методы изучения / Е. А. Морозова // Соц. политика и социология. – 2006. - № 1. – С. 143-156.
10. Приймак Ю. О. Оцінка якості адміністративних послуг: соціологічний аспект / Ю. О. Приймак // Соціальні технології. – Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2006. – Вип. 36. – С. 297–304.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2015.

Приймак Ю. О. Алгоритм социального проекта по мониторингу качества социальных услуг

Статья посвящена вопросу организации и проведения проекта мониторинга качества предоставления социальных услуг. Рассматривается подробная характеристика алгоритма и этапов реализации проекта. Особое внимание отведено таким аспектам, как социальный состав, ресурсное обеспечение, направления и механизмы реализации проекта оценки качества социального обслуживания. Раскрывается потенциал различных типов социологических исследований, которые могут быть использованы в ходе проекта и, комплексно, отражают качество социальной услуги по критериям своевременности, соответствия потребности и объема.

Ключевые слова: мониторинг, качество, социальная услуга, социальный проект, фокус-группа, клиент, социальный работник.

Priimak J. The Algorithm of a Social Project for Monitoring the Quality of Social Services

The starting time of publication advocates the thesis that an integral part of implementing the concept of social and state service in Ukraine is the issue of quality of social services. Monitoring and ensuring the latter in terms of getting local authority publicity signs may be assigned to project teams whose composition would include not only representatives of local authorities, but also the public. Such a move, according to the author's publications would correspond to the idea of local government activity community principles of public administration and quality management. Therefore, defining the general provisions of the draft, in the context of the sociological paradigm is logical and relevant I theoretical and practical positions.

The aim of the publication is the characterization of the nature and stages of the project of monitoring the quality of social services.

The author emphasizes that domestic social space method of assessing the quality social services should be tailored synthesis of international development and research works of Ukrainian scientists. In developing its own social policy components must have feedback from groups interested in its implementation, and focus on customer service, which is typical of sensitive to the social environment of the local authorities. Consumers, according J. Priimak interested in terms of quality services as needed compliance, availability, speed of cost. Studying public opinion, you can get information and on its basis to determine the degree of the needs in social services.

The author draws attention to the fact that the principal areas of evaluation of quality of social services are the characteristics of their infrastructure and meet the needs of the community; clarify the structure of relations in the middle polisub'yekta provision and nature of social technologies implemented to ensure quality of service; style definition of social

services. Because of sufficiently high complexity of measuring quality of service of its methodological aspects should be technology independent audit and sociological monitoring. The phases of quality assessment, according to the researcher, should be the preparation of the audit, examination of documents and in-house state of the environment, the pilot, and analytical studies, preparation of the report of the working group and the development of technology for improving the quality of social services. Thus, J. Priimak emphasizes that implementation methodology must take place within a specific project, which involved government officials, academics, direct actors providing and receiving services. At the same time, once its use is appropriate only in the academic sense.

Key words: *monitoring, quality, social services, social project, focus group, client, social worker.*

УДК 316:303.01

А. Г. СТАДНИК

ОСНОВНІ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙН ТА ЇХ РІЗНОВИДИ

У статті проаналізовано основні моделі ведення інформаційних війн. Розглянуто визначення понять інформаційної війни та її структури. Охарактеризовано різновиди інформаційних війн: від минулого до сучасності. Проаналізовано досвід інформаційних війн США. Виділено основну специфіку ведення інформаційної війни між Україною та Росією.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційний вплив, модель інформаційної війни, ЗМІ, інформація, громадська думка, масова свідомість.

Проблема інформаційної війни викликає дедалі більший інтерес. Це війна нового типу, об'єктом якої є свідомість людей. Вона заснована на можливості управління й маніпулювання суспільною свідомістю, підпорядкуванні волі людини. І це найчастіше відбувається неусвідомлено для тих, хто зазнає інформаційного впливу.

Інформаційну кампанію відрізняють такі характеристики: інтенсивність, раптовість, системність, надмірний негатив, багата візуалізація. Одним з її важливих та специфічних елементів є журналісти, що спеціалізуються на окресленій тематиці [9].

Інформаційна війна надає змогу інтенсивно впливати на різні соціальні, політичні, економічні процеси практично на всіх рівнях державного й суспільного устрою в будь-якій країні або регіоні. Її суть – це вплив на суспільну свідомість таким чином, щоб управляти людьми та змусити їх діяти певним чином, часто проти своїх інтересів. І саме методи ведення інформаційної війни вирішують те, як впливати на масову свідомість та громадську думку.

Останні події в сучасному світі показали можливості інформаційного впливу на масову свідомість. Впливу, який має принципово руйнівний характер. Новий інформаційний контент, який щоденно надають ЗМІ, має емоційне забарвлення, чинити опір якому населення не завжди може.

Питання інформаційної війни для будь-якого населення є дуже важливим. В умовах зростання впливу на населення з боку ЗМІ підвищується загроза негативного впливу на населення. Моделі, які застосовує інформаційна війна, все частіше переплітаються між собою, що ускладнює змогу населення зрозуміти де правда, а де ні. І, якщо в минулі часи інформаційна війна виступала як допоміжний механізм реальної війни, то в сучасному світі вона виступає як самостійна стратегія впливу на масову свідомість та громадську думку.

Дослідження специфіки інформаційної війни між Росією та Україною є складним, трудомістким і відносно новим процесом. Інформаційні

війни в сучасному світі стали з'являтися зі зростанням інформаційних можливостей впливу на людину й нашої можливості їх сприймати.

Те, як “працює” інформаційна війна, залежить від того, яку модель впливу вона використовує. Системні дослідження українського вченого Г. Г. Почепцова та деяких інших, вказують на такі моделі інформаційної війни: модель масової демонстрації; модель пропагандистської комунікації; модель дезінформаційної кампанії; модель кампанії нейтралізації; модель масової комунікації; семіотична модель; модель резонансного впливу. На жаль, глибоке їх вивчення на сьогодні відсутнє, що створює серйозну проблемну ситуацію, аналізу якої і присвячена наша стаття.

Наукових праць за темою інформаційної війни взагалі достатньо, але всі вони не розраховані на аналіз динамічності цього процесу в часі. Серед зарубіжних учених першими почали розглядати інформаційну війну Дж. Стейн і Р. Шафраньски. Теоретичні аспекти інформаційної війни висвітлювали такі українські та російські вчені, як: Д. А. Богуш, Г. В. Грачов, І. І. Завадський, А. В. Манойло, Н. І. Панарін, Г. Г. Почепцов, С. П. Расторгуєв, Д. А. Швець. Незважаючи на досить значний обсяг праць за темою інформаційної війни, на сьогодні бракує досліджень специфіки інформаційної війни між Україною та Росією.

Мета статті – на теоретичному рівні розглянути моделі та різновиди інформаційної війни; виявити характеристики ведення міжнародних інформаційних війн на прикладі США; з'ясувати специфіку ведення інформаційної війни між Україною та Росією.

Багато вчених висловлювало свою думку про значення інформаційної війни. Перший, хто заговорив про неї, був Т. Рона в 1976 р. У своєму тексті він зупиняється на такому аспекті, як важливість інформаційних потоків для впливу на дії противника, аналізуючи внутрішні й зовнішні інформаційні потоки. Т. Рона розглядає вперше всі ті аспекти, які сьогодні лягли в основу інформаційної війни: збільшення обсягу власної інформації, утруднення для противника доступу до правдивої інформації, розміщення в інформаційних потоках противника в загальному вигляді достовірної, але насправді фальшивої інформації [9].

Серед зарубіжних праць учених, що стосуються проблеми, так само можна відзначити підходи Дж. Стейна і Р. Шафраньски. Дж. Стейн у своїй статті 1995 р. “Інформаційна війна” говорить про інформаційну війну як про технологію досягнення національних цілей за допомогою інформації [13]. Р. Шафраньски в 1994 р. підкреслює важливість урахування в процесі такої війни ментального виміру й вищих цінностей населення. Предметом війни він вважає примус опонента підкоритися нашій волі. Тому він доходить такого висновку: “Знання цінностей супротивника і використання його репрезентативної системи дає нам змогу співвідносити цінності, спілкуватися з противником на вербальному й невербальному рівнях мовою ворога” [9].

Загальноприйнятого визначення інформаційної війни, на наш погляд, досі не вироблено. Якщо розглядати досвід вітчизняних науковців, то

Г. Г. Почепцов тлумачить поняття інформаційної війни як комунікативну технологію впливу на масову свідомість з короткочасними й довготривалими цілями [8, с. 20]. Тобто він визначає інформаційну війну як окрему й незалежну стратегію впливу на масову свідомість, відокремлюючи її від реальної війни. Це визначення, на нашу думку, найкраще підходить до сучасного світу, де інформація відіграє роль зброї.

Щодо російських авторів, то можна звернути увагу на таке: наприклад, В. І. Завадський, розглядав інформаційну війну як всеосяжну стратегію, зумовлену зростанням значущості й цінності інформації в питаннях командування, управління та політики [3].

За визначенням Н. І. Панаріна, інформаційна війна – це “комплексне спільне застосування сил і засобів інформаційної та збройної боротьби” [7, с. 15]. У свою чергу, Д. А. Швець, визначає інформаційну війну як комунікативну технологію впливу на інформацію й інформаційні системи противника з метою досягнення інформаційної переваги в інтересах національної стратегії, при одночасному захисті власної інформації та своїх інформаційних систем [12].

А. В. Манойло пише, що інформаційна війна – це цілеспрямовані дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем [5].

Інформаційна війна може набувати форми відкритих і прихованих, цілеспрямованих, спеціальним чином організованих інформаційних впливів соціальних, політичних та інших систем, спрямованих на придбання інформаційної переваги над противником і заподіяння йому матеріального, ідеологічного або іншого збитку.

В інформаційній (інформаційно-психологічній) війні інформаційну боротьбу ведуть сторони, що ворогують, у формі проведення таємних інформаційно-психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї [6, с. 310]. Р. В. Грачов визначає інформаційну війну як війну з метою захоплення сировинних, енергетичних, людських ресурсів іншої країни, з використанням такого впливу на розуми людей у сфері ідеології, релігії, політики, історії, філософії, науки, коли народу країни – жертві агресії – цілеспрямовано вселяють такі помилкові уявлення про те, що відбувається в суспільстві, в житті людей, які дають змогу агресору вільно маніпулювати як урядом, так і народом цієї країни та здійснювати захоплення ресурсів, практично не зустрічаючи ніякого опору, тобто без збройного вторгнення [2]. Зокрема, С. П. Расторгуєв визначає поняття інформаційної війни як “відкриті і приховані цілеспрямовані інформаційні впливи інформаційних систем один на одного з метою отримання певного виграшу в матеріальній сфері” [11, с. 35].

Спираючись на перелічені визначення, можна казати, що на сьогодні в світі вже немає дефіциту інформації, а навпаки, фіксується саме її над-

лишок. Тому можна дійти висновків, що інформаційна війна має такі ознаки: по-перше, завдання інформаційної війни полягає в отриманні певного вирашу зацікавленою стороною; по-друге, інформаційна війна ґрунтується на використанні інформаційного впливу. Але цих двох ознак мало для визначення інформаційної війни, тому слід вказати, що інформаційна війна використовує інформаційну зброю (вона може бути як прихована, так і відкрита), так само інформаційна війна не показує напряду своїх цілей. Ще одна особливість інформаційної війни полягає в тому, що вона може вестись у мирний час, від імені іншої держави, і громадськість може не знати, що зазнає інформаційного впливу.

Останні події в світі показали ефективність інформаційного впливу на масову свідомість. Серед яскравих прикладів, що ілюструють розвиток явища “інформаційна війна” за останній час, можна виділити інформаційну війну між Україною і Росією. І якщо в минулому обсяг інформації, що передається, був не настільки значним, і протистояти йому було не так уже й складно, то нові технології на сьогодні принесли із собою величезний масив інформації, який має руйнівний характер.

Та інформація, що подається нам з телеекранів, в основному впливає на емоції людини, утруднюючи можливості чинити опір. Такий вплив здійснюється не тільки на рівні індивідуальної свідомості, але і масової, не тільки всередині країни, але і на міжнародному рівні [8, с. 53]. Наприклад, події в Україні 2013 р., що починалися з акції протесту, пізніше переросли в Майдан, українську Революцію, яку багато в чому “стимулювала” передача пропагандистської інформації з Росії.

Таким чином, багато в чому саме інтенсивний інформаційний вплив на країну за короткий час призвів до революції в країні та зміни влади.

Під інформаційною війною найчастіше розуміють використання всіх можливих видів комунікації з метою знищення бажання ворога битися [8, с. 56]. Інформаційна війна відбувається за певної моделі руйнування. Також в основі інформаційної війни може лежати позитивна дія (наприклад, бажання покращити рівень життя), яка буде мати руйнівний характер. Найчастіше рівень такого інформаційного впливу не виправдовує очікувань населення.

Результати системних досліджень дають змогу краще зрозуміти сутність та природу інформаційних війн. За Г. Г. Почепцовим, існують такі моделі інформаційної війни:

1. Модель масової демонстрації. Початок цієї моделі закладено в масових заворушеннях громадян з якої-небудь причини, пізніше все переростає в безладу, які закінчуються поваленням існуючої влади. Такий інтенсивний інформаційний вплив, який вигідний певній групі людей, здатний призвести до зміни влади.

2. Модель пропагандистської комунікації. У цій моделі Л. Войтасик виділяє три основні кроки розвитку: а) переорієнтація громадської думки шляхом введення нової шкали цінностей; б) економічна дезінформація; в) поширення споживчих моделей кращого життя шляхом ЗМІ, кіно, серіа-

лів тощо [8, с. 57]. Тобто такі кроки “запускають” прийнятну для людей картину очікуваного життя, хоча часто очікування й отримана картина за результатом подій не відповідають дійсності.

3. Модель дезінформаційної кампанії. Найчастіше вплив на масову свідомість шляхом дезінформації здійснюється таким чином: а) залучення уваги; б) емоційна стимуляція; в) демонстрація того, як конфліктна ситуація може бути закінчена шляхом слідування порадам комунікатора. Такі пропагандистські повідомлення мають дезінформаційний характер, поширюють чутки для того, щоб заплутати людей і досягти поставленої мети.

4. Модель кампанії нейтралізації. Функціонування цієї моделі полягає в: а) замовчуванні конфлікту; б) введенні нової події; в) відповіді або спростуванні. Ця схема дає змогу сконцентрувати увагу громадськості на іншій проблемі. На цьому етапі добре сконструйована інформація слабо піддається перевірці на точність, тобто група, якій подається це повідомлення, часто вірить у нього.

5. Модель масової комунікації. Стандартна модель комунікації складається з таких елементів: джерело – кодування – повідомлення – декодування – отримувач [8, с. 268]. Саме завдяки використанню цієї моделі з’являється можливість здійснювати управлінський вплив на масову свідомість і актуалізувати різними суб’єктами діяльності свої життєво важливі інтереси в інформаційному просторі [6]. Так само підкреслимо, що масові комунікації відіграють не просто інформаційну роль, а й мають політичну значущість.

6. Семіотична модель. Ч. Пірс, виділяє три типи семіотики, відповідно до типології визначальних знаків для кожного з етапів [8, с. 210]: а) іконічні знаки у вигляді телевізійних знаків (як приклад, кіно показує картину життя, яка не відповідає реальності); б) знаки-індекси, які вказують на іншу реальність, представниками якої вони є; в) знаки-символи, тут ключову роль відіграють ЗМІ, які вводять нові пріоритети для суспільства й змінюють їх ієрархічний статус. Змінюючи ці коди, змінюється й країна, країни так само можуть зникати, приймаючи чужі коди (як це сталося з СРСР). При цій моделі населення повинне переорієнтуватися тільки вербальним способом.

7. Модель резонансного впливу. Її особливість полягає в тому, що основою впливу є не новизна інформації, а базування на вже існуючій інформації. Г. Г. Почепцов виділяє таку технологію резонансу: а) когнітивні схеми; б) комунікативні схеми; в) власне резонансні схеми [8, с. 132]. У цій технології важливою є як пропозиція мовця, так і позиція слухача. Тобто аудиторія, яка споживає інформацію, стоїть на тій самій сходинці за значущістю, як і ті, хто дає цю інформацію.

Проте, яку б модель впливу суб’єкти інформаційної війни не обирали для інформаційного впливу на масову свідомість, інформаційна війна діє за базовою схемою, яка виглядає так:

1. Наявність багатоцільового об’єкта для подальшого комунікаційного резонансу [8, с. 63]. Тобто в споживанні такої інформації повинні бути

зацікавлені всі верстви населення: від звичайного робітника до еліти суспільства; повинні бути враховані всі інтереси.

2. Як “динаміку” для масової свідомості використовують однорідну групу населення, яка не має чіткої залежності від існуючої влади [8, с. 64]. Швидше зазнає впливу саме молодіжна аудиторія через несформованість інтересів, вона більш активно засвоює інформацію, ніж будь-яка інша вікова аудиторія.

3. Критика, яка не спрямована безпосередньо на владу, і частіше таку критику влада підтримуватиме.

4. Усний канал. Інформація надходить до населення через телеканали, радіо тощо. Усна стихія цікава тим, що вона ніколи не запізнюється з реакцією, водночас письмова (газети, журнали) затримується настільки, що спроба будувати на ній спростування інформаційного впливу практично приречена на провал [8, с. 66].

5. Стимуляція обговорення інформації, яка проводиться шляхом поширення чуток.

6. Багатоканальний вплив. Населення отримує одне й те саме повідомлення але різними каналами (це можуть бути як національні ЗМІ, так і міжнародні), що дає можливість посилити ефект інформаційного впливу.

7. Опора здійснюється на однорідну аудиторію за певними параметрами: 1) зіткнення із загальною проблемою; 2) визнання проблеми значущою; 3) організація для прийняття вирішення проблеми.

Для того, щоб такий інформаційний вплив був ефективним, потрібна проблема, яка буде стосуватися більшої частини населення. І, мабуть, найголовніша відмінність інформаційної війни від будь-якої іншої – це те, що вона часто має прихований характер, людина може так і не зрозуміти, що перебуває під активним інформаційним впливом.

За всю історію ведення інформаційних війн, можна виділити такі її різновиди:

1. Інформаційна війна в мирний час. Головна зброя в такій війні – інформаційна, яка впливає на масову свідомість. Інформаційний вплив відбувається таким чином, щоб подіяти на громадську думку та змусити населення діяти в інтересах зацікавленої сторони: інформація, яка не відповідає правді; зміна пріоритетності інформації; зміна процесу подачі інформації. Найчастіше подібний різновид війни можна побачити під час виборчої кампанії.

2. Інформаційна війна у воєнний час. У цьому контексті інформаційна війна – допоміжний механізм реальної війни. Інформаційний вплив у воєнний час може допомагати виконувати військові функції або замінювати їх.

3. Інформаційна операція при вирішенні миротворчих проблем. Така операція виконує такі завдання: підтримка нової влади, вироблення єдиної думки щодо певної ситуації, введення пропагандистських повідомлень щодо опонентів тощо. При цьому завдання такої операції одне – сформулювати нову модель поведінки громадськості.

4. Інформаційна операція при вирішенні соціальних проблем. Найчастіше інформаційне повідомлення може втручатися в масову свідомість, диктуючи стиль поведінки та дій. У виняткових випадках суспільство може протистояти такому впливу, і відбувається його розпад.

5. Інформаційна війна пропагандистського та суто інформаційного характеру. Інформаційна війна виступала як допоміжний механізм збройної війни. У минулі часи можна було побачити, як трансформувалася подача інформації від функції інформування населення до ідеологічної функції. Так, за часів Першої світової війни вперше почали використовувати метод пропаганди. Але на той момент вона мала інформаційний характер, джерело повідомлення не приховували. Проте вже під час Другої світової війни почали використовувати “чорну пропаганду”: джерело повідомлення приховували, інформацію подавали не в повному обсязі або не зовсім точно, пропаганда почала мати багатфункціональний характер. У післявоєнний радянський період були створені досить великі інформаційні кампанії, пропаганда заповнила майже весь офіційний інформаційний простір.

Після цього відбувається перехід до інформаційного суспільства й створюється основа для ведення війни нового типу – суто інформаційної (як окремої стратегії впливу), в якій здійснюється вплив на суспільну свідомість. Одне із завдань цієї війни полягає в тому, щоб відірвати суспільну свідомість від реальності, змусити людей діяти в чужих інтересах.

6. Інформаційна війна з використанням Інтернету. Сьогодні інформаційна війна йде не тільки через офіційні канали ЗМІ, а й у просторах Інтернету. Інформаційних потоків стає все більше, створюються події, яких не було насправді, стає ще важче відрізнити правду від вигадки. Приклад інформаційної війни в сучасному світі ми сьогодні бачимо в ситуації протистояння світового співтовариства, що підтримує Україну, країні “інформаційного агресора”.

Якщо вивчати зарубіжний досвід, то варто звернути увагу на США, тому що саме в цій державі вперше заговорили про термін “інформаційна війна”, спочатку як про додатковий інструмент звичайної війни, а потім як про самостійну стратегію, яка здатна руйнувати держави зсередини. Тому для того, щоб розібратися в цій темі, потрібно звернути увагу на міжнародний досвід ведення інформаційних війн, а саме на досвід США.

Найбільш впливовим центром у сфері військових інформаційних технологій є американська корпорація “Ренд” (RAND), скорочення від науково-дослідних розробок (Research and Development). Саме цей інститут почав розглядати можливість панування США у сфері інформаційного протистояння, а також створення елітарного клубу держав, що домінують у цій сфері [1]. США велику увагу приділяє інформаційній безпеці. Уряд США завжди вважав, що вигідніше вкладати гроші в розвиток інформаційного простору, ніж у бойову зброю. Оскільки ймовірність використання зброї в сучасному світі мінімальна, а інформаційний вплив триває безперервно.

Також у США створене Управління глобальних комунікацій в апараті Білого дому. Його основне завдання – боротьба з антиамериканськими настроями в світі. А 2005 р. в Держдепартаменті США ініціюється Управління трансформацією політичних режимів. За фактом, це структура зі здійснення “демократичних” переворотів в інших країнах, яка фінансується за рахунок фондів і благодійних організацій [7].

США – одна з перших країн, у якій заговорили, а пізніше застосували методи введення інформаційної війни в цілому світі, і донині саме США активно справляє інформаційний вплив на населення світу в цілому.

США брали участь у багатьох війнах і конфліктах в історії, і набували нового досвіду для себе. Війна у В’єтнамі стала для США приводом для перегляду ролі громадської думки у збройних конфліктах. Тоді американці недооцінили її значення і багато в чому через це зазнали поразки. Уже в ході вторгнення в Гренаду керівництво США доклало чимало зусиль для обробки громадської думки. На всіх етапах операцій увагу приділяли підтримці контактів із ЗМІ. З боку США була зроблена добре керована система інформаційного забезпечення воєнної політики та військ США.

Під час війни в районі Перської затоки інформаційне забезпечення бойових дій було контрольованим. Інтерв’ю давали лише спеціально відібрані військовослужбовці. Відомості про загиблих і поранених зводили до мінімуму. Була введена жорстка цензура на розповсюдження інформації про хід бойових дій. Обмежено ефірний час, наданий противникам. Ефективність дезінформації в ЗМІ дала змогу приховати час початку операції.

Щодо агресії проти Югославії, то бойовим діям передувала потужна пропагандистська кампанія, яка передбачала формування серед населення західних країн “образу ворога” й забезпечення моральної підтримки агресії. Інформаційний вплив на населення виходив з одного офіційного джерела. У результаті американцям вдалося створити вигідне для себе інформаційно-психологічне середовище навколо війни в Югославії.

Проаналізувавши досвід ведення інформаційних воєн минулого, можна дійти висновку, що на той момент інформаційна війна виступала як допоміжний механізм у веденні реальної війни, щоб посилити або замінити військові дії. Але сьогодні ми можемо розглядати інформаційну війну як самостійну стратегію, яка може існувати без військових дій, але яка так само відбувається в прихованому змісті.

Більш детально інформаційну війну нового часу можна розглянути на прикладі українсько-російського конфлікту.

Як у минулі часи, так і зараз використовують однакові моделі запровадження інформаційної війни, які сприяють інформаційному впливу на масову свідомість.

Новинкою цієї війни була її віртуалізація. Більшість інформації, яку подавали ЗМІ, не мала реального підтвердження або не мала ніякої юридичної сили. Така пропаганда ґрунтувалася на емоційному контексті, тому вірити в неї російському населенню було значно легше. У цій інформаційній війні боротьба ведеться не за інформацію, а за людську увагу.

Слід зазначити, що сили в інформаційній війні Росії й України були нерівними. Так, населення Росії основну інформацію отримує з федеральних каналів, контрольованих державою, українці ж часто отримують інформацію з телевізійних каналів, яку напряду контролюють олігархи. Тобто довіра до телевізійних ЗМІ в Україні значно нижча, ніж у Росії. За роки незалежності в Україні не було побудовано системи інформаційного захисту, що значно ускладнило завдання інформаційного протиборства.

У цій війні ЗМІ часто зайняті не об'єктивним інформуванням населення, а збиранням фактів, які підтверджують ту чи іншу думку [10]. Специфікою інформаційної війни між Україною та Росією можна назвати таке:

- була створена теорія керованого хаосу;
- інформація почала створювати певну реальність, і чим інтенсивніше вона створювалася, тим більше шансів мала на успіх;
- трансформація цінностей, зокрема масова свідомість українців почала відокремлюватися від радянських традицій (наприклад, відміна святкування 23 лютого);
- спільна історія України й Росії стала ареною для бою (наприклад: поливання брудом нашої Перемоги, військової слави тощо).

Варто також визнати, що Росія вже давно зафіксувала у своїх новинах Україну, як і ряд інших пострадянських республік, як приклад країн, які стоять далеко позаду. Таким чином, нова комунікативно-пропагандистська кампанія стала продовженням того, що говорилося завжди, а не чимось новим. Відповідно, це значно полегшило вибудовування пропагандистських комунікацій [10].

Головна новинка інформаційної війни полягає в тому, що вона працювала з віртуальними об'єктами, не було очевидної реальності в пропагандистських повідомленнях (наприклад, “Новоросія” ніколи не була реальною). Масова свідомість часто не розрізняє реальне й віртуальне, тому російське населення дуже часто вірило в надану картину світу, яку показували з російських телеекранів. Частина українських громадян теж “побачила” у штучно створеному проекті “Новоросія” реальність свого подальшого розвитку. У результаті виникли штучні утворювання в образі “ЛНР” та “ДНР”. Проте життєздатної моделі розвитку їх існування не було. Бо платформою створення так званих “республік” була пропаганда інформаційної війни. Нічого іншого ці проекти під собою не мали, аніж розбалансування внутрішньої ситуації в країні, створення соціального напруження.

Висновки. Отже, під сучасною інформаційною війною ми розуміємо незалежну стратегію інформаційного впливу на масову свідомість та громадську думку з метою досягнення певного виграшу зацікавленої сторони. Такий інформаційний вплив сприяє формуванню безлічі думок, і в цьому хаосі людині достатньо складно визначити, де істина. Аналіз значущості моделей інформаційної війни й особливостей їх впливу на формування масової свідомості та громадської думки дав змогу зробити висновки про те, що такий вплив може нести в собі не тільки дрібні заворушення, а й рево-

люцію, яка може закінчитися розвалом країни. Необхідно усвідомлювати всю потенційну загрозу, що випливає з інформаційних війн.

У контексті проведеного аналізу можна констатувати, що в сучасних інформаційних війнах починають використовувати відносно нові моделі ведення, так, у конфлікті України й Росії – модель віртуалізації. Те, що показували ЗМІ, не мало ніякого реального підтвердження. Ця пропаганда ґрунтувалася на емоційному контексті, тому вірити в неї було неважко. Раніше цю модель не використовували в інформаційних війнах. Досвід США дав змогу зрозуміти, що в сучасному світі інформаційна зброя загрожує не менше, ніж воєнна.

Сучасна інформаційна війна є стратегією цілеспрямованої дії для досягнення цілей, але зараз в Україні немає розуміння необхідності задіяти її як спосіб протистояння експанській діяльності країни-агресора.

Список використаної літератури

1. Богуш Д. А. Кратко о RAND Corporation [Электронный ресурс] / Д. А. Богуш. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/rand.htm>.
2. Грачев Г. В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия [Электронный ресурс] / Г. В. Грачев, И. К. Мельник. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text3/72.htm>.
3. Завадский И. И. Информационная война – что это такое? / И. И. Завадский // Защита информации. “Конфидент”. – 1996. – № 4.
4. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях : монография / А. В. Манойло. – Москва : МИФИ, 2003. – 388 с.
5. Манойло А. В. Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта [Электронный ресурс] / А. В. Манойло. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/psywar35.htm>.
6. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. Информационная геополитика США [Электронный ресурс] / И. Н. Панарин. – Москва : Поколение, 2006. – Режим доступа: http://www.ereading.ws/chapter.php/123890/38/Panarin__Informacionnaya_voينا_i_geopolitika.html.
7. Панарин И. И. Информационная война и Россия / И. И. Панарин // Мир безопасности. – Москва, 2001. – 160 с.
8. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – Москва : Рефлбук ; Киев : Вакар, 2000. – 576 с.
9. Почепцов Г. Г. Информационная война: определения и базовые понятия [Электронный ресурс] / Г. Г. Почепцов. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/psyops/infowar25.htm>.
10. Почепцов Г. Г. Информационные операции и Крым: базовые причины для манипуляций [Электронный ресурс] / Г. Г. Почепцов. – Режим доступа: http://psyfactor.org/psyops/infowar_krym.htm.
11. Расторгуев С. П. Информационная война / С. П. Расторгуев. – Москва : Радио и связь, 1998. – 416 с.
12. Швец Д. А. Информационное управление как технология обеспечения информационной безопасности. [Электронный ресурс] / Д. А. Швец. – Режим доступа: <http://korolewstvo.narod.ru/psychostat/informvoini.htm>.
13. Stein G. J. AWC INFORMATION WARFARE [Electronic resource] / George J. Stein. – Режим доступа: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2015.

Стадник А. Г. Основные модели организации информационных войн и их виды

В статье проанализированы основные модели ведения информационных войн. Рассмотрены определения понятий информационной войны и ее структуры. Охарактеризованы разновидности информационных войн: от прошлого к современности. Проанализирован опыт информационных войн США. Выделена основная специфика ведения информационной войны между Украиной и Россией.

Ключевые слова: информационная война, информационное воздействие, модель информационной войны, СМИ, информация, общественное мнение, массовое сознание.

Stadnyk A. Key Models of Organization of Information War and Its Variety

The problem of information warfare is becoming a growing concern. This new type of war, the object of which is the consciousness of people. It is based on the management and manipulation of public consciousness, subordinated to the will of man.

In the article the basic models of information warfare, system studies Ukrainian scientist G. Pocheptsov and some other vihytsiv indicate the following models of information warfare: mass demonstration model; model advocacy communication; model deceptive campaign; model campaign neutralization; model of mass communication; semiotic model; model resonance effects.

Among the kinds of information war are the following: 1. Information warfare in peacetime; 2. The information war in wartime; 3. Information transactions in solving the problems of peace; 4. Information operation in solving social problems; 5. The information war propaganda and purely informational nature; 6. The information war, using the Internet.

Considering the definition of information war by different authors, we concluded that: First, the problem of information warfare is getting some winning party concerned, and secondly, information warfare is based on the use of information influence. Information warfare using information weapons, information warfare just does not show to direct its goals, it can also be conducted in peacetime, on behalf of another state, and the public can not know what information is exposed to impact.

By studying the international experience, we paid attention to the US, because it is in the United States first talked about the term “information war”, first as an additional tool to conventional war, and then as an independent strategy.

More specifically, the information war of modern times, can be considered an example of Ukrainian – Russian conflict.

The main feature of information warfare between Ukraine and Russia was its virtualization. Most of the information submitted media had no real proof or had no legal force. The main novelty of this information war, is that it worked with virtual objects was not obvious reality propaganda messages.

Key words: information war, information influence, model of information warfare, media, information, public opinion, mass consciousness.

УДК 316.334.3:324

О. Є. ШИНКАРЕНКО

МАРКЕТИНГОВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СТРУКТУРІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО МАРКЕТИНГУ

У статті розглянуто важливу проблему, що пов'язана з використанням маркетингових соціологічних досліджень у процесі реалізації електорального маркетингу, організації й проведення виборчих кампаній. Проаналізовано основні напрями використання соціологічних досліджень та їх результатів і наведено приклади. Ідеться, зокрема, про деякі технології проведення досліджень, що на сьогодні практично не використовують або використовують недостатньо ефективно.

Ключові слова: маркетингове дослідження, соціологічне дослідження, електоральний маркетинг, виборча кампанія.

Маркетингові дослідження (не тільки соціологічні, але й політичні, психологічні тощо є інформаційною основою, підґрунтям електорального маркетингу [1, с. 37–43]. Вони поряд з іншою інформацією, що стабільно, постійно включена в політичну маркетингову інформаційну систему (ПМІС), а саме внутрішньою інформацією та тією, що здобута з використанням політичної маркетингової розвідки, привносять у цю систему найрізноманітніші відомості, знання, що потрібні на всіх етапах реалізації електорального маркетингу. Від пошуку округу для балотування кандидатів та партій на виборах до попереднього прогнозування їх результатів, навіть отримання так званої поствиборчої інформації, що стосується визначення тих груп електорату, які зробили в ході виборчої кампанії той чи інший електоральний вибір.

Низка вчених політологів, соціологів та практиків у своїх працях аналізують певні проблеми електорального маркетингу, при вирішенні яких активно використовують маркетингові соціологічні дослідження [2, с. 54–120; 3, с. 189–216; 4, с. 275–286 та ін.]. Але в різних джерелах (це відчувається й у практичній діяльності виборчих штабів, політологів, політтехнологів) “задіяні” далеко не всі, а інколи й зовсім незначні, можливості маркетингових виборчих досліджень та здобутих при їх проведенні результатів, цінної інформації.

Інколи це пояснюється загалом слабким соціологічним супроводом виборчої кампанії, тобто використанням недостатньо кваліфікованих фахівців з електорального маркетингу. Інколи недостатньою впевненістю організаторів у тому, що подібні результати досліджень украй потрібні при плануванні та проведенні виборчої кампанії. Інколи іншими причинами. У будь-якому разі ми маємо справу з реальною проблемною ситуацією, коли, з одного боку, запит на використання маркетингових соціологічних досліджень при проведенні виборчих кампаній не викликає сумнівів, а з іншого – мож-

ливості подібних досліджень, методи, технології їх проведення, інформація, що здобувається і може бути використаною, недостатньо вивчені.

Мета статті – проаналізувати проблеми організації виборчих кампаній, для вивчення яких можуть бути використані маркетингові соціологічні дослідження.

Розпочинаючи відповідний аналіз, зазначимо, що при його проведенні можуть бути висвітлені не всі (їх дуже багато) проблеми використання відповідних досліджень та інформації в електоральному маркетингу.

Отже, спочатку розглянемо основні “блоки” організації виборчих кампаній, де можуть бути використані соціологічні дослідження. Серед останніх найчастіше виділяють такі:

1. Підготовчий етап проведення виборчої кампанії:

- аналіз передвиборчої ситуації в окрузі;
- збирання інформації для розробки паспорта виборчого округу;
- визначення рівня довіри до соціальних інститутів та органів управління, що діють в окрузі;
- аналіз ситуації щодо доцільності висунення кандидата чи партії в окрузі;
- опрацювання інформації про конкурентів;
- перше соціологічне всебічне дослідження округу – “пристрілка”;
- пошукові дослідження: пошуки найбільш сприятливого для висунення кандидата чи партії округу; пошук мікрорайонів тощо в обраному окрузі для їх “включення” в структуру округу в процесі політико-інженерної діяльності або “виключення” з нього тощо.

2. Планування стратегії та тактики виборчої кампанії:

- збирання соціологічної інформації, результатів опитувань громадської думки для розробки стратегії кампанії;
- визначення та аналіз найбільш актуальних і “гострих” проблем обраного округу;
- визначення та аналіз рейтингів політиків-висуванців і партій, рейтингів ЗМІ на території округу;
- аналіз електоральної бази кандидатів та партій, задіяних у боротьбі на виборах в окрузі;
- аналіз цільових груп електорату та найбільш ефективних тактик їх використання;
- вивчення порівняльних іміджів кандидатів та брендів партій;
- дослідження, аналіз ресурсів кандидатів, партій та їх конкурентів;
- дослідження, спрямовані на найбільш ефективне позиціонування кандидатів та партій тощо.

3. Маркетингові соціологічні дослідження в процесі проведення виборчої кампанії:

- відслідковування процесів виборчої боротьби між кандидатами, партіями та їх конкурентами в ході виборчої кампанії;

– моніторинг змін у виборчій ситуації безпосередньо в ході проведення виборів;

– моделювальні дослідження (з використанням фокус-груп) для визначення найбільш ефективних напрямів і методів організації пропагандистської та агітаційної роботи;

– прогнозування можливих результатів виборів з використанням соціологічних та соціолого-статистичних методик.

4. Поствиборчі маркетингові соціологічні дослідження:

– уточнення структур (вікових, статевих, етнічних, професійних та інших) електорату, що дійсно голосував на виборах;

– проведення екзит-полів для визначення прогнозних результатів виборів, контроль за цими результатами;

– аналіз проблем можливих фальсифікацій виборів.

Зрозуміло, що не завжди й не в будь-якому випадку потрібне використання всіх зазначених напрямів проведення маркетингових соціологічних досліджень: усе залежить від реальної ситуації в обраному окрузі; наявних проблем; реальних потреб у здобутті відповідної соціологічної інформації; наявності групи кваліфікованих соціологів, які здатні провести відповідні дослідження, – бо це можуть бути не прості опитування громадської думки, а, наприклад, фокус-групи або контент-аналіз різноманітних пропагандистських чи інших матеріалів, що супроводжують проведення виборчої кампанії.

До речі, різноманітні соціологічні методи можуть бути застосовані при проведенні так званих пуш-полівських, або підштовхувальних, досліджень, мета яких – не визначення специфіки конкретної виборчої ситуації, здобуття об'єктивної інформації щодо реального становища, позицій кандидата або партії в окрузі, а реалізація певних пропагандистських, піарівських функцій, спрямованих на підвищення ефективності агітації в процесі ведення кампанії [5, с. 171–186]. Враховуючи мету цієї статті, ми не розглядаємо проблеми піарівського використання соціологічних досліджень у цьому напрямі.

Під час маркетингових соціологічних досліджень використовують багатий арсенал соціологічних методів. Серед них, насамперед, опитувальні методи (анкетування, інтерв'ю, фокус-групи, різні тестування); спостереження; аналіз документів, у тому числі контент-аналіз; експерименти; різноманітні спеціальні маркетингові методи й методики, такі як: методи експертних оцінок, моніторинги, омнібуси, ролінгові опитування тощо [6, с. 63–170]. Крім цього, застосовують деякі спеціальні методи, зокрема: івент-аналіз, ситуаційний аналіз, метод ПАТЕРНУ, методи моделювання, теорію індексів тощо [7, с. 110–149, 219–266]. Оскільки проблеми методів і технологій проведення маркетингових соціологічних досліджень є значними і потребують спеціального аналізу, у цій статті ми їх детально не розглядаємо.

Перейдемо тепер до деяких результатів маркетингових соціологічних досліджень: загальнонаціонального соціологічного дослідження у вересні 2015 р. фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (було опитано за репрезентативною тріступеневою вибіркою 4000 респондентів, у тому числі в Нижньому

Подніпров'ї (Дніпропетровська та Запорізька області), де безпосередньо працювала автор статті, 536 респондентів); досліджень Центру “СОЦІОПОЛІС” у трьох мажоритарних округах у ході виборчої кампанії до Верховної Ради України у 2012 р. за безпосередню участь автора, а саме: виборчому округу № 20 (Волинська область) – опитано 800 респондентів; виборчому округу № 101 (Кіровоградська область) – опитано 791 респондент та виборчому округу № 205 (Чернігівська область) – опитано 800 респондентів.

Враховуючи результати, скажемо декілька слів щодо місця подібних опитувань у структурі дослідницьких методів, що використовують при проведенні маркетингових соціологічних досліджень у процесі організації виборчих кампаній. Навіть якщо брати до уваги ситуацію в найбільш розвинутих у демократичному аспекті країнах, таких як Сполучені Штати Америки, то ще у першій половині ХХ ст. партійні організації використовували стратегії політичних кампаній для того, щоб зібрати та стимулювати прибічників у день виборів.

Водночас останніми десятиліттями партійні ідентифікація та організація багато в чому втратили своє значення. Виборці на сьогодні шукають раціонального обґрунтування свого політичного вибору, вони очікують, що особисто кандидати, а не партії запропонують їм це обґрунтування. Виходячи із цього, як вважають Б. Хемілтон та Д. Бітті, опитування стають центральним елементом політичних кампаній [8, с. 87]. Причому становлення опитувань як центральних елементів політичних кампаній пройшло через три історичні епохи. Починаючи з першовідкривачів опитувальних технологій (1930–1967 рр.) Дж. Гепала і його послідовників, що шукали та знаходили методи прогнозування громадської думки й передбачення результатів політичних перегонів, та закінчуючи використанням нових інструментів стратегічного аналізу – телефонних та інтернет-опитувань, фокус-груп тощо вже у 1980-ті рр.

Аналізуючи проблеми використання опитувань громадської думки як найважливіших методів маркетингових соціологічних досліджень, треба підкреслити дві важливих їх особливості. По-перше, незважаючи на значний перелік соціологічних методів, що використовують у цьому плані, опитування громадської думки виступають як основні і за вирішуваними завданнями, і за інтенсивністю застосування. По-друге (це основне!), саме такі опитування, як зауважують майже всі дослідники проблем електорального маркетингу, фактично замінили підходи, що використовували раніше, коли в процесі організації виборчих кампаній спиралися, передусім, на використання партійно-організаційних методів залучення виборців на виборчі дільниці та спрямування їх на голосування в певних напрямках, за певних кандидатів і партій.

Ще одне важливе зауваження стосовно специфіки опитувань громадської думки. У методичному плані опитування громадської думки фактично є одним із різновидів опитувально-політичних процедур (введемо таке поняття). Дійсно, і опитування громадської думки, і референдуми, і навіть самі вибори в методичному аспекті є практично однаковими процедурами виявлення громадської думки, відмінність між якими полягає в завданнях

такого виявлення та можливої міри врахування в політичній діяльності думок населення. Між тим, така схожість цих трьох процедур може призводити та часто призводить до певних наслідків. З одного боку, оскільки вибори та референдуми є певними “модифікаціями” опитувань громадської думки, то використання при їх проведенні різних прийомів підвищення об’єктивності результатів досліджень може призводити і до підвищення об’єктивності результатів виборів та референдумів. З іншого боку, з тих самих причин, технології, спрямовані на “управління” в широкому розумінні громадською думкою, використання різноманітних піарівських підходів, пушполівських технологій, також можуть бути використані при організації виборів і референдумів з метою здобуття певних результатів. Для ілюстрації цього достатньо навести приклади технологій і результатів проведених, у тому числі в Україні, референдумів, де, як уже багаторазово доведено, навіть від того, як поставлено запитання в бланку референдуму, цілком залежить здобутий при його проведенні результат.

Отже, усе вищесказане підкреслює значущість використання при проведенні маркетингових соціологічних досліджень у процесі організації виборчих кампаній саме опитувальних методів. Здобута таким чином інформація є не тільки одним із джерел специфічної інформації про виборчі процеси, а й набуває певного додаткового “статусу”, тобто виступає не тільки каналом консультативної інформації, але й важливим інструментом “тиску” на агентів виборчого процесу, створюючи атмосферу можливості підходів до вирішення проблем організації виборчої кампанії. Саме тому в цій статті основну увагу приділено викладенню деяких результатів маркетингових соціологічних досліджень із використанням методу опитування громадської думки. Розгляд проблем використання при проведенні маркетингових соціологічних досліджень інших методів потребує спеціального глибокого аналізу. Наведемо деякі цікаві результати досліджень під час організації виборчих кампаній та аналізу політичної ситуації в Україні останніми роками.

Рівні довіри громадян України до політиків. Одним з найважливіших напрямів маркетингових соціологічних досліджень у структурі електорального маркетингу є заміри рівнів довіри до політиків та одночасно до політичних партій і блоків, які вони очолюють. Причому (це важливо відзначити!) такий рівень довіри не можна ототожнювати з рейтингами взагалі. При аналізі відповідних проблем виділяють як основні “рейтинги поінформованості” (тобто те, наскільки потенційні виборці поінформовані щодо того чи іншого політика, його діяльності), “рейтинги довіри”; “рейтинги вибору” (часто його називають “президентським рейтингом”, тобто ієрархія політиків, за яких виборці будуть голосувати) та “рейтинги переможця” (виділення політика, за якого, на думку опитуваного, проголосує більшість та він стане переможцем). Зрозуміло, що це далеко не завжди та людина, за яку той чи інший потенційний виборець сам збирається проголосувати.

Наскільки важливими бувають подібні рейтинги, продемонструємо на прикладі “рейтингу довіри”, який вивчали при проведенні загальнонаціо-

нального дослідження фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у вересні 2015 р. (табл. 1). Оскільки як президентські, так і парламентські вибори в Україні до цього часу вже відбулися й тому не було сенсу досліджувати “рейтинги вибору” та “рейтинги переможця”, головним завданням було визначити, яким політикам населення найбільше довіряє в ситуації, коли значні та тяжкі соціально-економічні реформи вже почалися і громадяни досить серйозно відчули їх наслідки.

Таблиця 1

Рівень довіри населення України до низки політиків у вересні 2015 р.;
 $n_1 = 4000$ (середній бал: мінімальне значення – 1,
максимальне значення – 4)

Регіони України	Петро Порошенко	Арсеній Яценюк	Володимир Гройсман	Андрій Садовий	Юлія Тимошенко	Михайло Саакашвілі
У цілому по країні	2,13	1,83	1,92	2,24	1,87	2,27
Галичина (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська)	2,17	1,82	1,76	2,67	2,23	2,67
Волинь (Волинська, Рівненська)	2,17	2,04	2,18	2,61	2,40	2,58
Буковина та Закарпаття (Чернівецька, Закарпатська)	2,11	1,73	1,85	2,61	2,13	2,76
Поділля (Вінницька, Хмельницька)	2,34	2,20	2,38	2,18	1,79	2,14
Полісся (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська)	2,30	2,05	2,01	2,36	1,97	2,40
Центр (Черкаська, Полтавська, Кіровоградська)	2,38	2,27	2,23	2,30	2,19	2,39
Нижнє Подніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька)	2,03	1,70	1,90	1,89	1,59	2,07
Слобожанщина (Харківська)	1,86	1,66	1,70	1,90	1,53	2,13
Причорномор'є (Одеська, Миколаївська, Херсонська)	1,91	1,49	1,69	2,19	1,74	1,96
Донбас (Донецька)	1,42	1,42	1,44	1,85	1,37	1,46
Київ	2,13	1,95	1,91	2,32	1,49	2,46

Одержані результати, зокрема, свідчать про те, що на цей час головними “лідерами довіри” в населення є Михайло Саакашвілі та Андрій Садовий. Причому їм найбільше довіряють порівняно з іншими політиками практично в усіх регіонах країни. Ця ситуація є достатньо зрозумілою, зважаючи на реальні процеси в країні в цей період. Але можна казати й про деякі “несподіванки”. Так, виявилось, що при достатньо низькому загальному рейтингу довіри до А. Яценюка, є регіони (Центр, Поділля, Полісся, Волинь), де до нього ставляться досить (краще казати – відносно) позитивно.

Водночас рівень довіри до Юлії Тимошенко в цей час, незважаючи на її значні зусилля, спрямовані на боротьбу за зниження податків та комунальних послуг, виявився не таким уже вагомим (хоча на місцевих виборах її партія показала достатньо високий результат).

Цікаво й те, що в регіонах Південного Сходу та Півдня рівень довіри до ключових українських політиків виявився значно нижчим, ніж у інших регіонах країни. Причому йдеться не тільки про Донбас, а й Причорномор'я, Слобожанщину, Нижнє Подніпров'я. Зрозуміло, що саме результати цього та деяких інших соціологічних досліджень, проведених провідними українськими службами, багато в чому сприяли визначенню того, яку позицію партії зайняли на місцевих виборах (наприклад, відмова “Народного фронту” взагалі від участі в цих виборах) та ставлення деяких політичних сил до організації й проведення дострокових парламентських виборів.

Участь громадян України у виборах. Одним з найважливіших моментів, що аналізують під час маркетингових соціологічних досліджень, виступає проблема участі (активності участі) у голосуванні електорату різних партій та кандидатів. Зрозуміло, що така участь багато в чому залежить від типу виборців – цю проблему ми вже спеціально досліджували [9, с. 87–91].

Але дуже важливе значення має вивчення загальної виборчої активності електорату. У цьому плані можна виділити два основні моменти. По-перше, така виборча активність залежить від типу, різновиду виборів (президентські, парламентські, місцеві). Так, найменша активність спостерігається на місцевих виборах, найбільша – на президентських. Ідеться про сучасну Україну.

По-друге, дослідження дуже часто спрямовані на виявлення подібної електоральної активності в найрізноманітніших ситуаціях. Причому основна проблема не в тому, щоб визначити: відбудуться вибори чи ні. На сьогодні в Україні обмежень щодо кількості виборців, які повинні прийти на дільниці, щоб вибори визнали такими, що відбулися, не існує. Проблема в тому, що ті чи інші кандидати, партії бажають визначити та знати рівень такої електоральної активності, щоб надалі по можливості її регулювати, враховуючи, чи “вигідно” їм підвищення або зменшення подібної активності залежно від того, який масив виборців їх підтримує. Є й інші інтереси виборчих суб'єктів, коли регулюють рівень електоральної активності. Відомо, наприклад, що при її незначному обсязі “краще” фальсифікувати результати виборів, коли це вигідно їх організаторам чи членам комісій.

Якщо йдеться про проблеми, що вирішують при проведенні маркетингових соціологічних досліджень у цьому плані, то найчастіше виникає така суперечність: результати дослідження свідчать про один рівень такої активності, а реально має місце інший. Найчастіше на вибори приходять значно менше людей, ніж прогнозували соціологи. Причому до сьогодні практично невідомо, яким чином будуть співвідноситися результати досліджень і реальна явка виборців.

Розглянемо результати досліджень на трьох мажоритарних округах на виборах до Верховної Ради у 2012 р., у яких безпосередньо брала участь ав-

тор статті (табл. 2). Якщо об'єднати проценти тих, хто обов'язково хотів прийти на виборчі дільниці та взяти участь у виборах, та тих, хто казав, що швидше за все братиме таку участь, то маємо таке: в окрузі № 20 таких було 77,4%; № 101 – 85,8%; № 205 – 75,2%. Скільки ж потенційних виборців реально взяли участь у голосуванні на цих округах? Виходячи з даних Центрвиборчкому, їх було: в окрузі № 20 – 67,0%; № 101 – 58,3%; № 205 – 60,3%. Отже, очевидно, що робити подібним чином висновки (тобто на основі поєднання двох позицій щодо участі, про що йшлося вище) навряд чи доцільно.

Таблиця 2

Електоральна активність населення у трьох виборчих округах на парламентських виборах 2012 р.: відповіді на запитання “Чи збираєтесь Ви брати участь у голосуванні?” (% опитаних)

Варіанти відповіді	Округ № 20 (Волинська область) $n_2 = 800$	Округ № 101 (Кіровоградська область) $n_3 = 791$	Округ № 205 (Чернігівська область) $n_4 = 800$
Обов'язково візьмуть участь у голосуванні	54,9	63,4	52,9
Швидше за все візьмуть участь у голосуванні	22,5	22,4	22,3
Важко визначити (відповісти), візьмуть участь у голосуванні чи ні	7,0	10,6	10,5
Швидше за все не братимуть участь у голосуванні	9,3	0,5	5,1
Точно не братимуть участь у голосуванні	6,3	3,1	9,2

Зараз відбуваються пошуки того, як найкраще визначати на базі даних опитувань та прогнозувати реальну електоральну активність. Один з варіантів: брати відсоток тих, хто повністю визначився, та додавати половину тих, хто визначився частково. На жаль, це працює не завжди (так, в округах № 20 та № 205 працює, у № 101 – ні).

Розглянемо ще одну проблему, пов'язану з участю громадян України у виборах та їх активністю, – використання однієї з можливих типологій виборців, яка створена за критерієм ставлення до виборів і мотивів прийняття рішень щодо участі в них, яку дозволяють виявити та зконструювати маркетингові соціологічні дослідження (табл. 3). Зрозуміло, що рішення щодо участі у виборах приймають з урахуванням низки чинників: починаючи з, так би мовити, традиційних, пов'язаних із звичкою брати участь у виборах, прищепленою ще в радянські часи, до розгляду такої участі як важливого громадського обов'язку. До речі, саме цей чинник, як свідчать результати досліджень, виступає як найбільш вагомий: від 56% до 61% виборців називають саме його головним. У 90-х рр. ХХ ст., на початку розвитку в Україні демократичних процесів таких, було значно менше – 45–47% [2, с. 94].

Таблиця 3

Відповіді на запитання “Скажіть, будь ласка, чому Ви братимете участь у виборах народного депутата України?” (% опитаних)

Варіанти відповіді	Округ № 20 (Волинська область) $n_2=800$	Округ № 101 (Кіровоградська область) $n_3=791$	Округ № 205 (Чернігівська область) $n_4=800$
Це мій громадянський обов’язок: вважаю, що я зобов’язаний брати участь у політичному житті країни, міста, регіону	61,6	56,0	58,3
Таким чином хочу показати свою згоду (або незгоду) з політикою держави, керівництва регіону, вплинути на ситуацію в країні, районі, можливість її зміни	18,7	12,0	9,3
Хочу підтримати кандидата, якому я довіряю, симпатизую	7,0	11,1	10,8
Не хочу, щоб до влади прийшла людина, якій я не довіряю, не симпатизую	3,4	7,2	7,9
Брати участь у таких виборах мені просто цікаво, хочу подивитися, хто переможе в змаганні кандидатів	1,0	5,3	2,3
Візьму участь, оскільки відсутність депутата від нашого округу не дає змоги репрезентувати інтереси населення у Верховній Раді	1,3	3,1	3,4
Візьму просто за звичкою, тому що голосують друзі, родичі, сусіди, звик ходити на виборчу дільницю	2,9	4,8	4,1
З інших причин	0,3	0,1	1,6
Важко відповісти	3,8	0,4	2,3

Якщо ж говорити про конкретне використання подібних досліджень в електоральному маркетингу, то, зрозуміло, що коли в певному окрузі виявлена значна частина “протестного” електорату, то кандидат чи партія, що беруть участь у виборах, повинні визначитися, наскільки значна (або незначна) частка тих, хто ставиться до них позитивно або негативно. І залежно від цього приймати рішення щодо доцільності роботи зі збільшення або зменшення частки тих, хто бажає прийти на вибори тощо.

Електоральний маркетинг та результати маркетингових досліджень зміни стану громадської думки. Важливою ознакою відмінності маркетинго-

вого підходу до регулювання тих чи інших соціально-політичних процесів (це стосується не тільки електорального, але й будь-якого політичного, соціального та будь-якого маркетингу взагалі) є те, що він не обмежується лише орієнтацією на чітко встановлені результати проведених виборів чи референдумів. Як слушно зауважують автори монографії “Політичний маркетинг”, “на політичному ринку можливі два варіанти політичної гри: а) демократичні вибори, у процесі яких населення з тих або інших причин, під впливом тих або інших факторів делегує свої повноваження виборним особам, які потім уже діють відносно автономно (такі теорії зараз нерідко називають “нормативними”, вважаючи, що саме вони відображають суть політичної демократії), б) ситуація, коли владні зв’язки є сукупністю проблем, які потребують вирішення з боку політичних структур, здійснення ними цілеспрямованих дій, застосування конкретних засобів і ресурсів” [1, с. 11].

Такий підхід (другий випадок) є маркетинговим і потребує визначення та вирішення низки проблем, що виникають на політичному, електоральному полі, ринку в періоди між проведенням виборів, тобто 4 або 5 років. Дійсно, саме маркетинговий підхід, пов’язаний із тим, що політична, як і будь-яка інша діяльність у суспільстві, спрямована на вирішення різноманітних проблем, що виникають постійно, а не тільки під час виборів.

Зупинимося на одному з прикладів, пов’язаних із функціонуванням громадської думки, зокрема, щодо ставлення, вибору різних політичних партій (табл. 4). Відомо, що останні вибори до Верховної Ради в Україні відбулися 26 жовтня 2014 р. У вересні 2015 р., тобто майже через десять місяців після виборів, фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” провела дослідження, в ході якого опитала 4000 респондентів. Що ж виявилось? Низка партій, зокрема Блок Петра Порошенка, Об’єднання “САМОПОМІЧ”, Всеукраїнське об’єднання “Свобода”, Партія “Громадська позиція” підтвердили “свої відсотки”, тобто частка електорату, яка була опитана через десять місяців після виборів, практично підтвердила свій вибір.

Таблиця 4

Відповіді на запитання “За яку партію Ви проголосували на виборах до Верховної Ради, які відбулися 26 жовтня 2014 р.?”
(% опитаних; $n_1=4000$)

і результати голосування за даними Центрвиборчкому (% голосів “За”)

Політичні партії	За яку партію Ви проголосували	Реально проголосували “За”
1	2	3
Політична партія “Народний фронт”	5,6	22,14
Партія “Блок Петра Порошенка”	20,4	21,82
Політична партія “Об’єднання САМОПОМІЧ”	8,7	10,97
Політична партія “Опозиційний блок”	5,8	9,43
Радикальна партія Олега Ляшка	5,2	7,44
Політична партія Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	8,0	5,68

Продовження табл. 4

1	2	3
Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	4,3	4,71
Комуністична партія України	1,4	3,88
Партія Сергія Тігіпка "Сильна Україна"	2,0	3,22
Політична партія "Громадянська позиція" (Анатолій Гриценко)	3,1	3,10
Інші партії	1,3	7,80
Зіпсували бюлетені	1,4	
Не пам'ятають	10,9	
Не голосували	21,9	

Водночас деякі політичні сили, зокрема такі, як Політична партія "Народний фронт" (особливо різко), Радикальна партія Олега Ляшка, Опозиційний блок, Комуністична партія України втратили значну частку своїх прибічників. Саме про це свідчать результати дослідження: значна частина людей, які віддали за них свої голоси, не хочуть цього визнавати (Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", навпаки, "збільшило" частку прихильників). Таким чином, вже менше ніж за рік після виборів у країні склалася зовсім інша соціально-політична ситуація щодо орієнтації громадян на різні політичні партії країни, яку й допомогло виявити проведене соціологічне дослідження. Щодо врахування такої ситуації політичними силами, керівництвом держави, то воно, безумовно, здійснюється. Про це свідчить як відмова "Народного фронту" брати участь у місцевих виборах, що проходили у 2015 р., ставлення багатьох партій (у першу чергу БПП та "Народного фронту" і навпаки "Укропу" і "Батьківщини") до проведення позачергових виборів до Верховної Ради та багато інших тенденцій.

Висновки. Маркетингові соціологічні дослідження є ключовою технологією, що забезпечує постановку та вирішення багатьох електоральних проблем, які виникають у виборчий період, завдяки дослідженням підготовчого етапу проведенням виборів; етапу планування стратегії та тактики виборчої кампанії; безпосередньо в процесі виборів та поствиборчих соціологічних досліджень.

Особливо значущими серед багатьох соціологічних методів та технологій збирання інформації в електоральному маркетингу є опитувальні, що, з одного боку, дають змогу збирати та аналізувати найповнішу інформацію про виборчі процеси. З іншого – у методичному плані опитування громадської думки є практично одним із різновидів опитувально-політичних процедур, тобто виступають як аналоги виборів та референдумів, дозволяючи за аналогією з організацією опитувань вирішувати важливі проблеми ефективного та чіткого проведення виборів.

Аналіз у цій статті лише деяких проблем (довіри до політиків, специфіки участі громадян України у виборах, спрямованості маркетингових досліджень на підтримку специфічного маркетингового підходу до вирі-

шення соціально-політичних проблем) за допомогою маркетингових соціологічних методів свідчить про їх величезний потенціал у постановці та вирішенні проблем електорального маркетингу.

Список використаної літератури

1. Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання : монографія / В. А. Полторак та ін. ; за ред. В. А. Полторака. – Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2010. – 152 с.
2. Петров О. В. Социологические избирательные технологии / О. В. Петров. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
3. Сурмин Ю. П. Выборы. Учебник политтехнолога / Ю. П. Сурмин, И. П. Бидзюра. – Киев : Принт Сервіс, 2014. – 352 с.
4. Малкин Е. Б. Основы избирательных технологий и партийного строительства / Е. Б. Малкин, Е. Б. Сучков. – 4-е изд. – Москва : SPSL : Русская панорама, 2003. – 480 с.
5. Петров О.В. Социологические пиар-технологии в политике / О. В. Петров. – Киев, 2007. – 288 с.
6. Полторак В. А. Маркетингові дослідження : навч. посіб. / В. А. Полторак, І. В. Тараненко, О. Ю. Красовська. – 3-те вид. – Київ : Центр навчальної літератури, 2014. – 342 с.
7. Політична наука: Методи досліджень : підручник / О. А. Габріелян та ін. ; за ред. О. А. Габріеляна. – Київ : Академія, 2012. – 320 с.
8. Справочник по политическому консультированию / под ред. проф. Дэвида Д. Перлматтера ; пер. с англ. – Москва : Консалтинговая группа “ИМИДЖ-Контакт” : ИНФРА-М, 2002. – 330 с.
9. Шинкаренко О. Є. Маркетингова модель електоральної поведінки: сутність та основні характеристики / О. Є. Шинкаренко // Український соціологічний журнал. – 2013. – № 1–2. – С. 87–91.

Стаття надійшла до редакції 07.12.2015.

Шинкаренко Е. Е. Маркетинговые социологические исследования в структуре электорального маркетинга

В статье рассмотрена важная проблема, связанная с использованием маркетинговых социологических исследований в процессе реализации электорального маркетинга, организации и проведения избирательных кампаний. Анализируются основные направления использования социологических исследований и их результатов и приводятся примеры. Идет речь, в частности, о некоторых технологиях проведения исследований, которые сегодня практически не используются или используются недостаточно эффективно.

Ключевые слова: *маркетинговое исследование, социологическое исследование, электоральный маркетинг, избирательная кампания.*

Shinkarenko O. Marketing Sociological Researches in the Structure of Electoral Marketing

The article considers the important problem associated with the use of marketing socio-ecological research in the implementation of electoral marketing, organization and conduct of election campaigns. Analyzes the basic directions of sociological researches and their results – the author tries to provide the most comprehensive list of such directions. Examples of application of these studies in the organization of election campaigns. In particular, we are talking about some of the technology research that today practically are not used or are used inefficiently. An important feature differences between the marketing approach to the regulation of the socio-political processes (this applies not only to election, but any political, social or any marketing in General) is that it is not limited to a focus on

clearly defined results of elections or referenda. As rightly noted by the authors of the monograph "Political marketing": "in the political market there are two variants of the political game: a) democratic elections, during which the population of those or other reasons, under the influence of certain factors has delegated his powers to the elected parties, which then operate relatively Autonomous (such theories now often called "normative" because they reflect the essence of political democracy), b) the situation when the power connection is a set of problems that need to be addressed by political structures, their implementation of purposeful actions, the use of certain means and resources". This approach (the second case) is marketing and requires the definition and solution of several problems at the political, electoral field, market in the periods between elections that is 4 or 5 years. Indeed, it is a marketing approach that is associated with the fact that the political, as well as any other activity in society is a constant, is aimed at solving diverse problems that arise continually, not just during elections. Marketing surveys are a key technology that ensures the formulation and solution of several dozen electoral problems that arise during the electoral period, thanks to the studies of the preparatory stage of elections; the planning phase of the strategy and tactics of the election campaign; the study directly in the electoral process and of post-election sociological studies. Especially significant among the many sociological methods and technologies of information gathering in electoral marketing are survey methods that, on the one hand, allow to collect and analyze information about electoral processes. On the other, in the methodological plan of survey of public opinion is almost one of the varieties political procedures, that is, act as analogues of elections and referendums, allowing, by analogy with the organization of surveys to solve critical problems in an effective and efficient conducting of elections. The analysis in this article only some of the problems (trust in politicians, the specifics of participation of Ukrainian citizens in elections, the focus of marketing research to support specific marketing approach to solving socio-political problems), the analysis of which were used marketing sociological methods, indicates their huge potential in the formulation and solution of problems General marketing.

Key words: marketing research, sociological research, electoral marketing, campaign.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334.(477.87)

Н. І. ВАРГА

ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглянуто соціальні взаємозв'язки в регіональному середовищі. Соціальні мережі є одним із механізмів такої взаємодії, комплексом відносно стабільних і довгострокових зв'язків неформального характеру, які, не маючи вираженої організаційної структури, виконують функцію нарощування обсягу особистого й соціального капіталу. У нашому суспільстві багато питань вирішують на основі довіри, яку визначають як очікування людиною певних дій з боку оточення і яка базується на знанні об'єкта й здатності передбачати, прогнозувати чи впливати на його діяльність, що підтверджує досвід взаємодії з ним.

Ключові слова: соціальний капітал, взаємодія, довіра, соціальні мережі, неформальна економіка, соціальний амортизатор.

На макрорівні неформальні практики населення являють собою не просто природний механізм функціонування економіки, а й спосіб вирішення багатьох проблем, пов'язаних з недосконалістю формальних правил [1]. Причому кризові явища в офіційній економіці (інфляція, зниження заробітної плати, безробіття) спричиняють розвиток і розгортання неформальних практик самозабезпечення, що знаходять прояв у низці соціальних явищ. Зокрема, наявність неформальних і напівформальних міських ринків, наприклад, дає змогу населенню купувати продукти харчування за низькими цінами. Небезпека такої торгівлі більшість не лякає: люди свідомо йдуть на ризик придбання неякісної продукції заради можливості отримання цінової вигоди. Факт поширення неформальних ринків торгівлі в економіці пост-радянських країн, як і мала ефективність від їх заборони, свідчать про функціональність цього феномена та його позитивне сприйняття населенням. У сфері неформальних трудових відносин ситуація також усіх влаштовує: роботодавці уникають зайвих витрат, пов'язаних з оподаткуванням, неформально зайняті отримують вищу заробітну плату в “конверті”.

Дослідження соціальних мереж показує, що в соціально-економічних стратегіях сільського населення неформальні відносини завжди посідали визначальне місце, а дискомфорт викликали скоріше формальні правила, насаджені “зверху”.

Неформальні акції тісно вплетені в соціальний контекст цього локального утворення, особливо помітно в сьгоднішніх умовах, коли більшість населення покладається на самовиживання й самозабезпечення. Для економічної практики суб'єктів соціально-територіальних утворень характерне щорічне наростання міцності та різноманіття горизонтальних ресурсних потоків. Відносини між членами сільської громади, між сімейними дворами ущільнюються, поряд з економічними моментами, які вимагають розрахунку й еквівалентності, забарвлюються такими якостями, які здатні гарантувати виживання того чи іншого господарства за будь-яких драматичних обставин. Мережа зв'язків може бути досить прозорою й тонкою для стороннього спостереження, але водночас досить стійкою, щоб не зруйнуватись навіть у найслабших ділянках. Сільська громада сьогодні мультицентрична й у багатьох випадках замкнута.

Основою аналізу закритих суспільств та таких, що перебувають у стані трансформації, може бути концепція соціальних мереж взаємопідтримки.

Метою статті є аналіз процесів функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища.

Основна проблема функціонування формальних соціальних інститутів полягає в тому, що значний обсяг щоденних практик, зв'язків і відносин не зазнає регламентації з їх боку. До того ж, незважаючи на нормативно універсальний характер формальних соціальних інститутів, ефективність їх функціонування щодо індивідуальних і групових інтересів часто визначається обсягом людського й соціального капіталу акторів.

Соціальні мережі виступають як комплекс відносно стабільних і довгострокових взаємодій неформального характеру, що, не маючи вираженої організаційної структури, виконують функцію нарощування обсягу особистого й соціального капіталу. Включеність індивіда в соціальні мережі здатна компенсувати недостатність індивідуальних соціальних ресурсів за рахунок підтримки учасників соціальних мереж: сімей, родичів, друзів, знайомих, земляків, релігійних і етнічних громад.

Соціальні сукупності виникають із появою соціальних мереж соціальних відносин (соціальних структур), що пов'язують окремих індивідів. Суспільство не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають. У нашому суспільстві багато питань вирішують на основі довіри, яку визначають як очікування людиною певних дій з боку оточення, коли ці дії безпосередньо стосуються її вибору і вона повинна приймати рішення до того, як вони стануть відомі. Довіра базується на знанні об'єкта і здатності передбачати, прогнозувати чи впливати на його діяльність, що підтверджує досвід взаємодії з ним. Будь-яка взаємодія в суспільстві – від домовленостей на ринку на основі передоплати до створення сім'ї – передбачає дотримання його учасниками норм довіри.

В українській та зарубіжній науці присвячено достатньо досліджень феномену "довіра" в різноманітних його проявах. Цю проблему вивчають:

психологи, філософи, політологи, соціологи, юристи. Вагомий внесок у розробку довіри в економіці зробили К. Ерроу, Я. Корнаї, Дж. Равен, А. Селігмен, Ф. Фукуяма, П. Штомпка.

Необхідно зазначити, що вперше до поняття довіри як економічної категорії звертається А. Сміт у “Теорії моральних почуттів”. Для А. Сміта довіра – природне, стадне відчуття індивіда. Бажання завоювати довіру, переконувати, керувати та направляти інших людей, за його словами, – одні з найсильніших людських пристрастей [2].

Особливе місце проблема довіри посідає в теорії нової інституційної економіки (Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсон). Ця концепція передбачає, що ситуація в економічному світі складна й неоднозначна. У такому разі вагшого значення набуває питання невизначеності, яка виникає внаслідок неповноти інформації та її асиметричного розподілу. Менше поінформованій стороні доведеться здійснити додаткові транзакційні витрати (наприклад, на пошук додаткової інформації, розробку складніших контактів і страхування угод). Проте з підвищенням рівня довіри в економічній системі такі витрати будуть скорочуватися.

Н. Луман у праці “Влада і довіра” наголошує на складності й непрозорості сучасних суспільств, одночасно вказуючи, що довіра є необхідною умовою їх розвитку. Учений розмежовує поняття “довіра” (важливий елемент міжособистісних стосунків) і “впевненість” (виникає під час участі у функціональних системах, таких як політика або економіка) [3].

У другій половині 1990-х рр. побачила світ праця А. Селігмена “Проблема довіри”. Він вважає, що наявність довіри – суттєва компонента всіх стійких суспільних систем, а проблема становлення довіри визначає специфіку сучасності. Як початковий момент формування системи суспільної довіри А. Селігмен розглядає довіру на первинному міжособистісному рівні, генералізація якого створює довіру до влади, уряду, суспільства загалом. Водночас фактором підтримання суспільної довіри на достатньому рівні є “обов’язок виконання обіцянок” [4].

Ф. Фукуяма вважає довіру ключовою характеристикою розвинутого людського суспільства, цінним економічним активом, тобто потенційним джерелом добробуту й стабільності влади. Саме довіра визначає прогрес, вона діє на мікро-, мезо- та макрорівнях суспільного життя. Ф. Фукуяма стверджує, що спонукати людей довіряти одне одному на всіх рівнях суспільства вкрай складно й виділяє три постулати довіри: довіру не можна гарантувати; довіру не можна вимагати; довіра реалізовує себе щоразу іншими шляхами [5].

Довіра (і недовіра) є важливим фактором, що регулює, детермінує мотивацію особистості, фіксуючи певне ставлення людини до зовнішнього світу, у ціннісних категоріях виражаючи ставлення людини до навколишнього світу, певні орієнтації знань, інтересів і переваг різних співтовариств, груп, особистостей.

З метою вивчення функціонування соціальних мереж у межах регіонального суспільства, їх ефективності, соціальних ресурсів, що є предметом соціальних обмінів, у грудні – січні 2014 р. проведено регіональне опитування за випадковою регіональною вибіркою ($n=378$).

Соціальні мережі, з одного боку, є вимушеними, компенсаційними механізмами, які формуються в умовах неефективності держави й інших соціальних інститутів. З іншого – являють собою універсальний соціальний механізм, що реалізовує свої функції в умовах відносної соціальної та групової солідарності, доповнюючи цим функціонування інших соціальних інститутів.

Ефективність функціонування соціальних мереж являє собою, таким чином, їх здатність регулювати поведінку й нарощувати обсяг соціального й людського капіталу. Ефективність соціальних мереж відображає їх здатність компенсувати неефективність формальних, передусім, державних інститутів.

Проблема вияву передумов формування й розвитку соціально-мережових передумов складається з відповідей на такі основні питання. По-перше, наскільки в суспільстві наявні передумови для утворення й функціонування соціальних мереж як універсального механізму. І тут ключовим індикатором буде рівень міжособистісної довіри. По-друге, наскільки суспільство і його окремі сегменти потребують соціальних механізмів, які б компенсували неефективність формальних інститутів.

Міжособистісна довіра, яка є складним соціальним феноменом, є основою для побудови соціальних мереж. Довіра та солідарність – фактори, що впливають на неформальну економіку в контексті мережевої взаємодії. Адже люди живуть не у вакуумі, а в контексті широких соціальних сукупностей [5].

Згідно з результатами нашого дослідження, її рівень відносно невисокий. Ситуація в цілому характеризується перевагою недовірливого ставлення до людей. Так, на запитання “Як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти?” схвально відповіли 22,6% респондентів, негативно – 52,1%, важко відповісти – 25,3%. Результати ж дослідження “Українське суспільство. Моніторинг змін” [6] показують, що більшості людей можна довіряти – 44,7%. Можливо, розбіжність у результатах пов’язана з тим, що в нашому дослідженні потрібно було відповідати більш категорично, без значної градації відповідей.

Рівень довіри дещо зростає зі зменшенням масштабу поселення. Так, якщо серед жителів населення міста тих, хто вважає, що людям можна довіряти 16,4%, то серед сільського населення цей показник – 23,8%.

На запитання “Чи довіряєте Ви жителям свого міста (села)?” маємо такі відповіді: довіряють – 29,9% жителів міста, 41,4% жителів села.

Відповідь на запитання “Чи довіряєте Ви мешканцям свого будинку, сусіднього двору (для села – вулиці)?” так само різниться: так, якщо довіряють, то в місті цей показник становить 46,3%, а в сільських поселеннях – 54,8% опитаних респондентів. Отже, соціальні дистанції й, відповідно, рівень довіри між людьми збільшуються залежно від типу поселень, в якому проживають респонденти.

Групування даних за соціально-демографічними характеристиками респондентів дає нам таку картину: більшою мірою схильні до довіри жінки, меншою – чоловіки. Так, серед жінок – 24,9% тих, які говорять, що більшості людей можна довіряти, 50,7% дотримуються протилежної думки; водночас 19,6% респондентів чоловічої статі схвально відповідають на питання стосовно довіри людям і, відповідно, 53,8% – негативно.

У соціально-демографічному розрізі більш схильні до довіри молоді до 20 років, серед яких довіряють людям – 30,6%, не довіряють – 41,7% респондентів; у представників цієї вікової категорії переважає юнацький максималізм й ідеалізм; наступними йдуть представники вікової групи 30–50 років, 24,2% – довіряють людям, та 56–60 років – 22,6% респондентів довіряють людям, напевно, даються взнаки відголоски радянської системи виховання молоді; найменш схильні до довіри людям представники 20–30-річного проміжку, де лише 17,7% довіряють, а 61,9% респондентів не довіряють людям, а саме ці респонденти перебувають у стані професійного та соціального становлення й зростання. Таким чином, настороженість, недовіра до оточення переважає в середовищі за 20-річною межею, а більше довіряють у молодому (до 20) і старшому (50–60) віці.

Невисокий рівень міжособистісної довіри тягне за собою соціальну атомізацію й індивідуалізацію життєвих практик населення. Люди у вирішенні життєвих проблем спираються переважно на найближче оточення, з яким вони пов'язані родинністю або дружбою [7]. На запитання анкети “Якщо Ви опинилися у важкій життєвій ситуації, на чю допомогу, в першу чергу, розраховуєте?” першу групу за частотою вибору посідають родичі, сім'я – 73,9% відповідей; “тільки на самого себе” розраховують 55,1% опитаних; 40,4% респондентів у важкій ситуації розраховують на підтримку друзів та знайомих. Далі йде друга група за значущістю для респондентів: це підтримка сусідів – 13% та релігійних організацій – 7,7%. Далі із значним відривом – третя група, а саме керівництво організації, в якій працюю – 2,7%, державні органи й установи – 1,3% та громадські організації – 1,1%.

При виборі суб'єктів допомоги у важку хвилину в усіх вікових групах спостерігається єдність думок. Проте наявна деяка специфічність, що виявляється в порівнянні відповідей респондентів 60 років з іншими віковими групами. А саме у важкій ситуації тільки на себе розраховують 58,1% респондентів вікової категорії 56–60 років, тоді як серед молоді до 20 років таких лише 52,8%, на допомогу родичів, членів сім'ї розраховують в першу чергу 88,9% респондентів, у віковій групі 56–60 років цей показник 62,9%. Значущими для молоді є також друзі та знайомі, на допомогу яких розраховують 63,9% респондентів.

Люди похилого віку більше за інших розраховують на допомогу з боку релігійних організацій, про це повідомило 9,7% респондентів. Зрозуміло, що це пов'язано з більшою залученістю цієї категорії до релігійної діяльності (відвідування церкви, участь у богослужіннях і культовій діяль-

ності). Проте потрібно враховувати, що відмінність між відповідями всіх вікових груп перебуває в межах статистичної похибки й не є показовою.

Те, що на членів сім'ї та родину в разі виникнення проблем покладаються молоді люди (80,4%) є прогнозованим, враховуючи специфіку їх соціального статусу. З одного боку, з об'єктивних причин вони ще не змогли накопичити достатньо статусних капіталів для своєї автономії, з іншого – відіграє роль достатньо висока психологічна залежність молоді від батьків унаслідок традиції опіки й підтримки батьками своїх дорослих дітей. Зрозуміло, що менше за все готові покладатися на членів сім'ї та родичів респонденти 40–59 років – саме вони характеризуються високими статусними позиціями й відповідними капіталами. Варто відзначити також низький рівень довіри до формальних інститутів (державних, громадських), і керівництва організацій, де працюють респонденти. Ситуація фінансово-економічної кризи негативно позначається на всіх сферах життя нашого суспільства, особливо його регіонального рівня, актуалізуючи значущість соціальних мереж і мікросоціальних практик взаємопідтримки [8].

З одного боку, в умовах невизначеності соціально-економічної ситуації об'єктивно збільшується потреба в соціальній підтримці великих груп населення з боку держави, а відповідно, і зростання патерналістських настроїв. З іншого боку, ми бачимо, що більшість людей у складних життєвих ситуаціях покладається на себе, на своє найближче соціальне оточення, сім'ю, родичів.

Результати дослідження свідчать, що соціальний капітал, виражений у неформальних зв'язках, населення регіону досить інтенсивно використовує для вирішення найрізноманітніших життєвих проблем. Найбільше особисті зв'язки задіяні для отримання медичної допомоги, соціальної підтримки, пільг – 55,6%, не менш важливими є сфери: пошуку роботи та працевлаштування – 49,7%; захисту своїх прав – 33,5%; захисту приватних, земельних й інших прав – 36,2; організації власної справи – 26,3%; влаштування в освітній заклад – 24,5%; покращення житлових умов – 23,1% (табл. 1).

Таблиця 1

Основні сфери використання соціальних зв'язків, %

Варіанти відповіді	Захист своїх прав	Отримання медичної допомоги, соціальних пільг, допомоги	Пошук роботи	Організація власної справи	Влаштування в освітній заклад	Покращення житлових умов	Захист приватних, земельних й інших прав
Так	33,5	55,6	49,7	26,3	24,5	23,1	36,2
Ні	52,4	34,8	37,0	54,3	60,9	61,7	47,3
Важко відповісти	14,1	9,6	13,3	19,4	13,8	14,7	16,2

Найбільш пробними сферами для населення, як бачимо, є отримання медичної допомоги, соціальної підтримки, отримання пільг. Можемо поба-

чити, що ця сфера є досить корумпованою, і в ній використовують ресурси особистих зв'язків.

За результатами загальнонаціонального дослідження “Стан корупції в Україні”, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2011 р., найбільша частка населення має справу з корупцією в медичних установах (66%), ДАІ (24%), загальноосвітніх школах (22%), під час оформлення або отримання соціальних пільг (18%) [10].

Висновки. Основні результати показують значущість соціальних ресурсів неформальних зв'язків і відносин, їх використання для вирішення життєвих проблем, досягнення тих чи інших цілей. У реальному житті саме ці зв'язки виконують компенсаторний характер за неповноправності державних інститутів.

Емпіричні дослідження в гірських районах Закарпаття показують, що, з одного боку, громадяни продовжують покладатися на державу, на практиці дотримуються поглядів, які прийнято називати патерналізмом у відносинах між державою й громадянами, а з іншого – зростає відстань між інтересами держави та власними інтересами громадян. Люди усвідомлюють, що їхнє виживання в сучасних умовах у багатьох випадках залежить від них самих. Це все разом з ментальністю, історичними традиціями, сьогоднішніми політичними й економічними умовами формує соціальну базу взємопідтримки та мережовості.

Список використаної літератури

1. Sik E. The Spatial Distribution of Informal Market Places and Informal Foreign Traders in Contemporary Hungary / E. Silk // Working paper. – Bielefeld, 1997.
2. Сміт А. Теорії моральних почуттів [Електронний ресурс] / А. Сміт. – Режим доступу: <http://ru.knowledgr.com>.
3. Луман Н. Честность политиков и высшая аморальность политики / Н. Луман // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1. – С. 69–76.
4. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболева. – Москва : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
5. Фукуяма Ф. Доверие [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/fu>.
6. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – Київ : ІС НАНУ, 2012. – 578 с.
7. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ / С. Ю. Барсукова. – Москва : Государственный университет – Высшая школа экономики, 2004. – С. 153.
8. Клямкин И. Теневая Россия. Экономико-социологическое исследование / И. Клямкин, Л. Тимофеев. – Москва : РГГУ, 2000. – 592 с.
9. Эффективность социальных сетей в региональном сообществе [Электронный ресурс] / Е. В. Реутов, Л. В. Колпина, М. Н. Реутова, И. В. Бояринова. – Режим доступа: <http://uchil.net>.
10. Стан корупції в Україні: порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zahid.net/.../shownews.do.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2015.

Варга Н. И. Функционирование социальных сетей в условиях региональной среды

В статье рассмотрены социальные взаимосвязи в региональной среде. Социальные сети выступают одним из механизмов такого взаимодействия и являются комплексом относительно стабильных и долгосрочных связей неформального характера, не имея выраженной организационной структуры, выполняют функцию наращивания объема личного и социального капитала. В нашем обществе много вопросов решается на основе доверия, которое определяется как ожидание человеком определенных действий со стороны окружающих, базируется на знании объекта и способности предсказать, прогнозировать или влиять на его деятельность, что подтверждается опытом взаимодействия с ним.

Ключевые слова: взаимодействие, доверие, социальные сети, неформальная экономика.

Varga N. Social Networks Functions in Conditions of Regional Environment

In this paper, the concept of social capital is introduced and illustrated, its forms are described, the social structural conditions under which it arises are described, the social structural conditions under which it arises are examined. Use of the concept of social capital is part of a general theoretical strategy discussed in the paper: taking rational action as a starting point but rejecting the extreme individualistic premises that often accompany it. The conception of social capital as a resource for action is one way of introducing social structure into the rational paradigm. Three forms of social capital are examined: obligations and expectations, information channels, and social norms. The role of closure in the social structure in facilitating the first and third of these forms of social capital is described. An analysis of the lack of social capital available to high school, in hospitals and in the sphere search work. The effect of social capital within the family and in the community the family is examined.

A “social network” can be defined as a set of nodes or actors (persons or organizations) linked by social relationships or ties of a specified type. A tie or relation between two actors has both strength and content. The content might include information, advice, or friendship, shared interest or membership, and typically some level of trust. Two aspects of social networks affect trust. One is “relational” – having to do with the particular history of that tie, which produces conceptions of what each actor owes to the other. The other is “structural”: some network structures make it easier than others do for people to form trusting relationships and avoid malfeasance. For example, a dense network with many connections makes information on the good and bad aspects of one’s reputation spread more easily.

Analysis of social networks is suggested as a tool for linking micro and macro levels of sociological theory. The procedure is illustrated by elaboration of the macro implication of one aspect of small-scale interaction: the strength of one aspect of small-scale interaction: the strength of dyadic ties. It is argued that the degree of overlap of two individuals friendship networks varies directly with the strength of their tie to one another. The impact of this principle on diffusion of influence and information, mobility opportunity, and community organization is explored. Stress is laid on the cohesive power of weak ties. Most network models deal, implicitly, with strong ties, thus confining their applicability to small, well-defined groups. Emphasis on weak ties lends itself to discussion of relation between groups and to analysis of segments of social structure not easily defined in terms of primary groups.

In the article the basic forms using personal networks (family, friends, countrymen) mutual support in terms of job search. The old official channels of employment can not cover everyone unemployed in region of Transcarpathia. Social capital plays a crucial role in employment.

Key words: interaction, trust, social networks, informal economy, social capital.

УДК 316.334

Я. В. ЗОСЬКА, Б. А. СТОРЧОВИЙ

СПОЖИВАЦТВО УКРАЇНЦІВ: ВІЛЬНИЙ ЧАС ТА ПРАКТИКИ ЙОГО СПОЖИВАННЯ

У статті наголошено, що в Україні за останнє десятиліття відбулося значне зростання ролі процесу споживання в суспільному житті. Зазначено, що велика частка українців перебуває під впливом ідеології суспільства споживання, а ринок, маркетинг, ЗМІ та реклама навмисно інтенсифікують споживацтво. В умовах дефіцитарної економіки нашої країни споживацтво є соціальною девіацією, яка здійснює тотальний “зсув” цінностей та пронизує всі сфери соціального життя. Споживацька поведінка в суспільстві набуває статусу соціальних практик споживання як стійких сукупностей дій. Результати емпіричних досліджень засвідчують поширення явища споживацтва серед українців та існування практик споживання як форм дозвілля та розваг.

Ключові слова: вільний час, дозвілля, практика споживання, споживацтво.

Сучасне українське суспільство описано й проаналізовано як постіндустріальне, інформаційне, постмодерне, масове, мережеве й “суспільство споживання”, що доповнює ці поняттєві характеристики, зокрема, в аспекті цілеспрямованого та концентрованого зосередження на споживчому фетишизмі, соціальному консьюмеризмі – Україна відчуває на собі наслідки споживацької активності населення (як у намірах, так і в діях).

Сьогодні суспільство споживання є багатовимірним, багатоаспектним соціальним явищем. Поява таких явищ, як споживацтво та оніоманія, збуджує дослідницьку увагу українських соціологів, адже йдеться про соціальну девіацію в умовах дефіцитарної економіки нашої країни, глибокий руйнівний вплив на всі соціальні інститути (освіту, родину, суспільну мораль), тотальний “зсув” цінностей, що призводить до змін у системі економічної діяльності та соціальних відносинах загалом.

З огляду на це, продуктивними для соціологічного аналізу постають питання уточнення й конкретизації цінностей та норм повсякденного споживання, особливостей формування способу життя й наповнення дозвілля за рахунок практик споживання.

Зростання ролі процесу споживання в суспільному житті викликало чималу кількість досліджень споживання у вітчизняній соціології. Теоретичне обґрунтування процесів споживання пов’язано з науковою спадщиною М. Вебера, Т. Веблена, Г. Зіммеля, Т. Зомбарта, К. Маркса, Г. Рітцера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ж. Бодрійяра, Д. Слейтера, Е. Фромма, Ж.-Ж. Ламбена, В. Паккарда, Д. Слейтера. Розкриттю основних рис та характерних особливостей, притаманних постіндустріальному суспільству, присвячені публікації Д. Белла, Дж. Гелбрейта, В. Іноземцева, М. Кастельса, У. Росту та ін.

Активно до дослідження проблем суспільства споживання долучені вітчизняні соціологи, які серед розмаїття проявів цього типу суспільства прагнуть віднайти власну нішу для системного й послідовного вивчення його особливостей. Різним аспектам споживання в Україні приділили увагу С. Вакуленко, О. Герус, Т. Кривошия, О. Козаченко, Г. Кудринська, Н. Лисиця, М. Лукашевич, М. Мاستинець, І. Набруско, Ю. Пачковський, Т. Петрушина, В. Пилипенко, В. Полторак, В. Резнік, Є. Суїменко, В. Тарасенко, Н. Удріс, Ф. Хрустальов, Ю. Черевко та ін.

Соціології споживання в Україні приділяють значну увагу, і вже сформований базис наукових публікацій, які стосуються окремих аспектів споживання й можуть бути підґрунтям для узагальнень, водночас стає очевидним певний дефіцит досліджень оніоманії та споживацтва, які можуть становити небезпеку для суспільства в цілому. Тому є потреба в соціологічному аналізі практик повсякденного споживання українців, визначенні особливостей формування способу життя та наповнення дозвілля для визначення рівня загрози споживацтва українському суспільству.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу та емпіричних даних визначити поширеність споживацтва в сучасному українському суспільстві, дослідити наповнення вільного часу практиками споживання та використання їх як дозвіллевих.

Процес і характер споживання все повніше відображає спосіб життя, цінності та культуру населення певної країни. Сьогодні життя значної частини українців перебуває під значним впливом ідеології суспільства споживання й характеризується цілеспрямованим і концентрованим зосередженням на споживчому фетишизмі. Маніпулятивні стратегії сприяють активізації споживчих інтенцій, ірраціональні, постмодерні форми споживання набувають стійкого характеру. У значній кількості людей розвивається оніоманія – непереборне бажання будь-що купувати, не звертаючи уваги на необхідність і наслідки. Ринок, маркетинг, ЗМІ та реклама навмишно інтенсифікують споживацтво.

Під споживацтвом ми розуміємо нездоланне бажання що-небудь купувати, не звертаючи уваги на необхідність і наслідки, за якого купівля стає і відпочинком, і розвагою, і самостійним змістом [6]. Споживацтво є викривленою абсолютизацією позитивних інтенцій споживання, а його основні симптоми є наслідком реалізації таких цінностей споживання: збільшення багатства, слава та успіх, спрямованість на себе, наслідування моди, постійні нові придбання, прагнення змін і зростання.

Синдром споживацтва визначається такими ознаками споживчої свідомості, як: бажання постійно купувати новий одяг і часто змінювати його; прагнення мати речі, які вражають інших людей; намагання отримувати задоволення й поліпшувати настрій за рахунок придбання речей і розуміння наявності зайвих речей, яких шкода позбавитися.

Споживацька поведінка в суспільстві набуває статусу соціальних практик споживання як стійких сукупностей дій, що становлять зміст соціальної

системи. Досить великій частині населення притаманні типові ознаки споживчого суспільства: 64% відзначають, що люблять “мати речі, які вражають інших людей” (ця ознака раніше була притаманна лише класу багатіїв), 75% опитаних зауважують, що “придбання речей поліпшує настрій і приносить задоволення”, 63% зазначає: “У нас занадто багато речей, що ми не використовуємо, а позбутися їх шкода” (2011 р., $n=947$: Запорізька, Львівська, Одеська, Харківська області). Типові ознаки споживацької свідомості є досить поширеними, проте вони не охоплюють більшості населення (близько 30% населення характеризує себе як активних споживачів), бо недостатня платоспроможність не дає можливості сформувавшись ідеології консьюмеризму.

Непомітно для себе людина заражається вірусом споживацтва і стає жертвою надмірного, ірраціонального споживання, тобто реалізовує вже не стільки споживання як нормативну соціальну дію, скільки споживацтво як девіацію. Для виявлення ступеня впливу споживацтва на молодь у 2013 р. запорізькими дослідниками було використано опитувальник О. Джеймса, що складається із 16 тверджень. Чим більше тверджень збігаються з уявленнями респондента про себе – тим вищий ступінь його схильності до споживацтва [11]. Для визначення рівня консьюмеризму ми згрупували відповіді таким чином: 1) респонденти, які обрали 0–1 твердження із запропонованого списку, – мають “низький рівень” вираженості ознаки; 2) 2–4 твердження – “середній рівень”; 3) від 5 і більше – “високий рівень”. У дослідженні молоді м. Запоріжжя методом анкетування в березні 2013 р. ($n=610$) було зафіксовано, що 22% молоді мають високий рівень споживацтва за шкалою О. Джеймса (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень консьюмеризму

Рівень	Частота	Відсоток	Валідний відсоток	Кумулятивний відсоток
Низький	140	23,7	23,7	23,7
Середній	320	54,2	54,2	78,0
Високий	130	22,0	22,0	100,0

Крім цього, схильність молоді до споживацтва оцінювали також за допомогою запитання, апробованого в дослідженнях 2009–2011 рр. ($n=800$; $n=1525$; $n=947$), що складається з трьох тверджень, кожне з яких відповідає вираженості або невираженості споживацтва:

1. Мені хочеться купувати новий одяг і часто міняти його (Активні споживачі демонструють прагнення до споживання).

2. Я готовий купувати його в міру необхідності (Раціональні споживачі демонструють ощадливість).

3. Мені достатньо того, що є (Консервативні споживачі демонструють байдужість до споживання).

У цьому дослідженні було підтверджено гіпотезу про проникнення цінностей споживацтва у свідомість молоді (табл. 2).

Таблиця 2

**Порівняння цінностей споживання запорізької молоді
залежно від ставлення до споживання, %**

Цінності споживання	Мені хочеться купувати новий одяг і часто міняти його (n=202)	Я готовий купувати в міру необхідності (n=364)	Мені достатньо того, що є (n=44)	Всього (N=610)
1	2	3	4	5
Я хотів би бути дуже багатю людиною	63,9	48,5	52,6	54,1
Я хотів би бути відомою людиною	27,8	22,1	10,5	23,3
Я хотів би успішно приховувати ознаки старіння	27,8	17,2	10,5	20,4
Я хотів би, щоб мною захоплювалися	44,3	25,8	15,8	31,5
Я хотів би, щоб люди часто говорили про те, як я привабливо виглядаю	45,4	20,2	20,0	27,6
Мені подобається йти в ногу з модою в зачісці й одязі	42,3	14,1	13,0	22,9
Я хотів би, щоб моє ім'я часто згадували в засобах масової інформації	16,5	6,1	5,3	9,7
Я часто порівнюю те, що в мене є, з тим, що є в інших	19,6	22,7	21,1	21,5
Майно може бути так само важливим, як і люди	10,3	11,7	10,0	10,4
Шопінг або думки про нього часто хвилюють мене	30,9	3,1	5,3	12,9
Якщо друг не може допомогти мені просуватися в житті, я зазвичай припиняю товаришувати	7,2	12,9	15,8	11,1
Я менше заклопотаний тим, яку роботу я виконую, ніж тим, що я отримую за це	18,6	18,4	21,1	18,6

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5
Я захоплююся людьми, які володіють дорогими будинками, автомобілями й одягом	9,3	9,2	5,3	9,0
Моє життя було б кращим, якби я володів речами, яких у мене поки що немає	32,0	40,5	31,6	36,9
Я хочу купувати речі, які говорять про те, що я успішний	20,6	12,3	11,0	14,3
Я хочу жити в розкоші	45,4	17,8	21,1	27,6

Емпірично підтверджено (див. табл. 2), що споживчі інтенції чималої частини молоді базуються на таких цінностях споживання, як: модні речі; багатство; фізична привабливість; популярність; соціальний статус; особисті досягнення; матеріальна вигода (здійснено узагальнення відповідей за твердженнями шкали О. Джеймса).

Споживацтво не знає меж насичення, оскільки має справу не з речами як такими, а з культурними знаками, обмін якими йде безупинно та нескінченно. Суспільство споживання надає специфічного “вигляду” різним сферам суспільної діяльності, перетворюючи їх з клієнтів на споживачів, до яких застосовують маніпулятивні стратегії активізації споживчих інтенцій.

Синдром споживацтва пронизує всі сфери соціального життя. Прояви споживацтва можна побачити в різних сферах соціального життя, таких як: сільське господарство й споживання продовольства, бізнес і виробництво, культура, реклама, екологія, політика тощо. Однією з властивостей сучасного українського суспільства є практика споживання як форма розваги та заповнення вільного часу, яка характеризує поширення явища споживацтва серед українців.

Фахівці в галузі суспільства споживання та поведінки споживачів значну увагу приділяють проблемі вільного часу. Він є однією з найважливіших соціальних цінностей, що поряд зі споживанням, доходами населення, соціальним забезпеченням, умовами життя є складовою рівня життя. Вільний час – частина неробочого часу, призначена для розвитку особистості, більш повного задоволення її соціальних, духовних та інтелектуальних потреб. Величина, питома вага й структура вільного часу залежать від робочого часу, а також витрат часу на фізіологічні потреби, купівлю товарів та одержання послуг, ведення домашнього господарства. Час, витрачений на купівлю товарів і послуг, не входить у розряд вільного часу.

У суспільстві споживання, як зазначає Ж. Бодрійяр, час посідає привілейоване місце – це рідкісний, дорогоцінний товар, на який поширюються закони мінової вартості. Попит на час як вельми особливе благо майже врівноважує попит на всі інші блага, які взяті разом [2, с. 193]. Саме вільний час у

суспільстві споживання існує для того, щоб бути “спожитим”, має бути прямо або побічно купленим [2, с. 196]. Ж. Бодрійяр говорить, що в суспільстві споживання саме бюджет часу керує вільним часом та дозволяям [2, с. 196].

Деякі дослідники суспільства споживання вважають, що однією з його особливостей є те, що діяльність, пов’язана з процесом споживання (пошук і вибір товару, шопінг), є формою проведення вільного часу й однією з поширених форм дозволяя. Так, Дж. де Грааф зі своїми співавторами, характеризуючи американське суспільство, зауважує, що “ходіння за покупками... стало улюбленим способом проведення часу для всієї нації” [4, с. 7]. Дж. Рітцер стверджує, що в сучасному суспільстві значення споживання зросло настільки, що “все більше людей зайнято в пов’язаній зі споживанням сфері послуг і все більше людей значну частину свого дозволяя витрачають на споживання” [7, с. 501]. Інші дослідники думають, що боротьба зі споживачтвом буде ефективною, якщо людям запропонувати змістовні форми дозволяя, що можуть стати альтернативою ходінню за покупками [9].

Вільний час та його споживання характеризують соціальні норми суспільства споживання. Вільний час, як зазначає Ж. Бодрійяр, слугує для визначення культурних відмінностей індивідів та обміну знаками їх статусу й репутації в суспільстві, а дозволяя виступає місцем для такої символічної процедури [2, с. 201]. У демократичному суспільстві дозволяя залишається фактором відбору та культурних відмінностей [2, с. 200]. Дозволяя слугує вже не стільки цілям насолоди вільним часом, задоволення та функціонального відпочинку, скільки цілям споживанням невиробничого часу. Фактично час дозволяя використовують з метою суспільно необхідного виробництва статусів [2, с. 201].

Іншим важливим аспектом вільного часу в суспільстві споживання є те, що саме дозволяя як найважливіша частина вільного часу є об’єктом споживання. Тому виникає феномен показного споживання дозволяя [8; 10; 12].

Важливою передумовою розвитку сфери споживання є збільшення вільного часу. Т. Веблен стверджував, що наявність вільного часу є важливою умовою появи дозвольного класу й демонстративного споживання.

На думку авторів “Нетократії”, розваги, споживання й вільний час зливаються в єдиний, величезний сектор економіки [1]. Процес споживання стає також частиною культури вільного часу: “Вільний час використовується в поєднанні зі споживанням культури розваги та культури споживання” [5].

Зазвичай дозволяя пов’язують з вільним волевиявленням у способах його проведення. Поняття “повинен” не входить у дискурс дозволяя. Але в суспільстві споживання з його маніпулятивним характером нав’язування об’єктів споживання дозволяя теж, принаймні частково, стає об’єктом нав’язаного способу його проведення, коли воно підпорядковується закономірностям суспільства споживання. У зв’язку із цим Ж. Бодрійяр зазначав: “Як і споживання, у якому воно цілком бере участь, дозволяя не є праксисом задоволення. Принаймні воно є таким тільки за видимістю. Фактично – все свідчить про повну підпорядкованість його принципам боргу, жертви й аскези” [2, с. 199].

Отже, споживання як спосіб структурування вільного часу в суспільстві споживання стає частиною системи надвиробництва: це спосіб струк-

турування дозвілля споживачів виробниками для прирощення обсягу продажів псевдотоварів, що задовольняють псевдопотреби.

Поширенню символічного споживання (поряд з іншими факторами) сприяє шопінг як різновид розваг та проведення дозвілля, що пов'язаний зі споживацтвом і зосереджений на процедурі придбання, яка має естетичний зміст та містить елементи азартної гри.

Таблиця 3 містить інформацію про структуру проведення вільного часу в цілому за вибіркою та представниками різних типів споживчої свідомості (2010 р., $n=1525$: Ужгород, Полтава, Житомир, Донецьк, Кривий Ріг).

Таблиця 3

**Форми проведення дозвілля залежно від типів споживчої свідомості
(у % до загальної кількості опитаних)***

Думки	Всі опитані	Активні: Мені хочеться купувати новий одяг і часто змінювати його	Раціональні: Я готовий купувати в міру необхідності	Консервативні: Мені достатньо того, що є
Перегляд телевізора	48,7	42,2	50,0	55,7
Перегляд відеофільмів	32,4	32,8	32,6	31,2
Шопінг (придбання товарів, походи по магазинах)	21,2	43,7	12,7	9,1
Комп'ютер, Інтернет	35,4	41,6	35,3	25,4
Фізичні навантаження, тренування	20,6	23,1	17,1	18,2
Групи саморозвитку (йога, цигун, тренінги, медитація тощо)	4,1	5,9	3,4	3,9
Творчі заняття (рукоділья, малювання, ліплення тощо)	15,9	13,7	20,1	15,8
Прогулянки, пікніки, риболовля	54,8	60,1	57,9	37,5
Читання літератури	31,6	26,1	35,8	28,3
Танці, вокал, заняття музикою	19,0	27,6	15,8	16,7
Ігрові автомати, карти, рулетка	2,3	2,4	2,6	1,0
Розпиття спиртних напоїв	11,2	10,5	10,8	13,4

*Респонденти могли обрати кілька варіантів відповідей.

Дослідження дає змогу отримати інформацію про структуру проведення вільного часу в цілому за вибіркою та представниками різних типів споживчої свідомості (активні, раціональні та консервативні споживачі). Виявлено системні відмінності в характері проведення вільного часу представниками різних типів споживчої свідомості. Особливо істотними є відмінності між активними й консервативними споживачами.

Час, що відводиться на покупки, в активних споживачів майже в 5 разів більше, ніж у консервативних (відповідно, 44% і 9%). Причому в активних – це шопінг, а в консервативних – це відвідування магазинів для купівлі товарів повсякденного попиту, що й становить істотну відмінність. Більше часу в активних споживачів приділено комп'ютеру – 42%, що на 17 пунктів (майже на 70%) більше, ніж у консервативних споживачів. Активні споживачі приділяють більше часу фізичним навантаженням, прогулянкам, музиці порівняно з консервативними споживачами.

Привертає увагу факт вищої активності проведення вільного часу активними споживачами. Сумарний показник відзначених пунктів дорівнює 335, тоді як у консервативних – 259 (різниця – 30%). Це пояснює ту обставину, що майже за всіма способами проведення вільного часу в активних споживачів спостерігаються вищі показники, вони частіше займаються різними видами діяльності, ніж консервативні. Тобто активність споживачів відбиває їхню загальну життєву активність, а консервативність споживачів у цілому характеризує відносно одноманітний, неактивний характер їх дозвілля.

Консервативні споживачі, порівняно з активними, більше часу приділяють “перегляду телевізора” (відповідно, 56% і 42%) і “вживанню спиртних напоїв”. Обидва види дозвілля є пасивними, домашніми, більш властивими для втомлених, з невеликою життєвою енергією людей. Ці дані свідчать, що активність споживачів можна розглядати як негативний, але природний наслідок їхньої високої життєвої активності, енергії, прагнення до вдосконалення й досягнень.

Гіпотеза дослідників, що захоплення споживанням збіднює людину, звужує розмаїтість проведення нею вільного часу, в нашому дослідженні не підтвердилася. В активних споживачів вистачає часу і на покупки, і на багато інших видів занять, що частіше вимагають перебування поза будинком.

Отже, результати емпіричних досліджень засвідчують існування практик споживання як форм проведення вільного часу та його заповнення, форм дозвілля та форм розваги, що характеризує поширення явища споживацтва серед українців.

Висновки. В Україні за останнє десятиліття відбулося значне зростання ролі процесу споживання в суспільному житті. Ринок, маркетинг, ЗМІ та реклама навмисно інтенсифікують споживацтво. В умовах дефіцитарної економіки нашої країни споживацтво є соціальною девіацією, здійснює тотальний “зсув” цінностей. Синдром споживацтва визначається такими ознаками споживчої свідомості, як: бажання постійно купувати новий одяг і часто змінювати його; прагнення мати речі, які вражають інших людей; намагання отримувати задоволення і поліпшувати настрій за рахунок придбання речей і розуміння наявності зайвих речей, яких шкода позбавитися.

Досить великій частині населення (до 30%) притаманні типові ознаки споживчого суспільства, до 22% молоді мають високий рівень споживацтва (за шкалою О. Джеймса). Емпірично підтверджено, що споживчі інтенції молоді базуються на таких цінностях споживання: модні речі; багатство; фізична привабливість; популярність; соціальний статус; особисті до-

сягнення; матеріальна вигода (здійснено узагальнення відповідей за твердженнями шкали О. Джеймса).

Активні споживачі майже в 5 разів більше, ніж консервативні, витрачають часу на покупки (при цьому істотна відмінність полягає в тому, що активні споживачі вдаються до шопінгу, а консервативні – відвідують магазини для купівлі товарів повсякденного попиту). Шопінг пов'язаний зі споживацтвом і зосереджений на процедурі придбання, яка має естетичний зміст. Результати емпіричних досліджень засвідчують існування практик споживання як форм проведення вільного часу і його заповнення, форм дозвілля та форм розваги, що характеризує поширення явища споживацтва серед українців і є свідченням однієї з властивостей сучасного українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист ; пер. со швед. – Санкт-Петербург : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. – Москва : Культурная революция : Республика, 2006. – 269 с.
3. Верховин В. И. Экономическая социология и экономическое поведение / В. И. Верховин // Общая социология : учеб. пособ. / под ред. А. Г. Эфендиева. – Москва, 2000. – 654 с.
4. Грааф Дж. Потреблячество. Болезнь, угрожающая миру / Джон де Грааф, Дэвид Ванн, Томас Нэйлор ; пер. с англ. Н. Макаровой. – Москва : Ультракультура, 2003. – 392 с.
5. Заволокина О. Потребление культуры и культура потребления (доклад на семинаре по социологии культуры) [Электронный ресурс] / О. Заволокина. – Режим доступа: http://sociologist.nm.ru/study/seminar_06_1.htm.
6. Калашников Д. Консюмеризм и ониомания [Электронный ресурс] / Д. Калашников. – Режим доступа: <http://dm-kalashnikov.livejournal.com/135628.html?thread=753612.72>.
7. Ритцер Дж. Макдональдизация общества / Дж. Ритцер. – Москва : Праксис, 2011. – 592 с.
8. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 688 с.
9. Тарасенко В. І. Споживання і споживацтво / В. І. Тарасенко. – Київ : Політвидав України, 1988. – 152 с.
10. Gottdiener M. New forms of consumption: consumers, culture, and commodification / M. Gottdiener. – USA : Rowman Littlefield Publisher, 2000. – 300 p.
11. Oliver J. Affluenza. How to be Successful and Stay Sane / James Oliver. – Random House Group, 2007. – 400 p.
12. Trigg A. Veblen, Bourdieu, and conspicuous consumption / A. Trigg // Journal of Economic Issues. – 2001. – Vol. 35. – № 1. – P. 99–115.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2015.

Зоська Я. В., Сторчевой Б. А. Потребительство украинцев: свободное время и практики его потребления

В статье отмечается, что в Украине за последнее десятилетие произошло значительное возрастание роли процесса потребления в общественной жизни. Отмечено, что большая часть украинцев находится под влиянием идеологии общества потребления, а рынок, маркетинг, СМИ и реклама намеренно интенсифицируют потребление. Отмечено, что в условиях дефицитарной экономики страны потребление является социальной девиацией, которая осуществляет тотальный “сдвиг”

ценностей и пронизывает все сферы социальной жизни. Потребительское поведение в обществе приобретает статус социальных практик потребления как устойчивых совокупностей действий. Результаты эмпирических исследований говорят о распространении явления потребительства среди украинцев и существовании практик потребления как форм досуга и развлечений.

Ключевые слова: свободное время, досуг, практика потребления, потребительство.

Zoska Y., Storchovyi B. Consumerism of Ukrainians: Free Time and Consumption Practices

The article noted that in Ukraine over the past decade was a significant increase in the role of consumption in the process of social life. It is noted that present a significant proportion of Ukrainian life is strongly influenced by the ideology of consumer society and is characterized by focused and concentrated focus on consumer fetishism. Market, marketing, media and advertising deliberately intensify consumerism. The author states that in terms of our economy defitsytarnoyi consumerism is deviance, provides total “shift” of values.

Emphasized that consumerism is distorted absolutisation positive intentions consumption and the effects of consumption values (increasing wealth, fame and success, focus on yourself repetition mode, constant new acquisitions, the desire for change and growth).

Attention is paid that consumerism syndrome characterized by the following features of consumer consciousness as desire to constantly buy new clothes and change it often; desire to have things that affect other people; attempts have fun and improve mood by purchasing things and understanding the presence of extra things that get rid damage.

Indicated that consumer behavior in the consumer society acquires the status of social practices of sustainable consumption as a set of actions. It is proved that a large part of the population (30%) with typical signs of a consumer society, and 22% of young people have a high level of consumerism (on a scale A. James). Empirically confirmed that consumer intentions youth based on the values of consumption: fancy stuff; wealth; it; popularity; social status; personal achievement; material gain (carried Summary of statements by A. James scale).

Emphasized that the syndrome of consumerism permeates all spheres of social life. The results of empirical studies demonstrated the existence of consumption practices as forms of free time and its filling, forms of leisure and entertainment forms that describes the phenomenon of the spread of consumerism among Ukrainian and is a testament to one of the features of modern Ukrainian society.

It was emphasized that an important aspect of free time in the consumer society is that it is the most important part of leisure as free time is the object of consumption. Indicated that free time is used to determine the cultural differences of individuals and sharing signs of their status and reputation in the community and serves leisure destination for such a symbolic procedure. Due to this there is the phenomenon of conspicuous consumption and distribution of entertainment symbolic spending on leisure. It is noted that the spread of symbolic consumption contributes shopping, which acts as a form of entertainment and leisure activities. Attention is paid that shopping is associated with consumerism and focus on the deal, which has an aesthetic sense. Proved that active consumers almost 5 times more than in conservative spending time on shopping (the essential difference is that active consumers resort to shopping, and conservative – visiting shops to buy consumer goods).

Key words: leisure, leisure consumption practices, consumerism.

УДК 316.752(477)

А. В. КАМБУР

НОВА СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ЗМІН ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність статті полягає у тому, що автор прослідковує вимушений процес засвоєння населенням нової та незвичної субсидіарної (на противагу комунітарній) та ліберальної (на противагу тоталітарній) ідеології, що робить акцент на свободі особистості та виключно на її власній відповідальності за свою долю і долю близьких людей і яка змінює знаки традиційних цінностей на протилежні.

У статті досліджуються зміни стратегії життя й техніки повсякденної поведінки особистості, зумовлені потребою введення в дію нових механізмів реалізації життєвих планів.

Мета статті – визначити вплив стратифікаційних процесів у суспільстві на спосіб реалізації життєвих планів особистості.

Основними завданнями дослідження є такі:

- з'ясувати особливості впливу сучасних трансформаційних процесів на механізми і форми реалізації життєвих планів особистості;*
- обґрунтувати на підставі аксіологічного підходу ціннісну основу процесу реалізації життєвих планів особистості;*
- виявити особливості нової соціальної ситуації та їх вплив на індивідуальні механізми реалізації життєвих планів.*

Об'єктом дослідження є стратифікаційні процеси у суспільстві та спосіб реалізації життєвих планів особистості.

Предметом дослідження є ціннісна основа індивідуальних механізмів реалізації життєвих планів особистості в новій соціальній ситуації.

Методи, що використовувалися у процесі написання дослідної роботи: аналіз і синтез, історичне порівняння, систематизація й узагальнення отриманих результатів.

Ключові слова: *стратифікація, біфуркація, життєві плани особистості, аксіологічний підхід, соціальна активність.*

Процес трансформації охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей, що знаходить своє відображення у зміні способів реалізації життєвих планів особистості. У певних випадках перехід до нових можливостей, нового типу суспільних відносин вплинув на формування індивідуальної поведінкової активності.

Відомо, що певну частку вітальної активності новонароджена дитина отримує генетичним шляхом (особистістю в повному розумінні цього слова вона стає пізніше, в процесі соціалізації). Проте, ким вона стане, – залежатиме від соціального мікросередовища та її власних духовних (і частково – матеріальних) потреб, інтересів, активності й діяльності. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, політичних та

економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було би безпритульних і алкоголіків, наркоманів, злочинців та інших антисоціальних елементів, що перебувають на соціальному дні суспільства. Проте вони є у найблагополучніших, з позицій рівня життя, країнах світу. Звідки ж беруться люди, які ведуть примітивний (майже тваринний) спосіб існування, не хочуть працювати й брати на себе будь-яку відповідальність?

На сьогодні *бездіяльність і безвідповідальність* є серйозною соціальною проблемою українського суспільства (з цим феноменом ми стикаємось майже щодня, про що буде докладніше сказано далі). І для того, щоб успішно “лікувати” цю небезпечну соціальну хворобу, потрібно знати механізм її формування.

Більшість дослідників пов’язує названі вище феномени з тоталітарним режимом, соціальними умовами існування людини. Це важливий, однак не єдиний чинник формування людської бездіяльності і безвідповідальності. Причини цього явища значно глибші.

Останніми роками, судячи з періодичних видань, до цієї проблематики звернулося чимало дослідників. Хотілося б відзначити праці В. Артемова, Л. Бабаєвої, П. Великого, Л. Гордона, Б. Рукавішнікова, З. Калугіної, Є. Ясіна та ін. Поступово науковці розробляють концептуальні підходи, методологію та методіку вивчення способів реалізації життєвих планів особистості.

Наприклад, російською дослідницею Л. Корель у співпраці з колегами запропонована система теоретичних та емпіричних індикаторів соціального самопочуття населення як виміру соціальної адаптації (Н. Арсентьєва, І. Мартинова, І. Харченко, Ю. Чистякова); феномен соціальної мімікрії розкрила українська дослідниця А. Лобанова; висвітлено соціально-психологічні, статусні та соціетальні бар’єри пристосування до ринку різних соціальних груп, побудовано типологію населення за ступенем пристосування до ринку (Ю. Чистякова, М. Шабанова, О. Шарніна). Наприклад, М. Шабанова присвятила згаданій вище проблемі цілу низку праць [5; 8; 12].

На сучасному етапі стратифікаційні процеси досліджують такі українські вчені, як: А. Домаранська, В. Дрьомін, Л. Малиш, Я. Шаповал [1; 2; 9; 13]; вплив соціальної активності на спосіб реалізації життєвих планів – Ю. Ївженко, Л. Кияшко, С. Кучин, В. Панченко та ін. [3; 4; 7; 10].

На сьогодні залишаються не з’ясованими особливості впливу сучасних біфуркаційних процесів на механізми й форми реалізації життєвих планів особистості, а саме не висвітлено аксіологічну складову як основу цього процесу.

Метою статті є висвітлення впливу стратифікаційних та біфуркаційних процесів у суспільстві на спосіб реалізації життєвих планів особистості.

З огляду на вимушені реформи соціальних інститутів та органів офіційної влади в сучасній Україні, в ціннісних орієнтирах різних типів соціальних суб’єктів посилюються внутрішні суперечності. Свого часу В. Кудрявцев наголошував, що внаслідок “невідповідності нормативних вимог реальним

умовам життя постає небезпека виникнення “подвійної моралі”, за якої звичайним стає розбіжність між словом і дією, а також виникає “тіньова нормотворчість”, тобто створення неофіційних правил поведінки, якими раніше керувалися й нині керуються певні особи (різного штибу авантюристи, пройди-світи, шахраї, карні елементи), що діють за принципом “ти – мені, я – тобі” [6, с. 45]. Цей механізм “неправової свободи” полягає в тому, що індивіди змушені дедалі частіше вступати в неправові відносини (односторонні чи двосторонні, антагоністичні чи солідаристські) з владою, правоохоронними органами, злочинними угрупованнями чи елементами. Оскільки їхні права реалізуються в умовах відсутності надійних інституційних механізмів захисту інтересів не лише слабких, а й сильних соціальних суб’єктів, то зростає свавілля, всездозволеність, безвідповідальність та безкарність влади різного рівня, а також усілякого роду злочинних угруповань тощо.

Проблема безвідповідальності породжується як об’єктивними, так і суб’єктивними причинами. У суб’єктивному плані головними причинами є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля й характер особистості.

Щодо чинників об’єктивного порядку соціальної пасивності та безвідповідальності людини, то найнегативнішим з них є *тоталітарний режим*. Зміцнення авторитарно-бюрократичного режиму в цій державі супроводжувалось нав’язуванням спрощених, “казармових” уявлень про добро і зло, солідарність і справедливість, свободу і гідність, про виховання молодого покоління.

На цій основі відбувалося порушення прав і обов’язків, мораль розділилася на офіційну й неофіційну, а взаємини між людьми виражалися у відносинах порядкових номерів, “безголосих речей”, як казав М. Бахтін. За таких соціальних умов людина ставала предметом використання у відповідних функціональних зв’язках, а її значення в них вимірювалось головним чином розмірами тих послуг, які від неї можна отримати. Потрапивши під натиск відчуження, люди, як зазначав Ю. Согомонов, “намагаються використати не тільки одне одного, а й самих себе задля досягнення відчужених цілей” [11, с. 230].

Тиранія і беззаконня актуалізують питання про “людську природу”, про певні психологічні властивості людини (індивідуалізм, егоїзм, страх, некомунікбельність, заздрощі тощо), які досить часто виявляються за умов тоталітарного режиму. Тоталітаризм живиться могутньою владою абстракції над людською душею. Все індивідуальне, особливо в культурі й людині, руйнується монолітною силою цієї системи. Тоталітарний режим породжує презирство до індивіда й існує за рахунок добровільного (під натиском обставин) позбавлення людиною своїх прав і свобод на користь могутній тоталітарній владі.

Сьогодні вже не таємниця, що декілька поколінь змушені були формуватися в умовах дещо своєрідної адаптації до суспільних порядків, коли вимагалися такі індивідуальні риси, як соціальна пасивність при дозволеній показовій активності, спонукання до наклепів при офіційному виправданні

цього явища потребою зміцнювати безпеку країни, підвищувати пильність за умов “ворожого оточення”. Декілька поколінь соціалізувалися під час викривальних ідеологічних кампаній, які ніколи не припинялися, і кожне наступне політичне керівництво починало свою діяльність “з викривання”, як тоді наголошували, недоліків, справжніх і надуманих, своїх попередників.

Звичайно, можна виокремити й інші ментальні риси, що вкоренилися в масовій свідомості в зазначений період, але нам у цьому разі важливо підкреслити лише ту обставину, що така цілісність суспільства, яка в багатьох випадках стримувалася ідеологічно, в період зміни ціннісних уподобань опинилася в ситуації серйозних випробувань. І багато із характеристик ментальних структур, які лише ззовні здавалися стійкими (оскільки мали ненадійну внутрішню основу), достатньо швидко стали поступатися місцем іншим настановам: корисливому самозакоханню, індивідуалізму, цинічному прагматизму.

Стан перманентного “розвінчування”, навіть висміювання політичної еліти, зумовив ситуацію, що характеризується зневірою більшості людей у будь-які політичні гасла, обіцянки, заклики. Зовнішня цілісність, монолітність, яка свого часу трималася завдяки елементарному страху, внутрішньо вже була підготовлена до крайньої індивідуалізації соціального життя її членів.

Теперішнє суспільство дедалі більше сприймається індивідами як “поле битви” за суто особисті інтереси, до того ж значною мірою деформувалися нестійкі механізми збігу інтересів різного рівня. “Аномія по-українськи” постає перед нами у формі криміналізації соціуму. Ми знаємо, що будь-яке порушення моральної та правової регуляції спричинює збільшення кількості індивідуальних злочинних поведінкових актів. Ще Е. Дюркгейм тісно пов’язував аномічний стан суспільства зі зростанням у ньому злочинності. Водночас те, що діється нині в українському суспільстві, важко вписується в прості параметри ускладнення криміногенної ситуації.

Криміналізація – це складний соціальний феномен. Ми не можемо її розуміти лише як збільшення кількості зареєстрованих злочинів та осіб, які ці злочини скоїли. Ми не можемо ізольовано розглядати всі соціальні феномени: неможливо, наприклад, відокремлювати економічні негаразди, соціальні катастрофи певних регіонів країни, зростання знедоленості багатьох підлітків та молоді під впливом криміналітету, тобто усього злочинного соціального світу. Криміналізація суспільства – це така форма аномії, коли іноді важко розрізнити соціально-позитивні та негативні дії. Неважко помітити, що злочинний соціальний світ уже не на соціальному узбіччі, – він на авансцені суспільного життя і здійснює істотний вплив на всі його сфери.

Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які після бурхливих 90-х рр. минулого сторіччя фіксувалися в нашій країні лише в поодиноких випадках. Ідеться про замовні вбивства, кримінальні вибухи, захоплення заручників, відвертий терор проти тих представників влади, які не погоджуються жити за законами злочинного соціального сві-

ту. На поведінковому рівні зазначений вище процес виражається у прискореній підготовці резерву злочинного світу, що пов'язаний із дедалі більшим залученням до антисоціальних дій молоді, підлітків, зведенням нанівещь можливостей суспільства в позитивній соціалізації.

Своєрідний аномічний стан впливає й на духовну сферу. Це можна пов'язати зі зростанням нігілізму щодо права, механізмів його функціонування. Право як цінність, регулятор поведінки дедалі більше замінюється анархічним свавіллям та втрачає свою привабливість і соціально-регулятивний статус.

Зміну ціннісних орієнтирів особистості в досліджуваній період, що впливають на вибір та реалізацію життєвих практик, можна запропонувати у вигляді такої схеми:

<i>Радянська доба</i>	<i>Сучасність</i>
Подвійна мораль	Подвійна мораль іншого гатунку
Правова несвобода	Неправова свобода
Ідеологічна заангажованість	Вседозволеність
Соціальна активність	Безвідповідальність
Колективізм	Індивідуалізм

Слід зазначити про негативність впливу на індивідуальну (а врешті-решт – і на суспільну) мораль непослідовності у мисленні та практичній діяльності людини, відсутності у неї чіткої світоглядної та життєво-ціннісної позиції. Тут ідеться й про плинність характеру, відчуття страху (втратити роботу, не отримати вчасно зарплату, побачити чергове підвищення цін на товари першої потреби тощо). Поряд з ними стоять навіюваність, схильність до впливу з боку інших, підлабузництво, заздрість, невміння відстояти свою позицію, байдужість, егоїзм, завищена самооцінка себе як особистості тощо.

Наявність названих та інших негативних індивідуальних якостей у людини, більшість з яких має соціально набутий характер, іноді зводить нанівещь зусилля тих, хто за характером своєї діяльності причетний до освіти й виховання, і в своїй сукупності (за відповідних об'єктивних умов) сприяє формуванню таких негативних якостей індивіда, як недбальство, безвідповідальність, недисциплінованість, моральна ненадійність. На жаль, останнім часом ми дедалі частіше зустрічаємо людей, яким притаманні саме такі риси.

Тому активна життєтворча діяльність є засобом реалізації свободи вибору і відповідальності, діяльності індивіда в суспільстві. Однак перехід до нових можливостей, до нового типу суспільних відносин можна вважати лише початком, умовою пристосування до індивідуальної поведінкової активності. Існує значна група життєво індіферентних людей, які сподіваються на опіку з боку держави й суспільства. Серед них є не тільки люди похилого віку, а досить багато тих, які ще цілком працездатні.

Висновки. Глибокі зміни, які охопили широкий спектр соціальних чинників, вимагаючи зміни стратегії життя й техніки повсякденної поведін-

ки, зумовили потребу введення в дію нових механізмів реалізації життєвих планів особистості. Для багатьох це завдання виявилось занадто складним.

Суспільні зміни, впливаючи на соціальну ситуацію, породжують процес ціннісного відчуження, який виникає внаслідок усвідомлення особистістю невідповідності офіційно задекларованих цінностей реальним ціннісним орієнтирам. Внаслідок цього відбувається порушення усталених механізмів реалізації життєвих планів особистостей, різні групи людей вимушені звернутися до стратегії заміщення цінностей, які втратили свою функціональність, іншими ціннісними зразками, які більшою мірою відповідають новим соціальним умовам. Отже, в перехідних умовах механізм індивідуальної ціннісної системи має циклічний характер, сегментами якого є: 1) збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта; 2) розлад індивідуальної ціннісної системи; 3) криза індивідуальної ціннісної системи; 4) розвиток – збагачення внутрішнього змісту ціннісних орієнтирів.

Процес трансформації охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей, що знаходить своє відображення в індивідуальній свідомості особистості. У певних випадках перехід до нових можливостей, нового типу суспільних відносин вплинув на формування індивідуальної поведінкової активності.

На жаль, близько третини мешканців України залишаються життєво індіферентними, вони сподіваються на опіку з боку держави й суспільства.

Список використаної літератури

1. Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства / А. Домаранська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 52–69.
2. Дрьомін В. Криміногенність соціальної стратифікації: “нові” маргінали у структурі організованої злочинності / В. Дрьомін, Ю. Стрелковська // Право України. – 2013. – № 3–4. – С. 405–413.
3. Ївженко Ю. В. Роль громадських організацій молоді щодо формування соціальної активності студентів / Ю. В. Ївженко // Нові технології навчання. – 2012. – № 72. – С. 72–80.
4. Кияшко Л. О. Психологічна готовність молоді до громадянської активності в умовах соціально-політичних реформ / Л. Кияшко, М. Бородчак // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 4. – С. 62–66.
5. Корель Л. В. Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / Л. Корель // ИЭОПП СОРАН. – Новосибирск : Наука, 2005. – 423 с.
6. Кудрявцев В. Н. Механизмы социальной деформации / В. Кудрявцев // Вопросы философии. – 1989. – № 11. – С. 44–50.
7. Кучин С. П. Економіко-статистичний огляд економічної активності населення у соціально-культурному середовищі України / С. Кучин, О. Коваль // Економіка та держава. – 2012. – № 7. – С. 50–53.
8. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А. Лобанова. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
9. Малиш Л. Виміри стратифікації українців за рівнем добробуту / Л. Малиш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 4. – С. 94–112.
10. Панченко В. М. Психокорекційна програма підвищення ефективності використання активних копінг-стратегій як чинників соціальної зрілості студентів-

випускників / В. Панченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 10. – С. 22–31.

11. Согомонов Ю. В. Моральное отчуждение: грани малоизученной проблемы / Ю. Согомонов // Освобождение духа. – Москва : Политиздат, 1991. – С. 226–254.

12. Шабанова М. А. “Неправовая свобода” и самозащитное поведение населения / М. Шабанова // Регион: экономика и социология. – 2000. – № 1. – С. 114–129.

13. Шаповал Я. К. Вплив глобалізаційних процесів на економічну стратифікацію населення України / Я. Шаповал // Формування ринкових відносин в Україні. – 2014. – № 5. – С. 205–210.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2015.

Камбур А. В. Новая социальная ситуация как детерминанта изменений жизненных планов личности

Актуальность статьи заключается в том, что автор исследует вынужденный процесс усвоения населением новой и необычной субсидиарной (в противоположность коммунитарной) и либеральной (в противоположность тоталитарной) идеологии, делающей акцент на свободе личности и исключительно на ее собственной ответственности за свою судьбу и судьбу близких людей и меняющей знаки традиционных ценностей на противоположные.

В статье исследуются изменения стратегии жизни и техники повседневного поведения личности, обусловленные необходимостью введения в действие новых механизмов реализации жизненных планов.

Цель статьи – определить влияние стратификационных бифуркационных процессов в обществе на способ реализации жизненных планов личности.

Основные задачи исследования:

– *выяснить особенности влияния современных трансформационных процессов на механизмы и формы реализации жизненных планов личности;*

– *обосновать на основании аксиологического подхода ценностную основу процесса реализации жизненных планов личности;*

– *выявить особенности новой социальной ситуации и их влияние на индивидуальные механизмы реализации жизненных планов.*

Объект исследования – стратификационные процессы в обществе и способ реализации жизненных планов личности.

Предмет исследования – ценностная основа индивидуальных механизмов реализации жизненных планов личности в новой социальной ситуации.

Методы, используемые в процессе написания исследовательской работы: анализ и синтез, историческое сравнение, систематизация и обобщение полученных результатов.

Ключевые слова: *стратификация, бифуркация, жизненные планы личности, аксиологический подход, социальная активность.*

Kambur A. New Social Situation as the Determinant of Personality's Plans for Living

The topicality of the article is that the author highlights the forced process of the population assimilation of a new subsidiary (opposite to communitarian) and liberal (opposite to totalitarian) ideology that emphasizes personality's freedom and only on his/her responsibility for his/her destiny and destiny of his/her agnate people, that changes the signs of traditional values into the opposite ones.

The article investigates changes in the strategy of life and techniques of everyday behavior, conditioned by the necessity to put in to action new mechanisms that realize plans for living.

The objective of the article is to define the influence of stratification processes in the society on the personality's plans for living realization.

The main tasks of the investigation are:

- to find out the influence of modern transformational processes on the mechanisms and forms that realize personality's plans for living;*
- on the basis of axiological approach to ground the value of personality's plans for living realization;*
- to define some peculiarities of the new social situation and their influence on individual realization of plans for living.*

Stratification processes in the society and the way to realize personality's plans for living are the object of the article.

The object of the investigation is the value basis of individual mechanisms to realize personality's plans for living in a new social situation.

Methods used in the investigation are scientific analysis and synthesis, historical comparison, systematization and generalization of the acquired results.

Profound changes that involve a wide spectre of social factors demanding to change strategy of life and techniques of everyday behavior, have conditioned necessity of implementation of plans for living realization. For many of people this task turned to be too complicated.

Making influence on social situation, social changes generate the process of value alienation. It arises when a personality realizes discrepancy between officially declared values and real value orientations. As a result, there is a breach of the common mechanisms that realize personality's plans for living. Different groups of people are forced to appeal to substitution of values that have lost their functionality to other value patterns that are more suitable for the new social conditions. Thus the mechanism of individual value system has a cyclic character. Its segments are: 1) preservation of the previous value system by a person; 2) disorder of individual value system; 3) the individual value system crisis; 4) development is the inner meaning enrichment of value orientations.

The peculiarities of influence of modern bifurcation processes on the mechanisms and forms of personality's plans for living realization remain undiscovered today, i. e. axiologic, value component and the basis on this process stays not highlighted.

Key words: *system of the value priorities, value approach, social conditions, value orientations, adaptation mechanisms, society of transitive type.*

УДК 316:331

Я. Я. ЛЬВОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ МОТИВАЦІЇ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено результати проведеного соціологічного дослідження особливостей прояву мотивації у сфері професійної діяльності. Розкрито фактори, які впливають на вмотивованість особистості на членство в організації. Виявлено послідовність процесу розвитку мотивації. Проаналізовано типології трудової мотивації, виявлено їх спільні риси. Доведено, що потреби, цілі та норми є зовнішніми регуляторними механізмами, які необхідно відносити до механізмів стимулювання. Визначено, що основою мотивації у сфері професійної діяльності є інтерналізовані цінності.

Ключові слова: мотивація, праця, професійна сфера, трудова поведінка, фактори, працівники, організація, цінності.

На сьогодні Україна перебуває на складному етапі руху до демократії та ринку. Він супроводжується низкою криз, серед яких найбільш помітною є мотиваційна криза. Заявлені цілі та способи їх досягнення нерідко суперечать ціннісній свідомості українців, засвоєним раніше трудовим цінностям. Несформованість нових і стійких ціннісних структур заважає проводити політику реформування динамічно й ефективно. Тому актуальним теоретичним та практичним завданням соціального управління стає дослідження ціннісної складової мотивації. З одного боку, необхідне максимальне врахування вже сформованої системи цінностей (переважно для потреб оперативного управління), з іншого – необхідне формування нових позитивних трудових цінностей, які б відповідали завданням стратегічного розвитку країни й суспільства.

Питання мотивування та управління трудовою поведінкою висвітлено як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. Різні аспекти цієї проблеми розглядають такі науковці, як: Л. Абалкін, М. Альберт, О. Амоша, Г. Беккер, Л. Варава, Р. Вудвортс, А. Гастев, Ж. Годфруа, А. Єгоршин, Д. Левін, А. Леонтєв, Д. Мак-Клелланд, А. Маслоу, Р. Мейо, М. Мескон, Г. Олпорт, Д. Рікардо, Л. Річард, Б. Скіннер, Д. Синк, Б. Сміт, Ф. Тейлор, Е. Уткін, А. Файоль, З. Фрейд, Х. Хекхаузен, Ф. Херцберг, Д. Юнг, Д. Ядранський. Соціологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, Н. Смелзер зробили значний внесок у дослідження соціальних відносин у процесі трудової діяльності й мотивів праці.

Набір інструментів соціального управління, який використовує вітчизняний менеджмент, обмежується переважно традиційними економічними стимулами, які скоріше примушують, ніж спонукають людину до трудової

активності. Дії цих стимулів мають обмежений характер, їх недостатньо для того, щоб вирішувати складні завдання розвитку підприємства. Потрібен перехід до нового типу управління – ціннісно-мотиваційного, який акцентує не стільки на найпростіших потребах людей, скільки на їх ціннісній свідомості та ціннісних орієнтаціях, що використовує широкий набір неекономічних форм впливу на трудову й професійну поведінку.

Мета статті – дослідити особливості трудової мотивації в професійній сфері.

Досягнення більшої мотивованості працівника на процесі і результати професійної діяльності прямо пов'язано з подальшою розробкою теоретичних питань мотивації. Особливого значення в сучасних умовах набувають дослідження цінностей як регуляторів соціальної поведінки й співвідношення їх із мотивами, розробка типології мотивів на основі цінностей, а також механізмів ціннісно-мотиваційного управління. Під професійною діяльністю ми розуміємо частину трудової діяльності, яка може бути не тільки професійною, а й аматорською. Професійна діяльність формується на основі функціонального поділу праці та вимагає особливих якостей виконавців (спеціальної підготовки), офіційного визнання (інституціоналізації) ролей. Обсяг професійної діяльності неухильно розширюється (виробнича, суспільно-політична, педагогічна, соціально-управлінська, військова, підприємницька, спортивна) та професіоналізуються.

У західній соціологічній літературі з'явився новий термін “професіонали”, під яким розуміють представників особливого соціального прошарку, який має такі ознаки:

- зайнятість на основі застосування навичок, що базуються на теоретичному знанні;
- спеціальна освіта та вироблення цих навичок;
- особлива компетентність, гарантована складеними іспитами;
- наявність певного кодексу поведінки, що забезпечує професійну ідентичність;
- виконання певних службових обов'язків на благо суспільства;
- членство в професійній асоціації.

Ці самі критерії використовують для вимірювання певної міри, в якій те чи інше заняття наближене до категорії “професія” [3, с. 248]. В чому ж полягають особливості мотиваційного процесу у сфері професійної діяльності? На нашу думку, вмотивованість особистості на членство в тій чи іншій організації виявляється в активності, лідерстві та залежить від:

- інформованості про об'єкт (організацію), його статус і функції, цілі, завдання, напрями діяльності, ідеологію;
- ступеня сприйняття цінностей співтовариства (організації) з власними цінностями;
- оцінки власних можливостей участі в тій або іншій якості в діяльності організації;

- знань змісту конкретних форм активності та діяльності;
- особистісних очікувань у зв'язку з майбутньою участю в діяльності організації;
- готовності сприймати позитивні та негативні результати (наслідки) своєї участі й діяльності.

Теоретичні питання мотивації професійної діяльності почали розробляти в межах теорій трудової мотивації на емпіричній базі переважно промислової праці. Досить добре відомі концепція “раннього наукового менеджменту” Ф. Тейлора; концепція “людських відносин” Е. Мейо; “теорія Х” і “теорія У” Д. МакГрегора як два основні підходи до впливу на поведінку людей; “теорія Z” В. Оучі, яка використовує особливості японського стилю управління; теорія “збагачення праці” Ф. Херцберга; концепції партисипативного вирішення проблем, засновані на залученні працівника в процес обговорення, аналізу та прийняття рішень [7, с. 365]. Ці теоретичні підходи та концепції спрямовані на вирішення практичного завдання підвищення продуктивності праці і зменшення ступеня незадоволеності людини своєю працею. Базуються вони в основному на потребах людини і виходять з того постулату, що чим краще вони задовольняються, тим вище продуктивність (результативність) трудової поведінки.

Менш відомі мотиваційні теорії, що пов'язані з діяльністю людини в межах організації, вони більшою мірою стосуються теми нашого дослідження. Серед них варто згадати теорію балансу між спонуканням і внеском С. Барнарда і Х. Саймона. Це теорія про внутрішню рівновагу організації, яка формулює певні умови, за яких організація може спонукати своїх членів до активної участі в її справах і в досягненні її цілей, що дає їй змогу вижити в умовах зовнішнього середовища.

Теорія заснована на таких твердженнях:

- організація – це система соціальних ліній поведінки її окремих членів, що взаємодіють;
- кожен член організації (і кожна група в ній) отримує від організації спонукання до діяльності – стимул, у відповідь на який він робить свій внесок у досягнення організаційних цілей;
- внесок у діяльність організації кожного з її членів дійсно принесе загальну користь тільки тоді, коли запропонований йому стимул за своїм розміром і значенням буде більше або дорівнюватиме особистісному вкладу (або тим завданням, які робітник повинен виконати якісно і вчасно);
- внески різних груп членів організації в досягнення організаційних цілей є джерелом стимулів, які будуть потім запропоновані кожному з працівників (розподіл прибутку серед членів організації);
- організація “платоспроможна” за рахунок реалізації вкладів членів організації та продовжує своє функціонування, поки існують ресурси для стимулювання вкладів, що постійно зростають.

Таким чином, стимули – це плата членам організації в жорсткій відповідності до їхнього внеску. У міру зростання ресурсів в організації збільшується розмір стимулів і збільшується різниця між розміром стимулу й внеском. Ця обставина дає змогу утримувати працівників цієї організації, блокувати їх бажання перейти на інше місце роботи. Якщо розмір стимулу довго утримувати на рівні внеску, то працівник отримуватиме все менше задоволення від результатів своєї роботи, і бажання покинути організацію буде посилюватися.

Отже, фактори стимулювання і внеску повинні перебувати в рівновазі. На цей баланс впливають такі фактори, як усвідомлюване бажання піти з організації, усвідомлювана легкість переходу в іншу організацію (наприклад, великий попит на працівників цієї спеціальності на ринку праці). При цьому, що більше індивід задоволений своєю роботою в організації, тим менше він буде прагнути піти з неї. Проте варто задоволенню зменшитися, як працівник починає пошук альтернативних варіантів. В тому випадку, якщо цей пошук не приносить успіху, рівень запитів працівника буде поступово знижуватися, переходячи до відновлення рівноваги “стимул – внесок”. Можна сказати, що задоволення результатами праці впливає тільки на бажання переміщення з однієї організації в іншу за умови нескладності цього переходу. Члени організації при входженні в систему “стимул – внесок” повинні прийняти два важливих рішення: брати участь у діяльності організації або піти (що пов’язано з невиходом на роботу й, відповідно, з плинністю кадрів); виробляти необхідний продукт, послугу відповідно до організаційних норм або відмова від виконання виробничих нормативів, необхідних організації (що пов’язано з проблемою продуктивності).

Рішення “виробляти” істотно відрізняється від рішення “брати участь” і залежить від багатьох внутрішньо організаційних змінних, включаючи наявність контролю, участі в прийнятті рішень, розміру грошових винагород, самих виконуваних завдань.

Ще одна теорія, що заслуговує на увагу в межах досліджуваної нами теми, це теорія орієнтації на праці Д. Голдторпа, Д. Локвуда та ін. Центральним моментом цієї теорії є цілі, яких прагнуть досягти члени організації, виконуючи свою роботу. Діапазон цільових орієнтацій вельми широкий: від ціннісного джерела внутрішнього задоволення змістом праці до інструментальних засобів підвищення фінансової винагороди. Тут виділяються чотири основні орієнтації:

1) інструментальна орієнтація – член організації розглядає роботу переважно як засіб отримання необхідної фінансової винагороди або підтримки рівня життя, відповідного статусу (утилітарна включеність);

2) бюрократична орієнтація – такі індивідуальні цінності, як лояльність щодо норм організації, бездоганна служба, обмінюються на винагороди, такі як просування по службі та гарантії членства (моральна включеність);

3) орієнтація на основі солідарності – роботу в організації її члени розуміють як групову діяльність, що дає змогу сподіватися як на суспільну, так і на фінансову винагороду. Така орієнтація приводить члена організації до ідентифікації з організацією або зі службовцями, які виступають як джерело влади (моральна або альтернативна включеність);

4) професійна орієнтація – працівник відчуває почуття задоволення від змістовності праці, що вимагає спеціальних знань [9, с. 160].

Походження цих орієнтацій слід шукати поза місцем роботи – в соціальній ситуації, під впливом якої перебуває цей член організації, включаючи сім'ю, оточення, колег, економічний, класовий і віковий фактори. Не допускається будь-яка можливість зміни пріоритетів, що виникли з різних цілей і бажань людей, які вони хочуть задовольнити за допомогою роботи в організації. Мотивація працівника в організації складається з багатьох складових, пов'язаних не тільки з його безпосередньою діяльністю в організації, але й з його життям поза стінами установи (в сім'ї, на відпочинку, в колі друзів тощо).

У цій моделі проводиться різке розмежування між роботою і не роботою (факторами соціального оточення), проте не враховано їх взаємний вплив.

В. Подмарков пропонує дві групи мотивів, які спонукають працівників до певної соціальної поведінки в межах сучасної виробничої організації, до професійної діяльності, які, в свою чергу, можуть стосуватися самого процесу діяльності і її результатів. У першій групі слід розмежовувати мотиви, пов'язані з різними елементами діяльності: творчим або алгоритмічним, технологічним або спеціальним, пов'язаними зі змістом праці та її умовами. У другій групі потрібно розмежовувати мотиви, пов'язані з результатами праці безпосередньо для індивіда та опосередковані (наприклад, для організації або в цілому для суспільства), і за характером результатів: на матеріальні й духовні (ідеї, теорії, концепції), на соціальні (досягнення або збереження певного соціального статусу, покликання, соціального ефекту тощо), до соціальної діяльності, яка безпосередньо не пов'язана з формальною діяльністю конкретних працівників [2].

А. Здравомислов пропонує все різноманіття мотивів трудової діяльності у сфері матеріального виробництва звести до чотирьох груп: 1) матеріальна зацікавленість, робота заради придбання певних життєвих благ, необхідних для працівника та його сім'ї. Дія цього мотиву пов'язана зі станом відносин розподілу; 2) інтерес до змісту своєї роботи – потреба використовувати всі свої здібності в процесі праці, що означає появу мотивів ініціативного й творчого ставлення до своєї роботи; 3) мотиви, пов'язані з колективістськими установками людини, з природним бажанням кожного бути серед людей, активно брати участь у житті колективу; 4) група мотивів, що інтегрує дію всіх попередніх рівнів мотивації, усвідомлення сенсу роботи, її суспільної значущості [5].

На нашу думку, процес розвитку мотивації має свою послідовність і виступає в такому порядку: від зацікавленості матеріальної до інтересу до змісту роботи і далі – до колективізму й усвідомлення суспільної значущості праці та сенсу своєї роботи.

Складність цього процесу та його моральні колізії полягають у тому, що в кожній ланці дії цього причинно-наслідкового ланцюга можливий обрив, у результаті якого подальший розвиток мотивації затримується.

О. Блінов, вивчаючи мотивацію персоналу корпоративних структур, виділяє такі типи мотивованих працівників:

1. “Інструментально” мотивований працівник, який орієнтований на чистий заробіток, бажано готівкою й негайно. Він противник інших форм заохочення, індиферентний до форми власності й роботодавця.

2. Професійно мотивований працівник вважає умовою діяльності реалізацію своїх професійних здібностей, знань і можливостей. Його хвилює зміст праці й характер роботи, він має розвинену професійну гідність.

3. “Патріот” (соціалістична мотивація) характеризується тим, що його мотивація до праці – високі ідейні і людські цінності: побудова соціалістичного суспільства, досягнення рівності, соціальної гармонії тощо.

4. “Господарська” мотивація заснована на досягненні та примноженні власності, багатства, матеріальних благ тощо. Для такого працівника майже не потрібна зовнішня мотивація, йому вистачає цієї внутрішньої ідеї постійного примноження матеріальних благ. Потреби таких працівників практично не обмежені.

5. Люмпенізований працівник використовує зрівняльний розподіл матеріальних благ. Його постійно переслідує відчуття заздрості і незадоволеність порядком розподілу благ у суспільстві, але він не любить відповідальності, індивідуальних форм праці та розподілу [8, с. 220].

Ми не будемо розбирати й оцінювати наведені вище типології трудової мотивації, підкреслимо лише те спільне, що їх об’єднує, – пояснення поведінки людини в категоріях потреб (або в кращому випадку цільових орієнтацій) і соціальних норм організації, в якій здійснюється професійна діяльність.

Висновки. Потреби, цілі й норми є регуляторами людської поведінки. Але вони є зовнішні щодо особистості регуляторні механізми, вони не стільки спонукають, скільки примушують людину поводитися тим чи іншим чином. Їх правильніше було б віднести до механізмів стимулювання, навіть якщо вони знаходяться ніби “всередині” людини у вигляді, скажімо, фізіологічних потреб. Коли ж ми говоримо про мотивацію, то маємо на увазі внутрішню регуляцію або, точніше, саморегуляцію поведінки, тобто добровільний, свідомий вибір поведінкових альтернатив. І тут на перше місце виходять цінності, які діють “незважаючи на результат”, часом безвідносно до того, чи приведуть вони до усунення потреби чи ні, будуть вигідні з точки зору інтересу або, навпаки, не вигідні. У складних видах соціальної діяльності, а до них, безумовно, належить професійна діяльність,

інтерналізовані цінності стають не тільки основним регулятором особистісної поведінки, але й визначають ідеологію організації, її стратегію, цільову спрямованість, клімат і навіть будову.

Список використаної літератури

1. Амоша О. І. Мотивація праці як складова стратегії розвитку вугільної галузі України в сучасних умовах / О. І. Амоша, О. П. Пономаренко // Стратегія економічного розвитку України. – Київ : КНЕУ, 2009. – Вип. 22–23. – С. 104–111.
2. Данюк В. Мотивування як чинник активізації трудової поведінки / В. Данюк // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 4. – С. 32–36.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 512 с.
4. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – Москва : Наука, 1971. – 396 с.
5. Лукашевич Ю. Стимулювання персоналу як підтримка стратегічного розвитку підприємства [Електронний ресурс] / Ю. Лукашевич. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2010_14/Lukashevich%20UL.pdf.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. – 3-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 351 с.
7. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – Москва : Дело, 1992. – 704 с.
8. Тіماشкова О. А. Мотивація праці та її роль у підвищенні ефективності діяльності підприємств // Вчені записки Інституту економіки та права “КРОК”. – 2008. – Т. 2. – № 18. – С. 216–221.
9. Формування цілісної системи мотивації персоналу підприємства в контексті управління прибутком підприємства / Л. В. Пельтек, К. О. Капустян // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – Запоріжжя, 2009. – № 1. – С. 159–164.
10. Ядранський Д. М. Мотивація праці управлінських працівників як важіль покращення стратегічного положення підприємства / Д. М. Ядранський // Сучасні проблеми економіки підприємства : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. – Т. 1. – С. 108–109.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2015.

Львова Я. Я. Исследование особенностей проявления мотивации в сфере профессиональной деятельности

В статье освещены результаты проведенного социологического исследования особенностей проявления мотивации в сфере профессиональной деятельности. Исследованы факторы, влияющие на мотивацию личности к членству в организации. Выявлена последовательность процесса развития мотивации. Проанализированы типологии трудовой мотивации, выявлены их общие черты. Доказано, что потребности, цели и нормы являются внешними регулирующими механизмами, которые необходимо относить к механизмам стимулирования. Определено, что основой мотивации в сфере профессиональной деятельности являются интернализированные ценности.

Ключевые слова: *мотивация, труд, профессиональная сфера, трудовое поведение, факторы, работники, организация, ценности.*

Lvova Y. Investigation of the Features of Motivation Manifestation in the Field of Professional Activity

The author of the article highlights the results of sociological research features display of motivation in the profession. Toolbox of social management that uses domestic management, mainly limited to traditional economic incentives that force rather than encourage people to work activity. The actions of these incentives are limited, they are not

enough to solve the complex problems of the enterprise. Need a transition to a new type of management – value-motivation, which focuses not only on the simplest needs of people as their value consciousness and values, using a wide range forms of non-economic impact on employment and professional behavior.

Of particular importance in the present conditions of research gets values as regulators of social behavior and value of their motives, develop typology of motives based on values and mechanisms value-motivational management. When we understand the profession of employment which can be not only professional but also amateur. Professional activity is based on a functional division of labor and requires special qualities artists (specially trained) official recognition of institutionalization.

Incentives – a charge members of the organization in a tough according to their contribution. As the increase in resources in the organization increasing the size of the stimulus and growing difference between the stimulus and contribution. This allows us to keep workers the organization, block their desire to move to another location work. If the size of the stimulus long hold on the contribution level, the employee will receive less satisfaction from their results work and desire to leave the organization will increase. Consequently, factors stimulating and contribution should be in balance.

Motivation individual membership in a particular organization, the work, evident in the degree of activity and leadership depends on: the awareness of the object (organization) and its status functions, goals, objectives, activities, ideology; the degree of perception of values community (organization) own values; assess their own capabilities to participate in a particular quality of the organization; knowledge of the content of specific forms of activity and activity; personal expectations in connection with participation in future organization; willingness to take positive and negative results (consequences) of their participation and activity.

The development has its own motivation sequence and acts as follows: from material interest to the interest of the content and further – to collectivism and public awareness of the importance of work and meaning their work.

The complexity of this process is that each link of this causal chain possible breakage, resulting in the further development of motivation delayed, suspended.

The needs, goals, and norms are external regulatory mechanisms that should be attributed to incentive mechanisms. The basis of motivation in the professional field is internalized values. They define the ideology of the organization, its strategy, target orientation, climate and even the structure.

Key words: *motivation, work, professional sphere, work behavior, factors, employees, organization values.*

УДК 316.4.051.62

І. О. МАРТИНЮК, М. П. КУХТА

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЖИТТЄВИХ ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено спробу окреслити коло життєвих проблем, з якими стикаються люди похилого віку. На основі аналізу даних експертного опитування видієно низку проблем, що можна згрупувати таким чином: зі здоров'ям та фізичним самопочуттям, матеріальні, самотності та стосунків з родинним колом, соціальні та психологічні, підготовки до закінчення життєвого шляху.

Ключові слова: соціальні проблеми людей похилого віку, життєві перспективи, життєві стратегії.

Зміна соціально-демографічної структури суспільства через зростання питомої ваги представників старшої вікової групи в більшості країн світу стає тенденцією, що характеризує сучасну епоху. Україну це теж не оминуло: сьогодні кожний п'ятий у нашій країні – людина віком від 60 років та старше. З цим фактом потрібно не лише рахуватися, а й досліджувати та прогнозувати наслідки таких змін для суспільства.

У першій половині ХХ ст. американський дослідник Е. Стігліц запровадив до наукового обігу поняття “соціальна геронтологія”, проте поширення цей термін набув значно пізніше. Але саме серединою ХХ ст. можна датувати зростання наукового інтересу до зазначеної проблематики; відтоді окреслився певний спектр різноманітних соціально-геронтологічних досліджень і щороку їх масштабність та значущість зростають.

Передусім такі дослідження актуальні для країн “золотого мільярду” з високим рівнем якості життя і його середньою тривалістю. Серед основних теоретичних напрямів, що викристалізувалися на Заході, можна назвати такі:

– теорія субкультури для похилого віку – запропонована Е. Роузом, котрий вважає, що представники невеликих соціальних груп, що мають власну субкультуру, більше взаємодіють один з одним, аніж з іншою частиною суспільства. Таким чином, люди, що збираються виходити на пенсію або вже є пенсіонерами, об'єднуються на основі спільних інтересів;

– теорія роз'єднання, обґрунтована Б. Ньюгартеном та Дж. Розеном, – стверджує невідворотність обмеження спілкування людини, що старіє, з іншими членами суспільства внаслідок того, що з виходом на пенсію змінюються її соціальні ролі та знижується дохід. Теорія набула розвитку в працях Е. Каммінга та В. Генрі, котрі вказували, що роз'єднання (disengagement) є психосоціальним явищем, наслідком як природних змін у психіці людини, що старіє, так і впливом на неї соціального середовища;

– теорія модернізації – описує зміну становища людей похилого віку та ставлення до них як наслідок технізації й модернізації сучасного суспільства, внаслідок чого значення патріархальних традицій, авторитету та життєвого досвіду старших поколінь помітно зменшується;

– теорія геротрансценденції – обґрунтована Л. Торнстамом, який виокремлює особливий вид позитивного старіння (на основі теорій К. Юнга та Е. Еріксона). За нею, старіння людини включає потенціал для розвитку та розуміння нового погляду на життя, перехід з більш раціонального й матеріального погляду на світ до більш трансцендентного, що в підсумку супроводжується збільшенням задоволеності від життя.

Крім того, на сьогодні західна соціологія активно вивчає питання соціально-демографічного складу населення старшого віку, тривалість життя різних соціально-професійних груп людей похилого віку, процес старіння та виходу на пенсію (Е. Россет, Е. Каммінг, М. Янг та Т. Шуллер), зміни при переході від молодого до старшого віку (С. Ірвін), особливості вікової стратифікації (М. Рейлі, М. Іонсон), особливості життя людей старшого віку (Р. Тейлор), старіння в сучасному світі (С. МакФаден), особливості комунікації старших людей (Дж. Ньюсбаум).

Щодо вітчизняних досліджень процесу старіння, то їх розвиток тривалий час був пов'язаний з біологією старіння й такими іменами, як І. Мечников (котрий розвинув теорію ортобіозу та прогнозував, що старість, що є швидше непотрібним тягарем для суспільства, з часом стане корисним суспільству періодом, оскільки старі зможуть застосовувати свою досвідченість у вирішенні найбільш складних і тонких завдань суспільного життя), З. Френкель (в основоположній праці “Подовження життя та діяльна старість” розкрив особливості зміни популяції похилих людей як носіїв досвіду попередніх поколінь та розглянув особливості індивідуальних змін організму людини на останньому етапі його розвитку), О. Богомолець (завдяки якому в середині 1960-х рр. на базі Київського університету відкрито першу кафедру геронтології) та ін.

Значний внесок у вивчення життєдіяльності похилих людей згодом зробив Б. Ананьєв, вказавши на необхідність зміни біологічної концепції новою, котра об'єднувала б біологічний і соціальний підходи. Згодом ідеї Б. Ананьєва розвивали В. Альперович, Л. Анциферова, що розглядали типи старіння, сутність соціального старіння.

Психологічний аспект дослідження старості представлений у працях А. Реана, А. Лідерса, М. Александрової, О. Краснової – вони аналізували особливості особистості похилої людини, динаміку її мотиваційної сфери, типи старіння.

Серед дослідників-соціологів, що присвятили свої праці проблемам рольових змін, пов'язаним з виходом на пенсію, – Н. Паніна, В. Шапіро, В. Патрушев; місцю похилих людей у суспільстві, особливостям їх трудо-

вої та громадської діяльності – Н. Большакова, І. Бондаренко, В. Лазарева, Н. Василенко, А. Козлов, Т. Кисельова, Г. Морозова, А. Рубцова.

Фактори соціальної поведінки та самопочуття похилих людей у суспільстві, проблеми їх адаптації й активізації досліджували Т. Демидова, А. Дмитрієв, Н. Ковальова, Т. Козлова, Л. Соловійова, Н. Герасимова, Є. Щаніна, підкреслюючи в своїх працях, що стереотип про консервативність і пасивність старшого покоління не підтверджений емпіричними даними.

Як бачимо, тематика життя людей похилого віку є актуальною, її вивчають досить широко; водночас накопичені знання в обраній галузі не позбавлені прогалин. Зокрема, більшість досліджень проведені зарубіжними вченими, тож їх дані не можуть повною мірою бути застосовані до українських реалій. Проблеми та особливості життя людей похилого віку в Україні в наш час, за чергового загострення системної суспільної кризи, поки що мало висвітлено в науковій літературі.

Відповідно, *метою статті* є розгляд взаємозв'язку соціальних проблем і перспектив життя людей похилого віку в сучасному українському суспільстві.

Здебільшого під побудовою життєвої перспективи розуміють побудову життєвих планів – цілісну картину майбутнього, що включає ряд взаємопов'язаних подій. При цьому життєва перспектива нерозривно пов'язана із часом подальшого життя та життєвим шляхом. У свою чергу, життєвий шлях можна визначити як соціальний процес, що розгортається в часі та просторі, містить ряд подій, які мають цінність для індивіда, а також як суб'єктивну картину, що включає образи майбутнього, минулого та теперішнього. На основі таких образів вибудовуватиметься життєва перспектива. Така суб'єктивна картина власного життя включатиме уявлення людини щодо часу власного життя, тобто матиме певну протяжність і межі. Так, за Є. Головахою та А. Кроніком, суб'єктивна картина життя є “психічним образом, в якому відображені соціально зумовлені просторо-часові характеристики життєвого шляху” [2].

Час тут виступає в ролі суб'єктивно значущої цінності, відображеної в подіях, що відбулися саме протягом певного вікового відрізка. Вік та час, а також пережиті суб'єктом події становитимуть основу життєвого шляху. Оскільки суб'єкта розглядають здебільшого як творця власного життєвого шляху, то суб'єктивна картина його життя, розгорнута в часі, та життєва перспектива залежать від його діяльності. Узагальнюючи, під життєвими перспективами можна розуміти сукупність планованих та очікуваних у майбутньому подій, що роблять уявлення про майбутнє організованим.

Слід сказати, що найчастіше про життєву перспективу йдеться тоді, коли справа стосується індивідуального актора; однак припустимим може бути використання цього терміна тоді, коли визначають надіндивідуальні уявлення про просторово-часові межі існування певної групи, категорії чи страги.

Передумовами для побудови життєвої перспективи є уявлення про власні можливості – як соціальні, так і суто індивідуальні, котрі, втім, у теоретичному плані розгляду можуть і мають бути типологізовані.

Життєва перспектива є суб'єктивною картиною подальшого перебігу життя, але в основі її створення лежить свідома чи інтуїтивна оцінка об'єктивно існуючих тенденцій і проблем, щодо вирішення яких формуються відповідні життєві стратегії. Тому в нашому опитуванні був присутній цілий блок запитань, що стосувалися проблем, з якими стикаються люди похилого віку в сучасних українських реаліях.

Навряд чи хтось заперечуватиме взаємозв'язок між проблемами, що існують у житті певного суб'єкта, і тими життєвими стратегіями, котрі він обирає для їхнього подолання. Звичайно, цей зв'язок опосередкований системою ціннісних орієнтацій, смислів, настанов, інтересів, життєвого досвіду, мотивувальною значущістю, заломлених крізь здібності й індивідуальні можливості актора, що сукупно утворюють світ його суб'єктивної реальності. Однак, вплив проблем, що породжують певні виклики, є ініціюючим началом утворення тих чи інших уявлень про власну життєву перспективу.

Відтак, перш ніж розкрити особливості життєвих перспектив і стратегій людей старшого віку, необхідно, на наш погляд, схарактеризувати ті проблеми, з якими стикаються громадяни похилого віку в сьогоденні українського суспільства. Для з'ясування соціальних проблем “фінішного відрізка” життєвого шляху, котрі можна інтерпретувати як чинники й передумови побудови життєвої перспективи та відповідних життєвих стратегій у похилому віці, нами в квітні – червні 2014 р. було проведене експертне опитування (за методом напівстандартизованого інтерв'ю), в якому взяв участь 21 науковець-соціолог – з них 18 докторів і 3 кандидати наук віком від 57 до 89 років, у тому числі 12 чоловіків і 9 жінок. Зокрема, ряд поставлених суспільствознавцям запитань стосувався того, з якими проблемами взагалі стикаються люди похилого віку. При цьому мали на меті визначити основне коло характерних для конкретної вікової когорти проблем, тобто предметного кола їх повсякденних інтересів, оскільки нагальні проблеми людей, у першу чергу, є зоною їх підвищеного інтересу та уваги, вони спрямовують основну життєву активність та перетворювальну діяльність. Експерти вказали на ряд проблем, що, ймовірно, найбільше турбують представників похилого віку. Озвучений ряд проблем можна поділити на такі групи:

– проблеми зі здоров'ям та фізичним самопочуттям: “Думаю, питання здоров'я на першому місці, особливо у нас. Потім – питання бадьорості, щоб не втрачати соціальні зв'язки, що стимулюють бадьорість”. Вік, у першу чергу, – показник фізичного стану організму. Після періоду розквіту фізичний стан будь-якого індивіда починає йти на спад – у когось швидше, у когось повільніше, але невпинно вниз. Люди старшого віку належать до категорії, фізичний розквіт якої уже відбувся, тому їх основним

завданням є максимальне сповільнення фізичного спаду, якнайдовше збереження вже існуючих показників здоров'я;

– матеріальні проблеми (у тому числі доступ до медичного обслуговування та достатнього харчування, забезпеченість житлом, можливість подорожувати тощо): “Часто люди настільки обмежені в коштах, що не можуть дозволити собі ліки, які б зробили життя досить комфортним. Це перша проблема. І наступна – економічна. Бо, насправді, якби старість була забезпечена – це дало б можливість краще піклуватися про своє життя, вести здоровий спосіб життя”. Матеріальне благополуччя для людей похилого віку має особливе забарвлення. З одного боку, воно уже не є самоціллю – бути заможним, щоб відповідати показникам престижу та посісти своє місце на соціальному щаблі. З іншого боку, збереження існуючого фінансового стану може бути метою та фактором впливу на самооцінку людини старшого віку. Проте ці речі, на наш погляд, стосуються не дуже великого в нашому суспільстві прошарку фінансово заможних людей. Інший прошарок – це люди похилого віку, основний дохід яких становила заробітна плата за основним місцем роботи, і який суттєво зменшується з виходом людини на пенсію. У цих людей матеріальне благополуччя виступає не синонімом статусності, а реальним питанням виживання;

– проблеми самотності та стосунків з родинним колом: “Тих людей, які мають уже дорослих дітей, хвилює життєвий добробут, як взагалі йде їх життя. Тому діти – на одному з перших місць у людей похилого віку. А щодо себе – то здоров'я, щоб життя було без болячок, нормальне життя”.

“Гостро стоїть проблема самотності. Суспільством вони значною мірою покинуті, і навіть близькі люди обмежені в можливостях допомагати. І самотність пригнічує”.

До речі, за даними моніторингу, проведеного ІС НАНУ в 2014 р., на запитання “Як часто Ви відчуваєте себе самотньою людиною?” “Досить часто” відповіли 8,7% людей похилого віку, а “Практично ніколи” – 34,5%. Для порівняння, серед молоді віком 18–29 років такий показник був, відповідно, 3,7% та 44,9% – різниця досить помітна.

В Україні практика проживання людей старшого віку в будинках для людей похилого віку не дуже поширена, тому основна їх частина проживає самотньо або разом з рідними. Особливістю такого спільного проживання з власними дорослими дітьми та онуками стає те, що старші люди часто проєктують їх життя на себе, переймаючи їх проблеми та турботи. У такому перенесенні можуть виявитися негативні для всіх риси: по-перше, заміщення власних проблем чужими призводить до невирішення власних; по-друге, надмірна увага до життя інших може стати джерелом постійних конфліктів між молодшими та старшими поколіннями.

На іншому полюсі лежить самотність людей похилого віку, основні негативи якої – відсутність будь-якої допомоги в житті, підтримання якого на гарному рівні щороку стає все важчою; незатребуваність життєвого досвіду

та знань старших людей; наростання негативів психологічного характеру – відчуття непотрібності, відкинутості. Справді, проблема сімейних і родинних стосунків може мати більш гострий характер, ніж видається на перший погляд. Так, люди, що здебільшого вже залишили основне місце роботи й вийшли на пенсію, маючи більше часу й менше можливостей, ставши менш значущими у фінансовому та соціально-статусному плані й більш досвідченими в плані життєвого досвіду, часто виступають “каменем спотикання” для молодших родичів, що змушені забрати їх на проживання до себе;

– соціальні проблеми: “Необхідність звільняти соціальні позиції для нових поколінь. Це велика соціальна проблема для тих, хто ще має статус, але вже не має достатньо сил, енергії й здоров’я для того, щоб підтримувати. Це велика соціальна проблема – момент своєчасного виходу з великого соціального життя. Це на всіх рівнях – починаючи з геронтократії радянської і закінчуючи рядовим простим професіоналом. Вони не відчувають момент, коли стають менш продуктивними. От відчуті цей момент й уступити дорогу, але тут є, звичайно, велика проблема – вони сприймають це як соціальну несправедливість від молоді – протеже тощо”.

“Стабільність. Упевненість в майбутньому зникає. Колись люди були впевнені, зараз цього немає. Невизначеність – як перед екзаменом, це найгірше відчуття. Коли людина спокійна і прогнозує своє буття... цього зараз немає, і це зараз проблема, бо немає гарантії, що вони втримають пенсію чи побут, що вони повторять те, що було в молодості. А ще відчуття страху, що йде те, що колись тобі належало, – ми хочемо повернутися в те середовище, де людина провела не один рік. Прогнозування найближчого майбутнього і реальної ситуації”.

Соціальні проблеми для людей похилого віку мають подвійний характер – завдяки більшому життєвому досвіду вони мають можливість оцінити напрям розвитку суспільства та його помилки на цьому шляху. Тобто перше – це соціальні проблеми конкретного суспільства. Проте суспільство, що розвивається, уже не є їхнім – до влади приходять молодші. Друга частина – це проблеми взаємозв’язку суспільства з однією зі своїх частин – представниками старшої вікової групи. Стабільність і нестабільність у суспільстві, різні реформи та трансформації – хвиля, що “накриває з головою” увесь соціум. Ці речі часто непередбачувані, а вихід із ситуації, імовірно, шукає кожен самостійно. Проте проблеми, що стосуються статусно-рольового становища людей похилого віку, проблеми стереотипно-негативного ставлення до старших людей як таких, що “віджили своє”, можуть зазнавати змін та регуляції з боку як самого суспільства, так і найстарших людей;

– психологічні проблеми: “Проблеми психологічного характеру: це проблема, чим себе зайняти. Є люди, котрі перевантажені сімейними обов’язками, коли в сім’ї є онуки чи правнуки, і потрібно за ними слідкувати, і ці навантаження надто важкі для людей похилого віку, але є зворотна проблема – ті, у кого немає обов’язків, і які не знають куди себе подіти”.

“Додається фактор: втрата реальної, хронологічної перспективи, необхідність переосмислити життя: чи ти все зробив, чи правильно прожив, тобто маса проблем. Це часто закінчується депресією. І ставлення до смерті – воно здебільшого абстрактне, для людей похилого віку це вже конкретна проблема, ти повинен бути завжди готовим, що в будь-який момент підеш”.

Беззаперечно, схожі проблеми переслідують і представників молодших вікових груп, проте ми говоримо про специфіку цих проблем для “покоління похилих”, а вона тут явно присутня: так, експерти говорять: “На заключному етапі життя проблем, як правило, більше, у тому числі психологічних. Бо 30-річна особа, яка має багато проблем... в неї є сподівання, що вона їх вирішить, а в цих людей, як правило, таких сподівань уже немає”. Отже, одна з характерних рис проблем у похилому віці – обмаль часу для вирішення наявних негараздів.

Крім того, увагу привертає взаємозв'язок проблем, їх комплексний характер: “Потреби збільшуються, а можливості зменшуються. Дуже гостре питання – ліки. Жінки після менопаузи потерпають від хвороб. У 50 років це сьогодні молода жінка, а вона вже хворіє. А на це треба мати гроші. А як заробити, коли людей такого віку не беруть на роботу?”. Тобто одні проблеми стають основою для виникнення інших, а процес їх розв'язання ускладнюється щороку – скорочується часова перспектива життя та зменшуються життєві сили. Проблеми “породжують” одна одну, утворюючи замкнуте коло: “...дві третини людей – це особи, які мають невелику пенсію, а з цим межує і проблема здоров'я. Вона ж переплітається з проблемою доступу до медичних закладів”. Імовірно, що в молодих людей проблеми матимуть більш дискретний характер, не так сильно впливаючи на виникнення одна одної.

Архітектоніка соціальних проблем старшої вікової групи українського суспільства, з одного боку, відображає специфічні вікові особливості, що виникають на завершальному етапі життєвого шляху і є типовими внаслідок природного процесу старіння й пов'язаної з ним інволюції, з другого – є результатом тих характерних чинників і умов, що властиві українському соціуму за цих конкретно-історичних обставин. Саме в межах континууму цього хронотопу, точніше, виходячи з утвореної на його підґрунті суб'єктивної реальності, індивідуальні актори, що за віковими параметрами належать до вказаної соціально-демографічної групи, формують власні життєві перспективи й обирають ті чи інші життєві стратегії.

У похилому віці значущість життя зростає, а от можливості (фізичні, інтелектуальні та соціальні) уже йдуть на спад. Власне, соціальні можливості – це те, що, на відміну від невідворотного спаду можливостей організму, може бути збереженим за певних обставин. Ситуація значно залежить від спроможності держави до покращення становища похилих людей, в європейських країнах, зокрема, пенсіонери часто більш матеріально забезпечені, аніж представники іншого віку.

В Україні їх становище дещо гірше, адже з тенденцією старіння населення кількість непрацюючих збільшується, тож зменшується виробіток соціальних благ. Крім того, похилий вік супроводжується втратою низки соціальних ролей, відтак – зміною соціальних статусів. Культурно-фіксовані статуси утворюють соціальну систему, що встановлює межі поведінки сторін, що взаємодіють. Різні чинники можуть призвести до руйнування такої системи в окремих випадках. Іноді культурні зразки дають змогу здійснити її заміну на інші відносини.

Старіння в традиційному суспільстві переживали колективно, всередині відповідного класу. На сьогодні старіння задається рядом параметрів, що не завжди діють співзвучно. Наприклад, громадська думка щодо того, коли ж настає старість. Одним з основних поворотних моментів є вихід на пенсію, що сам по собі вже може нести ряд негативних тенденцій для похилих, адже статус людини, що працює, визначає статус незалежної людини. Від пенсіонерів не очікують уже роботи на користь суспільства, тому й на винагороду у формі визнання та фінансування розраховувати не доводиться.

Крім того, для багатьох старший вік супроводжується втратою подружнього партнера, відповідно – втратою статусу одруженої/заміжньої людини.

Змінюється характер стосунків з оточенням, ставлення до себе та своїх можливостей, відбувається переоцінка попередньої та планування майбутньої діяльності. У таких умовах побудова планів на віддалене майбутнє, визначення цілей і мети подальшого життя досить ускладнені для людей старшого віку.

В екзистенціалізмі аналіз існування та кінець життя відіграють ключові ролі. Життя, за М. Хайдеггером, – це “буття, звернене до смерті”. Варто згадати, що ще З. Фрейд говорив, що страх смерті лежить у корені протистояння між процесами анаболізму (тих, що сприяють росту, розвитку й запасу поживних речовин) і катаболізму (пов’язаних зі споживанням та витратами енергії, інстинктами Лібідо і Танатосом), а К. Юнг у своїй теорії підтримував ідею, що сексуальність домінує в першій половині життя, а біологічний спад і наближення смерті – основні проблеми другої половини життєвого шляху. Становлення особистості, таким чином, повинне включати в себе вирішення проблеми смерті, при цьому дихотомія між життям і смертю набуває найбільш яскравого забарвлення в похилому віці.

Проблема очікування смерті й намагання її відстрочити охоплюють широке коло подій у житті людей похилого віку, визначаючи стереотипні для цього віку стратегії поведінки. Так, А. Рубакін підкреслює: “Говорячи про те, що існує нормальна фізіологічна старість, не викликана і не спонукувана хворобами, ми розмовляємо теоретично. Практично... в сучасних умовах старість, її прихід, її розвиток пов’язані з хворобами. Людина завжди вмирає не від старості самої по собі, а від хвороби” [10]. Тобто основним завданням для таких людей може стати турбота про власне здоров’я, лікування хронічних захворювань та підтримка якнайкращого фізичного стану.

З іншого боку, найбільш важливими чинниками, що визначають поведінку людини на заключному етапі життя, спеціалісти вважають зниження психофізичних можливостей (зокрема, працездатності, витривалості, уваги й пам'яті, втрати чи істотного зменшення статевого потягу тощо), поступове виключення з активного соціального життя, втрату близьких людей та самотність, усвідомлення наближення кінця життя. “Фізичний світ, з яким похилі люди взаємодіють безпосередньо, все більше звужується” [9, с. 616]. Виходить, що надмірна концентрація на власних проблемах і здоров'ї, навпаки, може зумовити відхід людини від попереднього, більш активного способу життя. Що ж до очікування смерті, то, за даними інших дослідників, люди похилого віку відчують порівняно меншу тривогу при думках про смерть, аніж відносно молодші, думаючи про смерть доволі часто, проте спокійно, остерігаючись лише того, що процес вмирання буде болючим та затяжним [9, с. 614].

Варто відзначити, що смерть (яку розуміють здебільшого суто як медичну категорію і пов'язують з припиненням функціонування органів і систем організму) може мати свої аналоги в психосоціальних сферах життя, зокрема, це “соціальна смерть” – процес і результат самоусунення або виключення людини із життя соціуму. Тобто, зруйнувавши одні соціальні зв'язки, особистість не може чи не бажає створювати нові чи відновити старі. Соціальна смерть, з одного боку, повинна зробити перехід до смерті “фізичної” більш планомірним, уподібнившись до “завершення земних справ”, з іншого боку, за даними спеціалістів, вона може бути чинником, що скорочує тривалість життя [10].

Звуження кола зв'язків людини внаслідок виходу на пенсію, смерті ровесників, зниження необхідності в соціальному становленні та пов'язаної із цим потреби у віднаходженні й підтримці широкого кола соціальних контактів призводить до “витіснення” людини похилого віку зі сфери соціального життя у сферу соціального мікросередовища. Цьому сприяє ряд особливостей самого сучасного суспільства, зокрема, індивідуалізація, за якої зростає цінність життя людини в її власних очах, проте вона залишається відокремленою від інших. За таких умов молодші покоління більше переймаються власними потребами, аніж цікавляться життям старших. Інша особливість – це те, що тема смерті в наш час продовжує залишатися табуованою, її уникають [5]. Е. Кюблер-Росс говорить: “Думаю, є багато причин, чому ми уникаємо прямо і холоднокровно дивитися в обличчя смерті. Один з найважливіших фактів полягає в тому, що сьогодні процес смерті став набагато жахливішим, він пов'язаний з самотністю, механічністю і нелюдністю” [6].

Дослідник російського походження В. Яковлев у намаганні віднайти вирішення проблеми розробив проект “Вік щастя”, що стартував у 2012 р. В основі його припущення ідея, що життя після 50 років може бути не лише не гіршим, але й кращим, ніж у молодості, тому не варто з острахом ставитися до того, що очікує в майбутньому, ставлячи штампи на кшталт “Найкращі

роки життя вже минули”. Дослідник опитував людей, яким далеко за 50 і які продовжують яскраве, насичене життя та задоволені ним. Деякі цитати з інтерв’ю, наведені ним (На запитання “Що у Вас є формулою щастя?”: “Потрібно приймати людей такими, які є”; “Немає ніякого сенсу турбуватися про те, що ще не відбулося. Те, чого ми боїмося, ніколи не відбувається насправді” – Хедда Болгар, 103 роки; “Щастя – це спосіб життя. Ось так просто? Так” – Пет і Алісія Мурхед, 81 і 66 років) підтверджують цю тезу [13].

Імовірно, таке ставлення до життя можна назвати терміном, введеним Л. Сохань – “життєтворчість”, тобто здійснення творчої продуктивності особистості в “матеріалі” власного життя [8, с. 59]. Життєтворчість, будучи особливим видом творчості, є виразом свободи прояву особистості, свідомого перетворення нею свого життєвого шляху та самої себе. При поясненні процесу життєтворчості Л. Сохань вводить, за аналогією з художньою творчістю, поняття “задум життя” як певне життєве “кредо” особистості, як головний життєвий вектор, вироблений на основі ціннісних життєвих виборів, що віддзеркалює сенс її життя [8, с. 46–47].

І. Єрмаков [3], поліляючи погляди Л. Сохань, зробив спробу визначити основні характеристики життєтворчості, які є одночасно і його умовами, і результатами. Ситуація збігу характеристик, умов і результатів процесу життєтворчості зумовлена специфікою феномена життя людини, в якому вони виступають у нерозривній взаємодії і взаємному впливі. Так, сенс на різних етапах життєвого шляху можна розглядати як його результат (продукт), який потім стає умовою здійснення життєтворчості і який може характеризувати сам цей процес як осмислений. За І. Єрмаковим, процес життєтворчості передбачає: а) осмислення людиною свого призначення; б) розробку життєвої концепції та життєвого кредо; в) свідомий вибір життєвих цілей і оформлення їх у життєву програму, життєвий план; г) наявність необхідних умов для самореалізації сутнісних сил; д) рівень соціальної і психологічної зрілості; е) відповідальне ставлення до свого життя і до самої себе [3, с. 5]. І хоч життєва перспектива людини в похилому віці закономірно скорочується, завжди залишається простір для життєтворчості, використання наявних ресурсів для самореалізації. Відтак запровадження у свідомість представників старшої вікової групи гуманістично орієнтованих життєвих стратегій, котрі б не зациклювалися суто на проблемах здоров’я чи турботі про “хліб насущний”, надання суспільною практикою відповідних орієнтирів має слугувати підґрунтям для соціалізації особистості на завершальному відрізку життєвого шляху.

Висновки. Як бачимо, період “життя перед смертю” й відповідні для нього життєві перспективи є досить проблемними для людей похилого віку в плані очікування змін на краще, поступове зниження можливостей організму, відхід від професійної та соціальної діяльності, зміна статусно-рольового репертуару звужують коло життєвих виборів; водночас переважно знижується й рівень якості життя. І хоча страх смерті у старших лю-

дей не є настільки яскраво вираженим, як у молодих, із цією проблемою вони залишаються здебільшого сам-на-сам. Відповідні життєві стратегії адаптації до умов фінішного відрізка життєвого шляху відрізняються значним діапазоном як у площині “оптимізм-песимізм”, так і в площинах “активність-пасивність”, “адаптованість-дезадаптованість” тощо.

Список використаної літератури

1. Альперович В. Д. Геронтологія. Старість. Соціокультурний портрет / В. Д. Альперович. – Москва : Экспертное бюро, 1998. – 272 с.
2. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – 2-е изд. – Киев : Наукова думка, 2008. – 130 с.
3. Єрмаков І. Г. Педагогіка життєтворчості // Школа життєтворчості особистості : наук.-метод. зб. / ред. кол.: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), І. Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін. – Київ : ІСДО, 1995. – С. 3–10.
4. Мартинюк І. О. Специфіка побудови життєвих стратегій та перспектив представниками різних вікових груп / І. О. Мартинюк, М. П. Кухта // Вісник Національного авіаційного університету. Соціологія. Політологія. Історія : зб. наук. праць. – Київ : НАУ, 2014. – № 1. – С. 36.
5. Ільясов Ф. Н. Феномен страху смерті в сучасному суспільстві / Ф. Н. Ільясов // Соціологічні дослідження. – 2010. – № 9. – С. 80–86.
6. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании / Э. Кюблер-Росс. – Киев : София, 2001. – С. 3.
7. Панина Н. В. Проблемы социальной адаптации пожилых людей к статусу пенсионера : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Н. В. Панина. – Москва : ИСИ АН СССР, 1980. – 22 с.
8. Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.-метод. посіб. / ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін. – Київ, 1996. – 792 с.
9. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. – Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.
10. Рубакін А. Н. Похвала старості [Електронний ресурс] / А. Н. Рубакін. – Режим доступу: <http://www.medical-enc.ru/starost/biologiya-stareniya.shtml>.
11. Старіння в ХХІ столітті: тріумф і виклик / Фонд ООН в області народонаселення (ЮНФПА) та організація “Хелпедж Інтернешнл”. – Нью-Йорк ; Лондон, 2012. – 190 с.
12. Толстих Н. В. Експертні опитування [Електронний ресурс] / Н. В. Толстих. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/school/Tolstyh_Expert.pdf.
13. Яковлев В. Проект “Возраст счастья. 50 – всё только начинается” [Електронний ресурс] / В. Яковлев. – Режим доступу: <http://vladimiryakovlev.ru/>.
14. Nussbaum J. Communication and Aging / Jon F. Nussbaum, Loretta L. Pecchioni, James D. Robinson, Teresa L. Thompson. – 2nd ed. – New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2000. – 392 p.
15. Tornstam L. Maturing into Gerotranscendence / L. Tornstam // The Journal of TransPersonal Psychology, 2011. – Vol. 43 (2). – P. 166–180.

Стаття надійшла до редакції 02.12.2015.

Мартинюк І. О., Кухта М. П. Взаимосвязь жизненных проблем и перспектив людей пожилого возраста: социальный анализ

В статье осуществлена попытка определить круг жизненных проблем, с которыми сталкиваются пожилые люди. На основе анализа данных экспертного опроса выделен ряд проблем, которые можно отнести к следующим группам: со здоровьем и фи-

зическим самочувствием, материальные, одиночества и взаимоотношений с семейным окружением, социальные и психологические, подготовки к окончанию жизненного пути.

Ключевые слова: социальные проблемы пожилых людей, жизненные перспективы, жизненные стратегии.

Martyniuk I., Kukhta M. The Relationship of Life's Problems and Prospects of Elderly People: Social Analysis

The socio-demographic structure of society due to the growth in the share of elderly persons in most countries is becoming a trend that characterizes the modern era. Natural increase of scientific interest in this subject, there has been a definite range of socio-gerontology research and every year their magnitude and significance grows.

The article attempts to outline the range of life problems faced by the elderly. Determined that in Western sociology crystallized a number of theories deal with social situation of the elderly, in particular, theory of elderly subculture, theory of disengagement, the theory of modernization, herotranscendence theory. Heritage of domestic sociologists is solid too, but a lack of applied research is still noticeable.

The problems and peculiarities of life of elderly people in Ukraine nowadays, for a further deterioration in the system of public crisis, yet little covered in the scientific literature. Especially from the point of view of the relationship between social problems and prospects of life of older people in contemporary Ukrainian society.

Therefore, based on the analysis of the expert survey data, the authors identify a number of problems that can be attributed to the following groups: old age and physical and physical well-being, problems of loneliness and relationship with the family circle, social and psychological problems. Based on theoretical data sources highlighted the problem of preparation for the end of life's way deciding which old people must mostly alone. The authors justify the purposeful construction of the relationship between conception of life's creation success and overcoming problems in old age. A clear relationship between problems that exist in the life of a particular subject, and those life strategies that he chooses to overcome them. Of course, this relationship is mediated by the system of value orientations, meanings, attitudes, interests, life experience, motivation-importance, bent through abilities and individual abilities of the actor, which collectively form a world of his subjective reality. However, the impact of problems that give rise to certain challenges, in any case, is initiating the start of formation of those or other ideas of their own life prospects.

The architectonics of social problems of older age groups in Ukrainian society reflects, on the one hand, age-specific peculiarities that arise at the final stage of life and are typical due to the natural aging process and the related involution, on the other hand, is the result of specific factors and conditions that are specific for Ukrainian society under given specific historical circumstances. It is within the continuum of this chronotope, more precisely, on the basis of based on it is subjective reality, individual actors that according to their age-specific settings belong to elder socio-demographic groups, form their own perspectives on life, and choose certain life strategies.

Key words: social problems of elderly people, life perspectives, life strategies.

УДК 316.74:796

Ю. В. МОСАЄВ

СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУТБОЛЬНИХ ДЕРБІ НА РАДЯНСЬКОМУ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті досліджено соціальні особливості футбольних дербі на радянському та пострадянському просторі. Розглянуто соціальні особливості футбольних дербі в СРСР та пострадянських країнах. Визначено проблеми трансформації футбольних дербі в пострадянський період.

Ключові слова: соціальні особливості футбольних дербі, радянський та пострадянський простір, футбольні дербі, соціальні аспекти футбольних дербі.

Соціальні та соціально-політичні особливості футбольних дербі в СРСР були значними, і їх відголоски досі існують у пострадянських країнах. До 1936 р. футбольні турніри відбувалися на рівні міст, хоча вже існувало багато спортивних товариств, які стали основою майбутніх футбольних клубів. Весною 1936 р. пройшла перша радянська першість з футболу, і вже в межах перших футбольних першостей сформувалося радянське футбольне дербі. Його основою стало футбольне протистояння московських клубів ЦДКА (ЦСКА) і “Динамо”.

Мета статті – з’ясувати соціальні особливості футбольних дербі на радянському та пострадянському просторі.

ЦДКА (ЦСКА) і “Динамо” ведуть свою історію від двох споріднених відомств – армії та внутрішніх справ, тому в їх матчах не було того напруження, яким відрізняються інші московські дербі. Вболівальники теж успадкували цю взаємну дружбу, фанати “Динамо” вважають фанатів ЦСКА своїми союзниками. Але все одно зустрічі двох клубів з Москви завжди проходять цікаво, гостро й напружено, адже це справжнє дербі [2]. Хоча можна говорити про протистояння трикутників і навіть повноцінно паралельне, оскільки крім цих футбольних клубів серед московських клубів грали “Локомотив” та “Спартак”, водночас саме в межах протистояння перших двох клубів склалося соціальне протистояння між їх прихильниками.

Головними вболівальниками цих клубів були кілька “політичних небожителів”. ЦДКА (ЦСКА) асоціювався з В. Сталіним, а “Динамо” – з Л. Берією. Кожен із цих політичних діячів доклав багато зусиль для розвитку однойменних спортивних товариств, вони часто відвідували футбольні матчі своїх улюблених клубів. У результаті вони отримали вболівальників – представників головних силових відомств СРСР. Тим більше, що ці клуби першими почали застосовувати своєрідний адміністративний ресурс у боротьбі не тільки за вболівальників, а й за талановитих футболістів, викори-

стовуючи опцію служби у військах збройних сил СРСР чи військах МВС. Насправді служба в цих відомствах проходила на спортивних майданчиках, але її неможливо було уникнути, тому протистояння між зазначеними клубами перейшло на ще одне соціальне поле.

Після закінчення Другої світової війни соціального спрямування набув рух вболівальників московського “Спартака” [5]. Команда почала відігравати роль глобальної противаги проти футбольних клубів, що асоціювалися в громадян із силовими структурами. Саме тому цю команду стали неофіційно називати “народною”. Створення подібної “трикутничкової” моделі футбольних дербі було характерним для багатьох тоталітарних держав Європи. Така сама система існувала в Болгарії, Югославії, Румунії та Чехословаччині. Вперше така модель була сформована саме на радянських теренах. Особливо схожою система була з болгарською, де роль “Спартака” відігравав футбольний клуб “Левські”, що названий на честь відомого болгарського атлета. І так був створений дербійний трикутник, що увібрав у себе протистояння клубів “армії-міліції-народу”. Це футбольне дербі було засновано до початку 60-х рр. ХХ ст.

На початку 60-х рр. ХХ ст. в Москві все більшу роль стали відігравати промислові футбольні клуби – “Торпедо” та “Локомотив”. Символом московської та радянської промисловості на футбольному полі стали московські “торпедівці”. В історію радянської держави 60-ті рр. ХХ ст. увійшли як розквіт телебачення. Гарна гра і телебачення привели до популяризації та створення легендарного іміджу московського “Торпедо” і його символу Е. Стрельцова [9]. Це зумовило спад інтересу до протистояння інших клубів у країні. Тим більше, що під час правління М. Хрущова, який не був футбольним вболівальником, почали формувати хокейний та шахматний культи.

У 80-ті рр. ХХ ст. відбувся перерозподіл вболівальників московського дербі, тепер у центрі уваги – ЦСКА та “Спартака”. Головний фактор створення – розвиток фанатського руху в СРСР. Його основою стали фанати московського “Спартака”, але факт виграшу останнього чемпіонату СРСР армійцями Москви суттєво збільшив кількість їх вболівальників, тому в 1990-х рр. це протистояння двох футбольних клубів Росії стало головним.

Воно сформувало цілу субкультуру, що мала не тільки специфічні соціальні ритуали, а й сленг, який виявився у специфічних гаслах. “Вегетаріанці” – це прихильники відомого в столичних футбольних колах гасла: “Москва без ‘м’яса”. Іншими словами – вороги “Спартака”. Прихильників “Локомотива” до них історично віднести не можна, а ось армійців і динамівців – так. Протистояння “Спартака” і “Динамо” було головним московським дербі (такого слова, втім, тоді у нас не знали) до 1990-х рр., червонобілих і червоно-синіх – після розвалу Союзу [7, с. 2]. Початок ХХІ ст. перетворив систему дербі на протистояння між ЦСКА та “Локомотивом” [3]. Проте повноцінного дербі з цього протистояння не вийшло. Головна причина – мала кількість вболівальників у “Локомотива”. Оскільки московські за-

лізничники не показували значних результатів, то й кількість їх вболівальників була обмежена, а в епоху незалежної Росії клубу не вдалося збільшити кількість вболівальників, тому навіть на міжнародних змаганнях за “Локомотивом” їхали вболівальники інших російських клубів. У межах такого наповненого футбольними дербі міста, як Москва, нового принципового дербі не виникло.

Відсутність значного поширення футболу в інших містах Росії не сприяло появі провінційних та всеросійських дербі. Та все ж кілька таких було. По-перше, первинне групове протистояння між усіма московськими футбольними клубами та пітерським футбольним клубом “Зеніт”, та через низькі показники результатів пітерського клубу це дербі нівелювалося. Переросло ж воно в протистояння “Спартак” – “Динамо” (Київ), а потім у паралельне дербі “Москва – Київ”.

Свою “закляту дружбу” київське “Динамо” і московський “Спартак” почали в 1976 р. Тоді у першості країни спартаківці за тур до завершення готувалися вилетіти в нижчий дивізіон. Не опуститися в класі їм могло допомогти тільки київське “Динамо”, з яким належало зіграти вирішальний матч. Звичайно, команді Валерія Лобановського, який тоді стояв біля керма “Динамо”, “зверху” наполегливо натякали на те, що добре б гру “злити” і залишити москвичів в еліті. Однак В. Лобановський, відомий твердими принципами і суворою вдачею, скомандував інакше – поєдинок динамівці виграли (3:1), і “червоно-біла” команда вирушила в першу лігу. Тепер про дружбу між клубами вже не могло бути й мови [8]. Ця принциповість з’явилась ще тоді, коли “Динамо” (Київ) виграло Кубок СРСР з футболу в 1954 р., і це протистояння стало політичним, навіть мало економічний присмак. Так, в Україні збільшувалась продуктивність праці після перемог “Динамо”, особливо в боротьбі з московськими клубами.

Боролися на смерть завжди не тільки футболісти, але й вболівальники обох клубів. У неофіційному гімні фанатів “Спартака” є рядки про матч 20.09.1987 р., тоді виїзна перемога москвичів спровокувала в Києві масові заворушення: кілька тисяч “біло-синіх” влаштували справжнє цькування “м’яса” (як називають уболівальників “Спартака”) по всій українській столиці. Фінальна бійка відбулася на залізничному вокзалі, куди відтіснили московських гостей. За неофіційними даними, у тій сутичці зійшлися 500 киян і 300 фанатів “Спартака”. Там же був розбитий автобус футболістів “Спартака” і практично “розбомблений” поїзд, який відвозив додому москвичів. Саме після цієї фанатської бійки в СРСР в примусовому порядку стали організовувати офіційні клуби вболівальників [7]. Сьогодні це протистояння є історичним, хоча свого часу його намагались відродити. Це й знаменита боротьба в межах Ліги чемпіонів у 1993 р. та так званого Кубку Співдружності. Проте без постійних зустрічей будь-яке футбольне протистояння втрачає свою соціальну гостроту.

Здебільшого в Росії за радянських часів не було провінційних футбольних протистоянь, тому треба було їх чекати в епоху незалежності. Але цього не сталося. У Москві з'явилося ще більше клубів: ФК “Москва”, “Асмарал” та вплив клубів з московської області (“Хімки”, “Сатурн” тощо). І тільки в ХХІ ст. виникло краснодарське дербі.

Основа краснодарського дербі – це футбольні клуби “Кубань” та ФК “Краснодар”. Дербі “Кубані” і “Краснодару” – наймолодше з протистоянь на вищому рівні. Краснодар – єдине місто, крім Москви, представлене в РФПЛ відразу двома клубами. І їх суперництво щоразу проходить у нещадній боротьбі з позамежним градусом напруження [6]. Його особливість полягає в тому, що “Кубань” – краснодарський клуб, що має значну історію, хоча ця історія провінційна, а от ФК “Краснодар” – приватний футбольний клуб, створений великою компанією-ритейлером. Свого часу ці клуби разом опинилися у вищому російському дивізіоні, і новий приватний клуб популярністю не користувався б взагалі, але з 2013 р. результати ФК “Краснодар” пішли вгору, і тому це протистояння набуває повноцінного дербійного змісту.

Інші значні протистояння в межах провінційних російських дербі стосувалися безпосередньо Кавказького регіону: протистояння футбольних клубів “Анжі” (Махачкала), “Спартак” (Нальчик), “Терек” (Грозний), “Аланія” (Владикавказ). Протистояння цих футбольних клубів мають міжнаціональний присмак боротьби, але через відсутність значного інтересу до футболу в цьому регіоні Росії в історичній площині дербі не є значними.

За радянських часів не було й внутрішньоукраїнських футбольних дербі великого значення. Оскільки всі українські клуби працювали на “Динамо”, футбольні клуби “Зоря”, “Дніпро”, “Шахтар”, “Карпати”, “Чорноморець”, “Металіст”, “Таврія” зазвичай грали в різних дивізіонах чи мали дружбу між собою на рівні вболівальників та керівництва. Так, наприклад, дніпропетровський “Дніпро” двічі вигравав радянську першість з футболу (1983 р., 1988 р.), але протистояння між клубами не було, і досі ці клуби є побратимами. Єдиним значним протистоянням було дніпровське дербі “Дніпро” та запорізький “Металург”, що зумовлено близькістю міст, які представляють ці клуби, та індустріальною профільністю регіону.

За часів української незалежності виникли протистояння “Динамо” – “Шахтар”, яке стало національним, кілька регіональних дербі (“Карпати” – “Волинь” нещодавно сюди долучилася “Говерла”, слобожанське “Металіст” – “Зоря” тощо). Принципові події дербі, такі як “Дніпро” – “Металіст”, “Металіст” – “Металург”. Ці протистояння виникли через великі скандали між клубами – учасниками футбольних протистоянь і переросли в протистояння між його вболівальниками.

Представники інших республік СРСР майже не були представлені в першостях з футболу, і деякі з них переродилися після ліквідації СРСР. Серед таких можна відзначити вже згаданий пітерський “Зеніт”. Схожа ситуація була в мінського футбольного клубу “Динамо”. Він за радянських

часів уособлював весь білоруський футбол. І вершиною цього уособлення стала перемога в чемпіонаті СРСР в 1983 р. [1]. Це підвищило інтерес до білоруського футболу, але так і не створило на цьому ґрунті дербійного протистояння. За роки незалежності успіхи мінського клубу суттєво зменшилися, і виникло національне протистояння між мінським “Динамо” та борисівським “БАТЕ”. Це протистояння є боротьбою колишніх столичних амбіцій та молодого футбольного клубу з провінції. Цей футбольний клуб став уже відомим у Європі, на відміну від свого столичного суперника.

У межах чемпіонату СРСР було кілька футбольних дербі. Особливо це стосується Прибалтійського регіону. Там завжди був гегемон – вільнюський “Жальгіріс”. У прибалтійських країнах футбол поступався популярністю баскетболу. Через посередність виступів клубу він не став частиною загальносоюзних футбольних дербі. Ні ризька “Даугава”, ні талліннський “Калев” не змогли вийти на рівень “Жальгірісу”, тому сьогодні значних дербі в регіоні мало. До таких можна віднести латвійське класичне футбольне протистояння ризького “Сконто” та ліспайського “Металурґсу”. У межах Європи це дербі є провінційним.

Кавказькі футбольні протистояння за радянських часів можна також звести до “трикутничового” паралельного футбольного дербі. Воно складалося з протистояння клубів “Динамо” (Тбілісі), “Арарат” (Єреван) та “Нефтчі” (Баку). У цього дербійного “трикутника” є багато соціальних особливостей. Серед них можна відзначити республіканське протистояння, релігійне, міжнаціональне тощо. Хоча через провінційність такого протистояння назвати їх дербі важко. У республіках були і свої протистояння. Так, свого часу було протистояння між “Динамо” (Тбілісі) та “Гурії” (Ланчхуті). Дербі було штучним, тому що поява клубу з Ланчхуті – вияв комерційного успіху кількох “тіньових” бізнесменів. І вже через кілька років про цей клуб можна було почути в нижчих дивізіонах національної першості. Така ситуація виникла у Вірменії, де кілька років на рівні першого дивізіону виступав клуб “Котайк” (Абовян). Сьогодні в цьому регіоні також багато клубів, які то виникають, то зникають, що не дає можливості для подальшого створення стійких футбольних дербі.

У середній Азії за радянських часів була схожа ситуація – три футбольні клуби: “Пахтакор” (Ташкент), “Памир” (Душанбе) та “Кайрат” (Алма-Ати). Головне протистояння – між узбецьким і таджицьким клубами, хоча воно було нерівним і проходило під гегемонією “Пахтакора”. Казахський футбольний клуб рідко перетинався з іншими клубами регіону та сьогодні в незалежному чемпіонаті Казахстану отримав гарного конкурента в особі футбольного клубу “Актобе”. Така ситуація виникла і в Узбекистані, де з’явився клуб “Олігарх” регіону Бунденкор. А в чемпіонаті Таджикистану “Памир” не відіграє значної ролі в місцевих протистояннях. Сьогодні в Таджикистані місцевий гегемон – клуб “Регар-ТадАЗ” (Турсунзаде), який періодично конкурує з іншими невеликими футбольними клубами.

У Молдові ситуація з футбольними дербі змінилася кардинально в пострадянські часи. За радянських часів її в першому дивізіоні представляв футбольний клуб “Ністру” [4]. У роки незалежності футбольний клуб уже під назвою “Зімбру” став протиставлятися футбольному клубу “Шериф”, який уособлює невизнану республіку Придністров’я. Тим більше, що в такому форматі це футбольне дербі є політичним.

Висновки. Футбольні дербі в межах радянського простору мали здебільшого політичний характер. Особливо це стосується міжреспубліканських футбольних протистоянь. Основні футбольні дербі СРСР були зосереджені в Москві та стосувалися боротьби між промисловими й оборонними відомствами. Після розпаду СРСР радянська система футбольних дербі трансформувалася в п’ятнадцять дербійних систем.

Список використаної літератури

1. Динамо-82. Как это было [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://studlive.by/sport/dinamo-82-kak-eto-byilo.html>.
2. Дерби ЦСКА – “Динамо” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rfplinfo.ru/derbi-cska-dinamo.html>.
3. Дерби ЦСКА – “Локомотив” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rfplinfo.ru/derbi-cska-lokomotiv.html>.
4. Зімбру [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zimbru.md/our_club.
5. Королев С. Как я стал болеть за “Спартак” / С. Королев. – Москва : АСТ, Олимп, 2008. – 320 с.
6. Краснодарское дерби “Кубани” и “Краснодара” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rfplinfo.ru/krasnodarskoe-derbi.html>.
7. Рабинер И. Будет жарко, как в августе / И. Рабинер // Спорт Экспресс, 2010. – С. 2.
8. “Спартак” – “Динамо” Киев: дерби советской эпохи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sports.ru/tribuna/blogs/9087346/65006.html>.
9. Сухомлинов А. Эдуард Стрельцов. Трагедия великого футболиста / А. Сухомлинов. – Москва : Патриот, 1998. – 230 с.

Стаття надійшла на редакції 14.12.2015.

Мосаев Ю. В. Социальные особенности футбольных дерби в советском и постсоветском пространстве

В статье исследуются социальные особенности футбольных дерби на советском и постсоветском пространстве. Рассматриваются социальные особенности футбольных дерби в СССР и постсоветских странах. Определяются проблемы трансформации футбольных дерби в постсоветский период.

Ключевые слова: *социальные особенности футбольных дерби, советское и постсоветское пространство, футбольные дерби, социальные аспекты футбольных дерби.*

Mosayev Y. Social Features of Football Derby in the Soviet and Post-Soviet Space

The article examines the social characteristics of a football Derby in the Soviet and post-Soviet space. The article examines the social features football Derby in the USSR and post-Soviet countries. The article examines the problem of transformation of the football Derby in the post-Soviet period.

Social and socio-political peculiarities of the football Derby in the USSR were significant and their echoes still exist in the post-Soviet countries. Until 1936 football tournaments took place at the city level, although there were many sport societies, which

became the basis for future football clubs. In the spring of 1936 was the first Soviet championship in football and in the first football Championships formed the first Soviet football Derby. Its basis was formed the football confrontation between the Moscow clubs CDKA (CSKA Moscow) and “Dynamo”.

The main fans of these clubs were a few “political gods”. CDKA (CSKA) associated with V. Stalin, and “Dynamo” from L. Beria. Each of these political figures put a lot of effort for development of eponymous sporting societies and often attended football matches of their favorite clubs. As a result, these clubs and got the fans representatives of the main security agencies of the USSR. Moreover, these clubs were the first to apply a kind of administrative resource in the fight not only for fans but also for talented players, using the option of service in armed forces of the USSR army or the interior Ministry. In fact, the service at these offices took place on the sports field, but it was impossible to avoid and therefore the confrontation between these clubs switched to another social field.

The lack of widespread football in other Russian cities did not contribute to the emergence of provincial and all-derby. Yet there were a few. First, the primary opposition group among all Moscow football clubs and the Petersburg football club “Zenith” and because of poor performance results Petersburg club or even departures in the first league championship of the Soviet, this derby *nivelyuvalosya*. It is developed into a confrontation “Spartacus” “Dynamo” Kyiv. Furthermore, it is then covered with a parallel derby “Moscow-Kyiv”. His “school friends” Kiev “Dinamo” and Moscow “Spartak” began in 1976. Then in the championship round for Spartak to complete preparing to fly to a lower division. Do not fall in the class they could only help Kiev “Dynamo”, which had to play the decisive match. Of course, the team Valery Lobanovsky, who was then at the helm of “Dynamo”, “top” strongly hinted that it would be good game “merge” and leave the Muscovites in the elite. However, V. Lobanovsky known solid principles and harsh temper, ordered otherwise — match Dynamo won (3: 1), and “red-white” team went to the first league. It is clear that since then about any friendship between the clubs is not out of the question. This principle has appeared at a time when “Dynamo” Kyiv won the Soviet Cup in 1954 and it became a political opposition and even had an economic flavor. So in Ukraine increased productivity after victories “Dynamo” especially in dealing with Moscow clubs.

Football Derby within the Soviet space was largely of a political nature. This is especially true of inter football rivalries. The main football Derby in the USSR were concentrated in Moscow and dealt with the struggle between industrial and defense agencies. After the collapse of the USSR the Soviet system football Derby was transformed into a fifteen derby systems.

Key words: social features football derby, soviet and post-soviet space, football derby, the social aspects of football derby.

УДК 316

В. В. НАРІЖНА

ФОРМИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ВАЖКИМИ ДІТЬМИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

У статті розкрито особливості роботи соціального педагога з важкими дітьми в загальноосвітній школі. Різні порушення поведінки, через які дітей зараховують до важких, виникають або внаслідок нервово-психічних відхилень, що потребують медичної корекції, або внаслідок несприятливого поєднання факторів і умов особистісного розвитку. У кожному індивідуальному випадку соціальний педагог мусить провести ретельну роботу з аналізу й оцінювання причин відхилень і розробки заходів для їх усунення та подолання.

Ключові слова: соціальний педагог, важкі діти, девіантна поведінка, особистість.

Останнім часом проблема спілкування з важкими дітьми стала надзвичайно актуальною через неухильне зростання їх кількості. Вони залишають рідну домівку, ніде не вчаться й не працюють, крадуть, вживають алкоголь і наркотики, або ж, навпаки, майже не виходять на вулицю, нічим не цікавляться й нічого не читають. Якщо раніше важкими дітьми ставали переважно підлітки, то тепер – вже у віці 8–11 років.

У психолого-педагогічних науках у 20–30-х рр. ХХ ст. терміном “важкі діти” позначали практично всіх дітей, чиє навчання й виховання викликало труднощі [8]. У працях П. П. Блонського [2], Л. С. Виготського [4], А. Б. Залкінда [5] та інших було показано, що моральна дефективність не є від народження властивою особливістю, а наслідок несприятливих соціальних умов їхнього розвитку. У сучасній літературі важкими зазвичай називають тих дітей, чия поведінка різко відрізняється від загальноприйнятих норм і перешкоджає повноцінному вихованню.

На підставі аналізу сучасної науково-педагогічної літератури можна виділити три істотних ознаки, що становлять зміст поняття “важкі діти”: 1) наявність у дітей або підлітків девіантної поведінки; 2) порушення поведінки дітей важко піддаються корегуванню; 3) діти мають потребу в індивідуальному підході, увазі батьків, учителів тощо [10].

Своєрідну типологію проявів важковихованості з використанням ряду педагогічних і патопсихологічних термінів пропонують В. І. Абраменко й О. І. Селецький [1]. У дослідженнях Г. Г. Бочкарьової девіантну поведінку розглянуто з позиції самих важковиховуваних підлітків і диференційовано залежно від їх суб’єктивного ставлення до своєї провини або правопорушення таким чином: “ті, які розкаюються”, “безконфліктні” й “циніки” [3]. Кожний з названих типів рідко виявляється в чистому вигляді, але, з’ясувавши

ставлення підлітка до своєї поведінки, педагог одержує можливість здійснювати психологічну корекцію “зсередини”, досягати виховного ефекту шляхом реорганізації системи установок, ціннісних орієнтації учнів.

Аналіз класифікацій, типологій важковиховуваності свідчить про високий рівень насиченості цього поняття психолого-педагогічним змістом. В основі описуваних явищ лежить психологічний конфлікт між мотивами діяльності вихованця й вихователя, їх ціннісними орієнтаціями й установками, конфлікт характерів, темпераментів, типів особистості [13].

Різноманіття передумов важковиховуваності дає змогу класифікувати це соціально-педагогічне явище таким чином:

– за типом занедбаності: педагогічно запуснені (невстигаючі й недисципліновані) – з пасивною життєвою позицією, з неадекватною реакцією, з антигромадською поведінкою; соціально запуснені (дезорганізатори – пасивні й активні); правопорушники (бродяжництво, злочинство, хуліганство); які відхиляються від норми за станом здоров’я (психічні й соматичні захворювання);

– за сферою психічних порушень: з порушеннями у сфері спілкування; з підвищеною або зниженою емоційною реакцією; з однобічним розумовим розвитком; з неправильним розвитком вольової сфери;

– за позицією: не задоволені своїм становищем у дитячому колективі; не задоволені своїм становищем у родині; з переважанням зв’язків з дезорганізаторами; з надламанною психікою; з надлишком енергії, що не знайшла застосування.

Різні порушення поведінки, через які дітей зараховують до важких, виникають або внаслідок нервово-психічних відхилень, що потребують медичної корекції, або внаслідок несприятливого поєднання факторів і умов особистісного розвитку. У кожному індивідуальному випадку соціальний педагог мусить провести ретельну роботу з аналізу й оцінювання причин відхилень і розробки заходів для їх усунення та подолання.

Мета статті – розкрити форми роботи соціального педагога з важкими дітьми в загальноосвітній школі.

Корекційна робота з важким школярем – це надання йому допомоги в становленні повноцінного члена суспільства, у реалізації його індивідуального потенціалу.

Що стосується безпосередньо коригувального педагогічного впливу на особистість важкої дитини, то, як вважає О. І. Кочетов, перевиховання включає вирішення таких завдань і функцій [7]:

1. Відновна – відновлення позитивних якостей, що переважали в підлітка до появи важковиховуваності, звернення до його пам’яті про свої добрі справи.

2. Компенсаторна – формування в підлітка прагнення компенсувати той або інший недолік посиленням діяльності в тій сфері, яку він любить, у якій може досягти швидких успіхів.

3. Стимулювальна – активізація позитивної суспільно корисної діяльності учня за допомогою осуду або схвалення, тобто небайдужого, емоційного ставлення до особистості підлітка, його вчинків.

4. Виправна – виправлення негативних якостей підлітка за допомогою різноманітних методів, пов'язаних з корекцією поведінки.

Проте перевиховання неможливо здійснити самотужки.

Останнім часом багато педагогів пропонують свої підходи до виховання. Так, наприклад, науковий співробітник Інституту теорії освіти і педагогіки РАО П. В. Степанов пропонує виховувати дітей “у дусі толерантності” [12], розглядаючи її в контексті таких понять:

– визнання – здатність бачити в іншому саме іншого, як носія цінностей, іншої логіки мислення, інших форм поведінки, а також усвідомлення його права бути іншим, відмінним;

– прийняття – позитивне безумовне ставлення до таких відмінностей;

– розуміння – уміння бачити іншого зсередини, здатність подивитися на його світ одночасно з двох точок зору: своєї власної і його.

Вирішальним фактором виховання в учнях толерантності можуть бути зустрічі підлітка з іншими культурами в спеціально педагогічно організованому для цього середовищі, привабливому й цінному для нього.

Найбільш плідним буде використання в практиці ситуацій безпосередніх зустрічей дитини з представниками інших культур, організованих у позашкільному середовищі, під час туристично-краєзнавчих експедицій.

Організувати зустрічі школярів з іншими культурами можна і заочно, за допомогою відповідних текстів, що містять інформацію про інші культури, відбивають ціннісні пріоритети інших культур, іншу логіку мислення й поведінки людей.

Дуже важливо, щоб дитина йшла від знайомства з іншою культурою й спроб зрозуміти її до усвідомлення проблематичності власного розуміння інших культур. Педагогові необхідно розбудити його сумнів в адекватності свого розуміння.

Крім того, існують різні прийоми педагогічного впливу.

При використанні прийомів педагогічного впливу необхідно враховувати наявність підходящої ситуації та думки й почуття учнів у цій ситуації.

За характером прийому педагогічного впливу можна поділити на дві категорії: спонукальні (рос. “созидательные”) й гальмівні.

Перші прийоми сприяють розвитку в учнів позитивних якостей, гальмуючі – подоланню негативних. Один із прийомів – вибух – не належить до жодної із цих груп.

Для застосування прийому важливо визначити схильності учня, що виявляються хоча б незначною мірою, шляхом спостереження, бесід із самим учнем, його товаришами й рідними.

Усього (за Натансоном) існує 16 спонукальних прийомів: переконання; заохочення; прохання; залучення в цікаву діяльність; доброта, увага, турбота; обхідний рух; показ змін і переваги викладача; активізація таєм-

них почуттів; опосередкування; фланговий підхід; пробудження гуманних почуттів; прояв засмучення; моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили; організація успіху в навчанні; довіра; моральна вправа.

Гальмівних прийомів (за Натансоном) 13: рівнобіжна педагогічна дія; наказ; натяк; іронія; ласкавий докір; удавана байдужність; розвінчання; удавана недовіра; прояв збурювання; осуд; покарання; попередження; порушення тривоги про майбутнє покарання.

Соціальним педагогам важливо звернути увагу на формування особистості й соціальної компетентності важких підлітків, корекцію їх негативних поведінкових явищ. Потрібно починати з розвитку в них позитивного “Я-образу”, почуття самоповаги, розвитку здатності критично мислити, вміння ставити соціально значущі цілі, приймати відповідальні рішення. Варто навчити підлітка володіти емоціями, виробити стійкість до стресів, тривожності, конфліктів, негативних способів реагування на критику, самозахисту, вміння протистояти шкідливим звичкам, одночасно формуючи в нього цінності, що дають змогу робити здоровий вибір і вирішувати проблеми, які виникають, соціально позитивними засобами [11].

Діяльність соціального педагога в освітній установі представлена досить різнобічно, у тому числі проведенням діагностичного етапу в аспекті профілактики.

О. О. Кукліна зазначає, що діагностичний етап передбачає фіксацію факту правопорушення, всебічний аналіз соціокультурної ситуації, виявлення основної проблематики підлітка й факторів ризику. Після аналізу ситуації та виявлення основних проблем підлітка визначають комплекс причин ситуації й протиправної поведінки. При цьому виявляють коло причин, на які можна впливати з метою їхньої зміни в умовах освітньої установи [9].

Діагностику проводять за допомогою визначення рівнів особистісної зрілості на основі опису чотирьох статусів підлітка: психофізичного, педагогічного, соціального, психологічного. Статус визначають за допомогою експертних оцінок педагогів і фахівців у цій галузі за спеціально розробленою п'ятибальною шкалою з використанням кількісного і якісного аналізу. Крім цього, йде заповнення “Карти особистості підлітка групи ризику” й діагностика значущих для особистісного зростання показників: мотивації досягнення, соціального інтересу, творчого потенціалу, а також складних станів: фрустрації, тривожності, агресії.

Соціальний педагог і психолог знайомляться з особистою справою підлітка, з'ясовують причини соціальної занедбаності, ступінь і характер дезадаптації, рівень навчальної мотивації, інтелектуального розвитку особистості підлітка. Завдання фахівців на першому етапі – установити контакт із вихованцем. Л. Б. Філоновим [14] розроблена технологія встановлення контакту з дезадаптованими підлітками. Він виділяє кілька стадій у розмові з ними: нагромадження згод у поглядах, виклик згод з боку підлітка; пошук його захоплень, розуміння особливостей його захоплень і пове-

дінки; визначення негативних якостей його особистості, його реакції на сторонній вплив; вироблення загальних норм поведінки і взаємодії.

Соціальний педагог, здійснюючи свою роботу відповідно до педагогічної етики, професійної конфіденційності, може організувати позитивні стійкі контакти з потенційними клієнтами – неповнолітніми і їх батьками.

Організація контактів соціального педагога полягає в такому: установлення довірливого шанобливого тону спілкування з неповнолітніми в умовах установи, адекватного ставлення до їхніх проблем і можливих труднощів; оформлення зворотного зв'язку з неповнолітніми й близькими їм людьми шляхом різноманітних опитувань і нерегламентованого спілкування; здійснення посередницької функції у вирішенні конфліктів побутового, правового, економічного характеру.

Основні напрями роботи з профілактики правопорушень вибудовуються за принципом визначення проблем, що виникають у процесі навчання й виховання важких дітей, вирішення яких сприяє одержанню позитивних результатів. Ці напрями прямо впливають зі статутних документів установи та вимагають участі всіх, хто навчає й виховує дитини: адміністрації, соціального педагога, психолога, батьків.

Найчастіше, пріоритетними напрямками профілактичної діяльності стають: допомога родині у вирішенні проблем, пов'язаних з вихованням дитини; допомога підліткові в усуненні причин, що впливають на здійснення злочину; залучення дітей, батьків до організації й проведення соціально значущих заходів; вивчення, діагностування, вирішення проблем, важких життєвих ситуацій, з метою запобігання серйозним наслідкам; індивідуальне й групове консультування дітей, батьків, педагогів з питань вирішення проблемних ситуацій; допомога конкретним учням із залученням фахівців з відповідних організацій; пропаганда й роз'яснення прав і обов'язків дітей, членів їхніх родин; організація літніх профільних змін для дітей "групи ризику".

На сьогодні немає офіційно встановлених критеріїв і показників моніторингу дитячого неблагополуччя, тому виникає проблема екліптичного підходу до збору й оформлення інформації про дітей "групи ризику" і їхньої соціальної ситуації, коли кожна установа збирає цю інформацію згідно з власним уявленням.

О. О. Кукліна пропонує діагностичні методики, основу яких становить діагностична програма, складена за технологією, викладеною в посібнику А. О. Кібірева, І. В. Сеньчукової [6], і процедури, що можуть стати основою для збору інформації, її наступного аналізу й систематизації з метою вироблення рішень щодо профілактичних заходів щодо тієї або іншої дитини "групи соціального ризику".

Одну з головних ролей у системі роботи школи з профілактики правопорушень або їхніх рецидивів відіграє діагностика, здійснювана за єдиними критеріями, що повинна виконувати дві основні функції: 1) вчасно виявляти фактори неблагополуччя; 2) допомогти побачити як проблеми,

так і внутрішні й зовнішні дитини ресурси для вироблення правильної лінії в побудові профілактичних програм.

У першому випадку школа може розбудовувати з випередженням виховну роботу, а не чекати, коли вантаж невирішених проблем і педагогічна занедбаність приведуть дитину до серйозного правопорушення або злочину. В другому – ідеться про дитину, що перебуває в соціально небезпечному становищі, профілактика тут спрямована на запобігання рецидивам правопорушень.

Цю анкету заповнюють учні 5–9 класів (можна скоротити коло дітей до школярів, у яких спостерігаються проблеми в навчанні й поведінці). Списки таких дітей подають класні керівники на основі спостереження, аналізу провин і ознак дезадаптивної поведінки. Після анкетування соціальний педагог пропонує класному керівникові заповнити таблицю й порівнює результати самооцінки дітей та експертної оцінки педагога. Групи критеріїв соціальної адаптації в обох випадків збігаються, що дає змогу порівнювати результати за обома методиками. Ця процедура виявлення проблемних зон в особистості й поведінці дитини має ряд переваг: 1) за короткий термін вона дає змогу діагностувати велику кількість респондентів; 2) не провокує захисних реакцій у підлітків, а викликає в них інтерес, тому що позбавлено повчальності і зайвого психологізму; 3) достовірність відповідей школярів перевіряється іншою методикою, на основі експертних оцінок педагогів за тими самими параметрами; 4) охоплює всі значущі зони розвитку дитини й дає змогу виявити за стовідсотковою шкалою коефіцієнт соціальної адаптації школяра.

Якщо оцінки респондента й експерта (коефіцієнт соціальної адаптації) не розходяться більше ніж на 10%, а середній показник за двома методиками не перевищує 50%, то дитина потрапляє до групи особливої уваги. При цьому результат діагностики допомагає побачити як проблемні зони розвитку дитини, так і її особистісні ресурси й досягнення, на які педагог може спиратися, вибудовуючи індивідуально-профілактичну роботу.

Ця проста скринінгова методика разом зі структурованим спостереженням і аналізом ситуації допоможе виявити дітей, потенційно здатних на протиправні вчинки, і віднести їх до першої групи ризику.

Для одержання загальної картини й аналізу ситуації щодо правопорушень у школі можна використовувати розроблену О. О. Кукліною методику. Вона допомагає відслідковувати й фіксувати правопорушення, що виявляють себе в різних формах девіантної, делінквентної та кримінальної поведінки й виявляти ступінь дезадаптації дитини; може бути використана як при аналізі ситуації в школі або класі, так і щодо конкретної дитини як визначник причин її неблагополуччя через симптоми протиправної поведінки.

Зі школярами, що потрапили до групи особливої уваги, проводять подальшу діагностику, спрямовану на визначення соціокультурної ситуації розвитку й пошук системотвірних факторів ризику через визначення “індикаторів дитячого неблагополуччя”, показників статусу дитини й інші

важливі характеристики її розвитку. Після комплексної діагностики соціальний педагог заповнює “Карту особистості школяра групи ризику”.

Як основні методи, що дають змогу швидко одержати достовірні дані про дитину і її ситуацію, доцільно використовувати: “Анкету для підлітка групи ризику” і “Методику вивчення особистості соціально дезадаптованого підлітка і його найближчого оточення”. Якщо “Анкета для підлітків” дає можливість виявити дітей “групи ризику”, то друга анкета, що заповнюють підлітки цільової групи, виводить на причини їхнього неблагополуччя, що приховані в особистості дитини і її найближчому оточенні (родина, школа, однолітки). Крім цього, вона дає змогу визначити фактори захисту, що мають позитивне значення для підлітка (улюблені заняття, люди, яким він довіряє, його бачення виходу із ситуації, що створилася).

Висновки. Різні порушення поведінки, через які дітей зараховують до важких, виникають або внаслідок нервово-психічних відхилень, що потребують медичної корекції, або внаслідок несприятливого поєднання факторів і умов особистісного розвитку. У кожному індивідуальному випадку соціальний педагог мусить провести ретельну роботу з аналізу й оцінювання причин відхилень і розробки заходів для їх усунення та подолання. Діяльність соціального педагога в освітній установі представлена досить різнобічно, у тому числі проведенням діагностичного етапу в аспекті профілактики.

Список використаної літератури

1. Абраменко В. И. Психолого-физиологическая типология трудных школьников и несовершеннолетних правонарушителей / В. И. Абраменко, А. И. Селецкий. – Москва : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1973. – 42 с.
2. Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский. – Москва, 1925.
3. Бочкарева Г. Г. Психологические особенности трудновоспитуемых школьников / Г. Г. Бочкарева. – Москва, 2001.
4. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Лань, 2003. – 654 с.
5. Залкинд А. Б. Вопросы советской педагогики / А. Б. Залкинд. – Ленинград, 1926.
6. Кибирев А. А. Организация деятельности школ по диагностике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних : учеб.-метод. пособ. / А. А. Кибирев, И. В. Сеньчукова. – Хабаровск, 2004. – 109 с.
7. Кочетов А. И. Перевоспитание подростка / А. И. Кочетов. – Москва : Педагогика, 1972. – 120 с.
8. Кочетов А. И. Работа с трудными детьми / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – Москва, 2001.
9. Куклина А. А. Формы и методы работы социального педагога [Электронный ресурс] / Алена Александровна Куклина. – Режим доступа: schools.pp.ru.
10. Мысли, идеи, принципы А. С. Макаренко в современном образовании : сборник докладов республиканских Макаренковских педагогических чтений (Абакан, 21 декабря 2007 года) / ред.-составитель В. В. Лушников. – Абакан : Редакционно-издательский отдел ГОУ ДПО ХРИПК и ПРО “РОСА”, 2007. – 140 с.
11. Сергеева М. Трудный подросток / М. Сергеева. // До 16 и... : окружной журнал для семейного чтения. – 2007. – № 2. – С. 56.

12. Степанов П. В. Воспитание детей в духе толерантности / П. В. Степанов // Класный руководитель. – 2002. – № 2. – С. 19–20.

13. Трудный подросток: причины и следствия / под ред. В. А. Татенко. – Киев : Рад. шк., 1985.

14. Филонов Л. Б. Особенности девиационной диагностики психолого-антропологических феноменов / Л. Б. Филонов // Ежегодник научно-методологического семинара “Проблемы психолого-педагогической антропологии” : сб. научных статей / отв. ред. И. В. Егоров, Л. Б. Филонов. – Санкт-Петербург : ООО НИЦ АРТ, 2015. – Вып. 5. – С. 8–14.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2015.

Нарижная В. В. Формы работы социального педагога с трудными детьми в общеобразовательной школе

В статье раскрыты особенности работы социального педагога с трудными детьми в общеобразовательной школе. Разные нарушения поведения, из-за которых детей относят к трудным, возникают или вследствие нервно-психических отклонений, требующих медицинской коррекции, или вследствие неблагоприятного комплекса факторов и условий личностного развития. В каждом индивидуальном случае социальный педагог должен провести тщательный анализ и оценку причин отклонений, разработать меры по их устранению и преодолению.

Ключевые слова: социальный педагог, трудные дети, девиантное поведение, личность.

Narizhna V. Forms of Work of Social Pedagogue with Difficult Children in Secondary School

Recently the problem of communicating with difficult children become extremely urgent due to a steady increase in their number. Or behavioral problems arise because of neuro-psychological disorder requiring medical correction or unfavorable combination of factors personal development. In each case, a social educator should conduct thorough job of analyzing and evaluating the causes of deviations, to develop measures to address them and overcome them. It can organize stable positive contacts with juveniles and their parents, who are in this: Set the tone trusting communication with minors, adequate attitude to their problems; design feedback minors and their loved ones through surveys; mediation in conflict resolution.

Priority areas of preventive assistance in solving family problems associated with raising a child; help teenagers to eliminate the causes that affect the crime; involving children, parents and the organization of socially significant activities; studying, diagnosing problems, difficult situations, to prevent serious consequences; individual and group counseling children, parents and teachers for problem solving; specific assistance to students with the assistance of experts from relevant organizations; promotion and interpretation of rights and duties of children, their families; Summer relevant organization changes for children “at risk”.

As the main methods that allow you to quickly obtain reliable data about the child and her situation, the questionnaire should be used for at-risk adolescents and methods of studying personality socially maladjusted teenager and his entourage.

Key words: social pedagogue, difficult children, deviant behavior, personality.

УДК 323.2+316.334

В. М. НІКОЛАЄВСЬКИЙ, В. В. ОМЕЛЬЧЕНКО

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ДОВІРА, БЕЗПЕКА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

У статті запропоновано розглядати громадянське суспільство як нейтральний концепт та як можливу практику в сучасному світі. Проаналізовано зв'язки між громадянським суспільством, довірою до основних соціальних інститутів і груп та соціальною безпекою в сучасній Україні. Запропоновано тестувати стан громадянського суспільства й розвиток України шляхом вимірювання рівнів довіри до основних соціальних інститутів, зв'язок між рівнем довіри й суперечливими процесами реформування суспільства та держави. Наведено результати вторинного аналізу даних відомих соціологічних служб щодо рівня довіри до основних інститутів суспільства та держави (2003–2015).

Ключові слова: громадянське суспільство, довіра, соціальна безпека, інститути суспільства та держави, опитування громадської думки

З історії соціально-політичної думки достатньо легко пересвідчитися, що поняття “громадянське суспільство” продукує різноманітні асоціації. Та й сьогодні воно зазвичай асоціюється з демократією, верховенством закону, свободою, рівністю, солідарністю, плюралізмом, щільністю мереж груп, громад тощо й контактів/зв'язків між індивідом та державою, автономією і самодіяльністю індивідів. Актуальність проблеми громадянського суспільства зумовлена як критичним потенціалом цього поняття, так і існуючою потребою в його новому прочитанні в наш час переформатування держави, принципів, відносин, форм взаємодії держави та суспільства, контраверсійності становлення демократії в українському соціумі.

Дискурс громадянського суспільства має усталену традицію, беручи початок в античній добі (Платон, Аристотель, Цицерон, стоїки). Сучасне наукове трактування громадянського суспільства, насамперед, пов'язують з поглядами Т. Гоббса, Д. Г'юма, Е. Дюркгейма, Дж. Локка, М. Макіавеллі, К. Маркса, Дж. С. Мілля, Ш. Монтеск'є, Т. Мора, Е. Роттердамського, Ж.-Ж. Руссо, А. Сен-Симона, Б. Спінози, А. де Токвіля.

Інтерес до громадянського суспільства в соціогуманітарних науках не був безперервним, а, навпаки, характеризувався сплесками й зменшенням уваги до нього. Відсутність інтересу до цього концепту спостерігалася протягом декількох десятиріч у середині ХХ ст., тоді як підвищення інтересу в наш час сходить до 1980-х рр. і пов'язано з процесами демократизації в Латинській Америці, у Центральній і Східній Європі, зокрема в Україні [1; 2; 3].

Громадянське суспільство є однією з основних форм організації й упорядкування сучасного суспільства. Як концепт воно надзвичайно бли-

зке до таких категорій, як суспільство, держава, державна влада, демократія, соціальний інститут, права людини, свобода, більше того, і можливе лише в зв'язку з ними¹. Отже, природно, що концепт громадянського суспільства є доволі популярним та активно розробляється представниками різних суспільствознавчих студій.

Дослідженню різних аспектів громадянського суспільства і його взаємодії з інститутами держави, проблем громадянськості та відносин людини з владою, інституційного розвитку неурядових організацій присвячено увагу в численних працях сучасних зарубіжних політологів та правознавців (напр., С. Абакумова, Ш. Авінері, Е. Арато, Г. Бейкера, М. Вайди, Х. Волкера, К. Гаджиєва, А. Грамші, Р. Дарендорфа, П. Залецькі, М. Ільїна, Б. Капустіна, Дж. Кіна, Дж. Коен, Л. Колаковського, М. Лінденберга, А. Малєць, Д. Нортона, Р. Патнема, С. Патрушева, С. Перегудова, Д. Петржик-Рівз, З. Печлинського, К. Поппера, О. Сунгурова, Ч. Тейлора, А. Тобелема, М. Уолцера, Ф. Фукуями, Р. Хайнемана, О. Хархордіна, Н. Чендхоук, І. Шапіро, Є. Шацкі, Д. Янга) та їхніх українських колег (зокрема, В. Бебика, О. Гараня, В. Горбатенка, О. Данильяна, Л. Дегтерьової, Ю. Загороднього, Г. Зеленько, А. Колодій, С. Кириченка, І. Кресіної, В. Никітіна, В. Полохало, С. Рябова, Ф. Рудича, О. Скрипнюка, С. Телешуна, М. Требіна, М. Ходаківського, В. Цвиха, Ю. Шайгородського, Ю. Шемшученка).

Утім, можна погодитися з А. Колодієм, що політично-правовий ухил в уявленнях про громадянське суспільство часто не допомагає, а заважає з'ясуванню того, як саме відбувається процес формування добропорядних громадян. Він маскує специфіку непростой концепції громадянського суспільства, довкола якої точиться так багато суперечок [4].

Дійсно, заслуговують на увагу напрацювання у вивченні окремих аспектів зазначеної проблематики психологів: зарубіжних (зокрема, О. Гулевич, К. Джонаса, Г. Дилигенського, Д. Довідіо, Т. Мортонна, Е. Сілке, М. Снайдера, В. Старка, Л. Тейлор) та вітчизняних (напр., І. Жадан, З. Карпенко, Я. Лантінова, М. Пірен, С. Позняк, М. Слюсаревського, В. Татенка, Т. Титаренко, А. Фурмана, Н. Хазратової).

Не менш багатою на дослідження є проблема громадянського суспільства в соціологічній площині, адже за влучним, як на наш погляд, висловом О. Гоулднера, поняття “громадянське суспільство” є “унікальним соціологічним концептом” [5], бо передбачає колективну солідарність та одночасно індивідуальний волонтаризм.

Соціологи фокусують увагу на громадянському суспільстві як своєрідній формі соціальної інтеграції людей, препаруючи його зміст за допомогою солідарності, довіри, інститутів, соціального капіталу, технологій

---

¹ Зауважимо, що також існує динамічний дискурс глобального громадянського суспільства, котрий ґрунтується на/підтримується, напр., такими його репрезентантами, як С. Гальперін, Дж. Йейтс, К. Кумар, Г. Лексер, Р. Ліпшуц, Е. Моравчик, але його аналіз перевищує коло дослідницьких завдань цієї статті.

соціального управління. Серед інших вирізняються напрацювання зарубіжних авторів Дж. Александера, В. Бачиніна, В. Вітюка, Е. Геллнера, З. Голенкової, О. Гоулднера, В. Рябева, Н. Тихонової, П. Штомпки, а також їхніх українських колег (зокрема, І. Бекешкіної, О. Вишняка, О. Волянської, Л. Герасіної, Є. Головахи, О. Донченко, О. Злобіної, Т. Крушельницької, М. Култаєвої, В. Небоженка, Н. Паніної, В. Пасісниченка, І. Пасісниченко, В. Пилипенка, Ю. Привалова, В. Резника, О. Резника, Н. Соболевої, В. Степаненка, Ю. Сурміна). Водночас евристичним, але недостатньо вивченим¹ виглядає дослідження громадянського суспільства крізь призму безпекового контексту.

Метою статті є аналіз зв'язків між громадянським суспільством, довірою до основних соціальних інститутів і груп та соціальною безпекою в сучасному українському суспільстві.

Підвищення дослідницького інтересу до громадянського суспільства як концепту й соціального феномена в світі та в Україні “підживлюється” практикою. Структури громадянського суспільства ростуть лавиноподібно². Причому багато з них, наприклад, такі як Acumen, BRAC, Всесвітній фонд захисту дикої природи (World Wildlife Fund), CARE International, Ceres, Грінпіс (Greenpeace), Міжнародна прозорість (Transparency International), Партнери по здоров'ю (Partners In Health) тощо, характеризуються значною фінансовою потужністю й підтримуються глобальними фінансовими інститутами. Водночас складається враження, що громадянське суспільство невловимо. За влучним висловом Б. Капустіна, поняття “громадянське суспільство” нагадує посмішку Чеширського кота: “моральна привабливість громадянського суспільства є, а самого кота, тобто соціологічно виявленого громадянського суспільства, немає” [7, с. 32]. Не тільки тому, що відсутня визначеність у самих поняттях і критеріях, за якими можна фіксувати його наявність і встановлювати ступінь його благополуччя. Але також і тому, що віянням часу є занепокоєння з приводу занепаду громадянського суспільства³.

Досвід розвинутих демократій доводить, що становлення громадянського суспільства завжди пов'язано з трансформацією найважливіших соціальних, у тому числі політичних, інститутів. Ця залежність особливо помітна в контексті розуміння громадянського суспільства як результату трансформації тоталітарних суспільств “розвинутого соціалізму” в Україні та в інших посткомуністичних країнах. З іншого боку, суспільства загаль-

---

¹ Чи не єдиною спробою “повернутися обличчям” до цієї проблеми в сучасній літературі, та й то – у філософській площині, є дискусія в Інституті філософії РАН у 1995 р. [6].

² За деякими оцінками, за останні сто років у глобальному вимірі кількість лише тих структур громадянського суспільства, котрі діють на міжнародній арені, зросла в 200 разів [7, с. 27]. Такі тенденції характерні й для України: чисельність громадських організацій, що діють на національному рівні, за роки незалежності (1991–2015) зросла з 146 до 3599 [8, с. 273; 9].

³ Див., наприклад, праці “комунітаристів”, а також твори Р. Патнема і його послідовників: [10; 11].

ного благоденства в країнах розвинутої демократії демонструють приклад, як громадянське суспільство впливає на становлення нових демократичних інститутів. Складні та суперечливі процеси становлення громадянського суспільства й основних інститутів демократичного суспільства перебувають у щільній залежності одне від одного й у взаємозв'язку одне з одним.

Необхідно уточнити, що зазвичай поняття “громадянське суспільство” вживають у значеннях, деякі з яких “з легкої руки” Е. Геллнера, Дж. Кіна і Ч. Тейлора стали хрестоматійними: 1) наявність незалежних від держави громадських організацій, так званого “третього сектору” (мінімальний рівень); 2) уся соціальна структура, що координує свої дії через добровільні асоціації; 3) фактор впливу на державну політику, тобто сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві; 4) набір різноманітних неурядових інститутів, досить сильних для того, щоб бути противагою державі і, не перешкоджаючи їй, виконувати роль сторожа миру й арбітра між основними групами інтересів, не дозволяти їй домінувати над “рештою суспільства” й атомізувати його; 5) позаполітична й позадержавна сфера суспільного життя [12, с. 5; 13, с. 3, 14; 14, с. 68; 15, с. 455].

Детальний аналіз наведених дефініцій, безумовно, евристичний сам по собі, перевищує дослідний задум цієї статті. Зауважимо лише, що не всі з наведених визначень “працюють”, витримують мінімальну критику. Наприклад, перше визначення видається надміру формальним і механістичним. У другому, фактично, громадянське суспільство й соціальна структура ототожнюються. Але тоді виникає питання: чи не зайвим є поняття громадянського суспільства, якщо воно покривається усталеною соціологічною категорією “соціальна структура”?

Водночас продуктивною видається зміна фокусу на цю проблему, адже відкриваються, як мінімум, два важливі, на наш погляд, аспекти.

По-перше, яке навантаження має предикат “громадянське”, яким є значення громадянства в юридичному, філософському й політико-соціологічному контексті? Відповідь уможлиблює розуміння громадянського суспільства як практики, що “об'єднує приватних осіб у справі, спрямованій на загальне благо, і перетворює їх звичайне “уявне” громадянство на реальне, тобто діяльну участь у визначенні загального блага, боротьбі за його здійснення або захист його” [7, с. 35]. У такому випадку громадянське суспільство виявляється, з одного боку, не константою, раз і назавжди даним структурним компонентом суспільства, а змінною величиною, “пульсуючою” характеристикою способу його діяльного існування й самозміни (процедур, норм, інститутів). А з іншого – ціннісно нейтральним поняттям (“очищеним” від цінностей свободи, рівності, солідарності, справедливості тощо). Це поняття, як зауважує Н. Бермео, вказує на місце в соціальному просторі, де може розгортатися протиборотство між силами-прихильниками різних цінностей [16, с. 7]. “Громадянське суспільство” може виникати для вирішення проблем, з якими сучасне суспільство стикається. Але може і не виникнути, навіть коли потреба в ньому велика. Або зуміти вирішити завдання, що викликали його до

життя. Тобто “громадянське суспільство” є *можливою практикою* сучасного світу, а не його “ознакою” і тим менш – гарантований атрибут” [7, с. 36]. А отже, навряд чи правомірно говорити про загальні, універсальні організаційні шаблони, за якими може створюватися громадянське суспільство. Така практика (“громадянське суспільство”) у сучасному суспільстві може набувати (і приймає) залежно від умов різних форм і різновидів, у тому числі конфронтаційних (рухи анти- і/або альтерглобалізму, “Солідарність” у Польщі, “народні фронти” періоду краху комунізму в Центральній і Східній Європі, Майдан (Євромайдан) і Антимайдан в Україні тощо).

По-друге, з огляду на природу громадянського суспільства, його відносини з державою в цілому, основними соціальними інститутами й особистістю, виникає питання щодо його потенціалу, ресурсів і ролі в забезпеченні та підтриманні безпеки суспільства, зокрема, соціальної безпеки.

На наш погляд, заслуговує на особливу увагу дослідження взаємозв'язку між вертикальними й горизонтальними механізмами досягнення соціальної безпеки. З одного боку, реформування соціально-економічних і політичних відносин в Україні спрямовано на становлення громадянського суспільства та посилення його ролі щодо держави, водночас процеси, що відбуваються у сфері економіки й політики, призводять до поляризації суспільства й незацікавленості значної частини населення в можливостях громадянського суспільства [17; 18].

За цих умов значно зростає необхідність вивчення шляхів і способів забезпечення соціальної безпеки сучасного суспільства та створення необхідних передумов для її розширення [19, с. 40]. Видається, що саме громадянське суспільство, а також можливість підтримки соціального діалогу в конфліктних ситуаціях, пов'язаних із різними дисфункціями соціальних інститутів, є “стовпами” підтримки соціальної безпеки.

З іншого боку, при такому режимі соціальної безпеки її впровадження та підтримка (забезпечення) покладаються вже не стільки на репресивний апарат, скільки на громадянське суспільство, провідною функцією якого стає здійснення соціального контролю над державою, в якій провідну роль відіграють (мають відігравати) політичні партії, громадські організації, групи тиску, місцеві територіальні громади. Усі зазначені суб'єкти отримують “карт-бланш” на своєчасне реагування на ті чи інші загрози (політичні, економічні, екологічні, інформаційні, психологічні тощо), тоді як держава зосереджується на реагуванні на різні зовнішні загрози (військові), а також на загрози незалежності, суверенітету та територіальній цілісності¹. Також держава зберігає за собою функції суб'єкта реагування в екстраординарних ситуаціях (екологічні та техногенні катастрофи, терористичні акти тощо), тобто її роль редукується до мінімізації

---

¹ На нашу думку, такий поділ є до певної міри умовним, адже однаково небезпечними для незалежності, суверенітету й територіальної цілісності (якщо говорити про Україну) є як зовнішні, так і внутрішні загрози, що є відчутними в суспільстві [20].

ризиків при формуванні середовища визначеності й безпеки (сек'юритарного середовища).

Проблематика щодо процесів розвитку громадянського суспільства та демократичної трансформації в Україні реактуалізується у зв'язку з дискусіями щодо “перезавантажування” держави. Ідеться як про виклики до життя потреб нових форм взаємодії державних та соціальних інституцій, кардинального реформування основних соціальних інститутів, так і зміну ролі структур громадянського суспільства та громадян у житті суспільства, викликаних до життя піднесенням протестного руху (зокрема Революцією гідності), а також драматичними подіями постмайданного періоду, що створили історично новий контекст жорсткого імперативу державності.

Одна з головних проблем, на наш погляд, полягає в такому: чи сприятимуть майбутні амбітні реформи утвердженню рівної свободи для всіх, подальшому розвитку громадянського суспільства, більшій соціальній справедливості й формуванню соціального капіталу в Україні, беручи до уваги, що за роки незалежності це вже не перша подібна ініціатива влади? Як вплине громадянське суспільство, що народжується, безпрецедентне піднесення громадянських ініціатив і практик в Україні на сам хід та результат реформ основних сфер життєдіяльності суспільства?

Стан та розвиток громадянського суспільства добре тестується виміром довіри до основних соціальних інститутів. Більше того, як зазначає Є. Головаха, “реальний шлях підвищення довіри у суспільстві – це послідовний перехід від контролю держави над суспільством та особистістю до послідовного контролю громадянського суспільства у ставленні до державного апарату та його методів управління соціально-політичною сферою та економікою” [21, с. 9]. Про який рівень довіри до основних соціальних інститутів ідеться, якщо говорити про сьогоднішню Україну? Чи відбуваються які-небудь зміни в показниках довіри до основних соціальних інститутів в Україні з погляду перспектив ефективності реформування суспільства?

Проаналізуємо результати соціологічних досліджень провідних соціологічних центрів України.

За даними соціологів Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова¹, серед інститутів держави й суспільства позитивний баланс довіри (число респондентів, які довіряють інституту, перевищує число тих, хто не довіряє) мають волонтери (+43,8), церква (+34,0), Збройні Сили України (+18,0), добровольчі батальйони (+15,8), громадські організації (+13,2) та ЗМІ України (+2,2). У всіх інших протестованих соціальних інститутів – негативний баланс довіри населення. Найнижчий баланс довіри (баланс довіри/недовіри є негативним та перевищує 50%) до таких

---

¹ Дослідження проведено Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова 22–27.07.2015 р., $n=2011$, ≥ 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій Донецької й Луганської областей. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

інститутів, як ЗМІ Росії (-76,0), суди (-67,4), прокуратура (-66,9), Верховна Рада України (-62,9), банки (-61,9), міліція (-56,8)¹.

Порівняно з попереднім заміром “температури” довіри – березнем 2015 р. – принципових змін не сталося: як позитивні, так і негативні баланси довіри до тих чи інших інституцій збереглися. При цьому рівень довіри знизився до майже всіх з інституцій, що тестувалися в обидва терміни (за винятком громадських організацій, баланс довіри до яких підвищився з +5,4 до +13,2; судів – з -70,8 до -67,4; банків – з -76,5 до -61,9). Легко бачити й появу на “мапі” нових інституцій з достатньо високим рівнем довіри до них населення волонтерів (баланс довіри +43,8) та добровольчих батальйонів (+15,8) (табл.)².

Таблиця

Якою мірою Ви довіряєте таким інституціям?, %

Інституції	Зовсім не довіряю	Переважаю не довіряю	Переважаю довіряю	Цілком довіряю	Важко сказати	Баланс довіри-недовіри (липень 2015)*	Баланс довіри/недовіри (березень 2015)**	Баланс довіри/недовіри (липень 2015–березень 2015)**
Президентіві України	33,3	29,2	25,8	3,7	8,0	-33,0	-6,4	-26,6
Верховній Раді України	44,4	34,0	13,6	1,9	6,2	-62,9	-39,7	-23,2
Уряду України	45,1	29,5	16,0	2,3	7,1	-56,3	-36,7	-19,6
Збройним Силам України	19,1	17,6	41,3	13,4	8,6	18,0	29,0	-11,0
Добровольчим батальйонам	20,8	16,0	36,7	15,9	10,6	15,8	-	-
Міліції	40,3	34,7	16,1	2,1	6,8	-56,8	-44,6	-12,2
Службі безпеки України	32,7	28,7	23,7	3,6	11,3	-34,1	-22,6	-11,5
Місцевій владі	25,9	30,7	29,5	5,0	8,9	-22,1	-11,9	-10,2
Судам	51,4	28,8	10,4	2,4	7,0	-67,4	-70,8	3,4
Прокуратурі	51,4	28,2	9,9	2,8	7,7	-66,9	-61,5	-5,4
Церкві	14,4	13,6	38,3	23,7	10,0	34,0	43,6	-9,6
Засобам масової інформації України	20,1	24,6	40,6	6,3	8,3	2,2	6,6	-4,4
Засобам масової інформації Росії	55,8	27,5	5,7	1,6	9,5	-76,0	-75,5	-0,5
Громадським організаціям	15,1	17,9	38,7	7,5	20,9	13,2	5,4	7,8
Волонтерам	12,2	10,6	49,0	17,6	10,6	43,8	-	-
Банкам	45,5	31,0	12,6	2,0	9,0	-61,9	-76,5	14,6

*Баланс довіри (+)/недовіри (-) розрахований за формулою: баланс=(“цілком довіряю”+“переважаю довіряю”) – (“зовсім не довіряю”+“переважаю не довіряю”).

**Розраховано авторами.

¹ У дослідженні вживається термін “міліція”, а не “поліція”, адже на час його (дослідження) проведення Закон України “Про національну поліцію” хоча й був підписаний Президентом, але ще не набрав чинності.

² [22; 23]

У цьому контексті, вочевидь, можуть викликати певне здивування (як такі, що начебто суперечать повсякденному спостереженню), а отже, і потребувати пояснення деяких зі змін, що сталися. Наприклад, це стосується зменшення довіри до міліції (баланс довіри зменшився протягом спостережного періоду на 12,2 п. п.: відповідно з -44,6 до -56,8). На перший погляд, не зовсім зрозуміло, як таке може бути, адже йдеться про найпублічнішу та найвідчутнішу реформу, про прогрес якої поінформована більшість населення. До того ж, і ЗМІ, і соціологічні служби¹ неодноразово говорили про позитивний імідж та суттєве підвищення довіри (до) реформованої ДАІ/ППС – “патрульної поліції” як важливої складової ОВС.

Водночас необхідно брати до уваги й те, що, по-перше, ідеться про достатньо закриту для місцевої громади діяльність (чи багато людей обізнано про діяльність свого дільничного чи начальника райвідділу?); по-друге, наразі залишаються нереформованими (а отже, такими, що потенційно спроможні “тягнути” довіру донизу) кримінальна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони тощо; по-третє, довіра до міліції (поліції) стала заручницею часу: замір громадської думки відбувся наприкінці липня, майже одночасно (на три тижні пізніше) з появою нових патрульних у Києві, і напередодні з аналогічною подією в Одесі й Львові, тобто повною мірою навряд чи могла відбитися в суспільній свідомості².

За останні 10 років (2005–2015) до деяких соціальних інститутів рівень довіри (баланс) виріс, наприклад, громадських організацій (-12,0 у лютому 2005 р. та +13,2 у липні 2015 р.), банків (-63,7 та -61,9); до інших (наприклад, до церкви) фактично залишився на тій самій позначці (відповідно: +33,5 та +34,0) чи то знизився, але перебуває в зоні позитивних значень: ЗМІ України (+32,9 та +2,2); до третіх – знизився істотно, потрапивши до зони негативних значень: ЗМІ Росії (-1,2 та -76,0), суду (-8,0 та -67,4), органів прокуратури (-11,9 та -66,9), міліції (-12,4 та -56,8)³.

Наведені вище дані й тенденції фокусують увагу як мінімум на декількох моментах. По-перше, помітні певні особливості ситуації в Україні. Порівняно з іншими європейськими державами, в Україні найнижчі показники довіри до влади. По-друге, якщо в одних європейських країнах (які близькі до України за показниками недовіри до інститутів суспільства і держави, але випереджають її за індексом свободи (наприклад, у Греції), що переживають фазу глибокої кризи) такий низький рівень довіри сигнала-

¹ [24; 25; 26; 27; 28]

² На початок 2016 р. нову патрульну поліцію було створено лише у 9 містах України [29].

³ Розраховано авторами. Баланс довіри до банків заміряли з червня 2009 р.; щодо суду, органів прокуратури та міліції (2005–2013) розраховувався баланс підтримки діяльності (Б. підтримки діяльності = “повністю підтримую” – “не підтримую”). Використано дані [23; 30]. Зазначимо також, що дані дослідження КМІС (4–14 грудня 2015 р.) [31] принципово не суперечать даним досліджень, що аналізуються.

лізує про гострі проблеми з демократичними свободами, а в інших, де довіра до інститутів влади істотно вище, ніж в Україні, але за рівнем свобод у суспільстві вони їй (Україні) поступаються (наприклад, в Росії), можна говорити про певне вичерпання людського потенціалу, в Україні подібна залежність “не працює”. Можливо, низький баланс довіри свідчить про зворотне – що цей людський потенціал ще не досяг нуля. На наш погляд, цікаве пояснення цьому феномену пропонує український соціолог Є. Головаха: “...наша пострадянська дійсність така, що чим вище довіра до влади в країні, тим менше там політичних та інших свобод для громадян. І виявляється, що іноді те, що у світі вважається визначальним фактором інтеграції, стабілізації і позитивного сталого розвитку країни, в наших умовах – це шлях до стагнації, дефляції та безперспективності”¹ [32; 33; 34]. По-третє, рівень довіри до соціальних інститутів в українському суспільстві, будучи чутливим індикатором соціальних явищ і процесів², корелює з кризовими явищами в суспільному житті, такими як низька якість правосуддя, уявленнями, що ситуація в країні розвивається в неправильному напрямі (66,9% респондентів), незадоволеністю проведенням реформ³ (середні оцінки реформ – 2–3 бали за 10-бальною шкалою), корупція в органах державної влади. Підтвердженням є зв’язок між рівнем корупції у сферах життєдіяльності суспільства та інститутах і рівня довіри до них. Так, найвищі рівні корупції (баланс корупції)⁴ стало фіксується в правоохоронних органах (міліції)⁵, судовій системі, органах прокуратури, митній службі, податковій інспекції. Саме до відповідних соціальних інститутів, як було показано вище, і найменша довіра [22; 36; 38].

Висновки. По суті, складається патова ситуація, коли проведення реформ, зачіпаючи інтереси значної частини населення, викликає невдоволення суб’єктами перетворень, що, у свою чергу суттєво знижує ефектив-

---

¹ Наведені слова Є. Головахи датовані лютим 2013 р., тобто за півроку до початку Революції гідності в Україні, яка, як нам видається, підтверджує їх обґрунтованість.

² За даними соціологічної групи “Рейтинг”, протягом 2015 р. 76% українських сімей відчули погіршення власного економічного становища [35].

³ Крім іншого, у ставленні до реформ яскраво виявляється не лише критичність та парадоксальність суспільної свідомості українців, але й певною мірою зрілість та вимогливість громадянського суспільства, адже більшість українців не вірить в успішність реформ, які зараз намагається здійснювати влада (32% мають певну надію, однак загалом не вірять у це, а 30% зовсім позбавлені такої віри), але, одночасно (54%) підтримує продовження ринкових реформ [36].

⁴ Баланс корупції розрахований авторами за формулою: баланс = (“все охоплене корупцією” + “корупція досить поширена”) – (“корупції практично немає” + “зусліджуються окремі випадки корупції”). Використано дані [37].

⁵ Ймовірно, доречно в разі, коли йдеться про корупцію у правоохоронних органах, говорити окремо про міліцію та поліцію. Для підтвердження, наведемо дані дослідження компанії TNS в Україні (листопад 2015 р.), згідно з якими високу корумпованість міліції “без грошей питання вирішити неможливо” вибрали 51% респондентів, тоді як поліції – 7% [38].

ність їх проведення. Але саме в потенції розриву цього “замкненого кола”, очевидно, і виявляється зрілість громадянського суспільства, здатного не лише чинити тиск на інститути влади, а й пропонувати конструктивні рішення, нові, більш дієві механізми в “перезавантаженні” держави, тобто демонструвати соціально відповідальну поведінку. Саме такий патерн взаємодії сильного громадянського суспільства та сильної держави гарантує утвердження цінностей демократичного і вільного суспільства, а значить, необхідний рівень його соціальної безпеки.

Список використаної літератури

1. Kumar K. Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term / Krishan Kumar // *British Journal of Sociology*. – 1993. – Vol. 44 (3). – P. 375–395.
2. Seligman A. The Fragile Ethical Vision of Civil Society / Adam Seligman // *Citizenship and Social Theory* / E. B. S. Turner. – London : Sage Publications, 1993.
3. Stepan A. State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America / Alfred Stepan // *Bringing the State Back In* / ed. by Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. – P. 317–346.
4. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 276 с.
5. Gouldner A. The Two Marxisms / Alvin Gouldner. – New York, 1980. – P. 363–373.
6. Гражданское общество и проблемы безопасности в России : материалы “круглого стола” // *Вопросы философии*. – 1995. – № 2. – С. 18–36.
7. Капустин Б. Г. Критика политической философии. Избранные эссе / Борис Гурьевич Капустин. – Москва : Территория будущего, 2010. – 424 с.
8. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / за ред. А. С. Гальчинського. – Київ : НІСД, 2003.
9. Реєстр громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.data.gov.ua/dataset/реєстр-громадських-організацій/resource/b24a77ff-5df4-4fb6-97d1-a15e3698d053>.
10. Putnam R. Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community / Robert Putnam. – New York : Simon & Schuster, 2000.
11. Democracies in Flux: the Evolution of Social Capital in Contemporary Society / Ed. Robert Putnam. – New York : Oxford University Press, 2002.
12. Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and Its Enemies / Ernest Gellner. – London : Hamish Hamilton, 1994.
13. Keane J. Democracy and Civil Society / John Keane. – London ; New York : Verso, 1988.
14. Taylor Ch. Invoking civil society / Charles Taylor // *Contemporary Political Philosophy. An Anthology* / ed. by R. E. Goodin, Ph. Pettit. – Oxford : Blackwell Publishers, 1997.
15. Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – Київ : Ай Бі, 2002. – 684 с.
16. Bermeo N. Ordinary People in Extraordinary Times: The Citizenry and the Breakdown of Democracy / Nancy Bermeo. – Princeton : Princeton University Press, 2003. – 288 p.
17. Степаненко В. Громадянське суспільство та громадські організації: особливості соціального контексту розвитку в Україні / Віктор Степаненко // *Вектори змін українського суспільства* / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 466 с.

18. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Т. О. Войтенко, О. С. Гончарук, Ю. О. Прівалов. – Київ : Стилос, 2002.

19. Бейдина Т. Е. Социальная безопасность (региональные аспекты) / Т. Е. Бейдина, В. И. Лыков, М. Ю. Швецов. – Чита : Изд-во ЧитГУ, 2001. – 229 с.

20. Які загрози є більш небезпечними для незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України? [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=1073.

21. Головаха Е. Введение: доверие в обществе и общество без доверия / Евгений Головаха // Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – С. 7–12.

22. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги. Результати соціологічного дослідження. Прес-реліз 24.03.2015. – Київ : Центр Разумкова, 2015. – 12 с.

23. Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ..? – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] / Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-dovannja.htm>.

24. Щур М. Інтерв’ю з Є. Захаровим: Поліція в Україні бореться за довіру людей, в Росії цей критерій прибрали навіть з закону [Електронний ресурс] / М. Щур // Радіо “Свобода”. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27195254.html>.

25. МВС звільнило 25 патрульних поліцейських у Києві – Аваков [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/09/15/7081424/>.

26. Нова поліція продовжує підкорювати серця українців [Електронний ресурс] / Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” (TNS в Україні). – Режим доступу: <https://tns-ua.com/news/nova-politsiya-prodovzhuje-pidkoryuvati-sertsya-ukrayintsiv>.

27. Результати дослідження “Довіра та ставлення до нової поліції” [Електронний ресурс] / Дослідницький центр SPHERA. – Режим доступу: <http://soc-sphera.com/novini/31-rezultati-doslidzhennya-dovira-ta-stavlennya-do-novoji-politsiji>.

28. Українці вважають, що найбільш активно відбувається реформування армії [Електронний ресурс] / Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” (TNS в Україні). – Режим доступу: <https://tns-ua.com/who-we-are/ukrayintsi-vvazhayut-shho-na-ybilsh-aktivno-vidbuvayetsya-reformuvannya-armiyi>.

29. До травня 2016 року у штаті патрульної поліції України працюватимуть 16 тисяч патрульних – Арсен Аваков [Електронний ресурс] / Департамент комунікації МВС України. – Режим доступу: http://www.mvs.gov.ua/ua/news/430_Do_travnnya_2016_roku_u_shtati_patrulnoi_policii_Ukraini_pracuyvatimut_16_tisyach_patrulnih__Arsen_Avakov.htm.

30. Соціологічні опитування [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://www.ucers.org/ukr/socpolls.php>.

31. Довіра до соціальних інститутів та груп : прес-реліз [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>.

32. Puddington A. Discarding Democracy: A Return to the Iron Fist. Freedom in the world 2015 [Electronic resource] / A. Puddington // Freedom House. – Mode of access: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf.

33. Наше “мы”: Самые влиятельные институты [Электронный ресурс] / Левада-Центр. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/16-02-2015/nashe-my-samye-vliyatelnye-instituty>.

34. Таких низьких показників довіри до влади, які має Україна, в Європі просто не спостерігається [Електронний ресурс] / Фонд “Демократичні ініціативи” імені Іль-

ка Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/djowjdgowopgipwergprihgp.htm.

35. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні [Електронний ресурс] / Соціологічна група “Рейтинг”. – Режим доступу: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/10b6f3b93520d7070eb3c9df7673b8d8.html>.

36. Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс] / Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/reformi-v-elennja-.htm>.

37. Якою мірою поширена корупція в кожній з наведених сфер? [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=903.

38. На думку українців, суди та митна служба найбільш корумповані структури [Електронний ресурс] / Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” (TNS в Україні). – Режим доступу: <https://tns-ua.com/news/na-dumku-ukrayintsiv-sudi-ta-mitna-sluzhba-naybilsh-korumpovani-strukturi>.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2015.

Николаевский В. Н., Омельченко В. В. Гражданское общество, доверие, безопасность: социологический анализ украинских реалий

В статье предлагается понимать гражданское общество как нейтральный концепт и как возможную практику в современном мире. Анализируются связи между гражданским обществом, доверием к основным социальным институтам и группам и социальной безопасностью в современной Украине. Предлагается исследовать состояние гражданского общества и развитие Украины путем измерения уровней доверия к основным социальным институтам, связь между уровнем доверия и противоречивыми процессами реформирования общества и государства. Приводятся результаты вторичного анализа данных известных социологических служб по уровням доверия к основным институтам общества и государства (2003–2015).

Ключевые слова: гражданское общество, доверие, социальная безопасность, институты общества и государства, общественное мнение.

Nikolayevskiy V., Omelchenko V. Civil Society, Trust, Security: Sociological Analysis of the Ukrainian Reality

The article contains a short review of the approaches to the civil society's concept analysis in social sciences and humanities, first of all in sociology, as well as in political science, law and psychology.

Authors draw attention that the problem of civil society in sociology is rather rich. They mention on relevant statement of A. W. Gouldner, that the concept of “civil society” is a “unique sociological concept”, as far as it involves both collective solidarity and individual voluntarism at the same time.

As to the authors' point of view it's constructive to understand civil society as value-neutral concept, as well as a possible practice of the contemporary world. The goal of the paper is to analyze relationships between the civil society, trust to the main social institutions and groups and social security in contemporary Ukrainian society. Because the civil society's becoming is always in close connection with transformation of main social, as well as political institutions, the authors say about interdependence and contradictoriness of that process.

It is proposed to refocus the analysis of the concept “civil society” onto following two aspects and so to put two questions. First, what is a semantic load the predicate “civil” has, what is the meaning of citizenship from the legal, philosophical, political and sociological point of view? As to authors position, it's rather creative to understand civil society as a practice, because in this meaning that concept appears to be not a constant, setted structure

element of the society, but opposite to that, is rather fluent one. And, secondly, taking into consideration the nature of civil society and its relationship with state as whole, its main social institutes and personality as well, the question is arising: what is its potential, resources and the role in society's security, as well as social security, ensuring? By this, authors guess, one has to pay more attention to study the interconnection between vertical and horizontal social security' attainment mechanisms.

Civil society and ability to maintain the social dialogue during the conflict situations which connect with social institutions' disfunctions are the "pillars" of social security keeping up. Contrary, when that mode of social security exists, its providing and maintenance relies not on the repressive instruments (apparatus) but on the potential of civil society. In this case providing of social control on state institutions become its leading function.

The processes of civil society' evolving as well as transformation in Ukrainian society as scientific problem in sociological focus become more actual because of discourse on state's "reloading".

The civil society's condition and development in Ukraine it is proposed to test by measuring the levels of trust to the basic social institutions, connection between the level of trust and contradictory processes of reforms in society and the state. To decide this task authors of the paper analyze the appropriate sociology surveys' data (2003–2015) of well-known Ukrainian sociology agencies (Razumkov Centre, The Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (DIF), Kiev International Institute of Sociology (KIIS), TNS in Ukraine, Sociological Group "Rating" (Rating Group Ukraine) etc.).

Key words: *civil society, trust, social institutes, social security, public opinion.*

УДК 316

Л. О. ПЕТРЕНКО

ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ЗАЛЕЖНОСТІ В ШЛЮБНИХ ВІДНОСИНАХ У РЕЛІГІЙНИХ ВЧЕННЯХ

Стаття присвячена легітимізації залежності в гендерних відносинах у світових та національних релігіях (християнстві, іудаїзмі, ісламі, буддизмі). Докладно проаналізовано соціальні статуси чоловіків та жінок, закріплені релігійними вченнями. Розкрито ставлення релігій до створення сім'ї, шлюбу та інтимного життя подружжя. Показовим аспектом розгляду статусів учасників гендерних стосунків є ставлення світових та національних релігій до розірвання шлюбних стосунків.

Ключові слова: гендер, релігія, шлюб, чоловік, жінка, християнство, іудаїзм, іслам, буддизм, патріархальність, економічна залежність, емоційна залежність.

Для розгляду історії гендерних уявлень у релігійних вченнях доцільно з'ясувати позиції світових і національних релігій щодо чоловіка та жінки, їх стосунків, шлюбу, сім'ї й дітей.

Сучасні дослідники релігійних учень одностайні в думці про те, що традиційні релігії нівелюють жіночий досвід віри та потреби жінок у релігійному самовираженні. У кожній зі світових або національних релігій до цього дня зберігається ціла система поглядів, що принижують роль Жіночого: від менструальних табу, згідно з якими жінку вважають “нечистою” в певні дні (аж до того, що виганяють до спеціальної хатини – в архаїчних суспільствах або не допускають у церкву – в християнстві) до вербальних інвектив про гріховність і “вторинність” жінки (унаслідок її “походження” з ребра Адама), заборон на вивчення жінками священних текстів, викладання теології та ведення служби.

Мета статті – розглянути основні підходи до конструювання гендерних відносин та формування відносин залежності, закріплені релігійними вченнями.

Інтерпретація релігіями Жіночого Тіла як “посудини гріха”, яка здійснюється ніби на противагу чоловічій “непорочності”, не лише відчужує жінку від легальних каналів духовності, але й потенційно виправдовує негласно існуючу в суспільстві політику жіночої “віктимізації” (поведінка жертви), яку Мері Далі, класик американського фемінізму, назвала “садомазохістським ритуалом”. Символіку такого “культурного садомазохізму”, що затвердився на базі релігійних імперативів, упродовж багатьох віків втілювали індійське саті, африканська клітероктомія, китайське спотворювання ступень, японське перетягування грудей тощо [7].

Ці антропології, релігійні та літературні міфи свідчать про політичне забарвлення патріархальних уявлень про жінку. Так, якщо звернутися до

аналізу соціально-психологічних аспектів релігійних переконань, можна пересвідчитися, що більшість релігійних учень є патріархальними або, користуючись сучасною феміністською термінологією, “шовіністичними”, “андроцентристськими”. У них чоловік затвердив себе як людська норма, щодо якої жіноче начало є іншим і чужим. При цьому, на думку К. Міллетт, “патріархат завжди мав на своєму боці Бога” [2, с. 167].

Відповідно до священних буддистських текстів, жінка та чоловік у цілому є рівноправними. Буддизм вбачає сутність з’єднання чоловіка й жінки у взаємному доповненні. Однак, щодо сфери високої духовності існує негласна традиція, що закріплює її за чоловіками, тоді як доля жінки – передусім, сім’я, турбота про хліб насущний.

Визначаючи соціальні статуси чоловіків та жінок в іудаїзмі, зауважимо таке. Іудаїзм чоловіка та жінку оцінює неоднаково. Жінка варта половини чоловіка. У главі 27 книги Левіта (п. 3–7) вказано: “Оцінка твоя чоловіку чоловіка від віку двадцяти літ і аж до віку шестидесяти років, і буде твоя оцінка п’ятдесят шеклів срібла на міру шеклем святині; а якщо жінка вона, то буде твоя оцінка тридцять шеклів. А якщо від віку п’яти років і до віку двадцяти років, то буде твоя оцінка: чоловіка двадцять шеклів, а для жінки десять шеклів”.

Більше того, коли Господь наказує Мойсею порахувати населення, то наказує йому порахувати лише осіб чоловічої статі. У першій главі книги “Числа” (п. 2) зазначено: “Перелічіть усю громаду Ізраїлевих синів за родами їхніми, за домами їхніх батьків числом усіх чоловічої статі за їх головами”. Виходячи зі змісту викладеного, жінка не входить до значущої частини переліку населення.

Наступним релігійним ученням, яке стане предметом для аналізу соціальних статусів чоловіків та жінок, є християнство. Соціальний статус жінки, закріплений християнством протягом історичного розвитку людства, постійно видозмінювався, однак завжди суттєво відрізнявся від чоловічого. Те саме можна сказати й щодо правового статусу жінки: вона в християнстві завжди була наділена меншими правами, ніж чоловік. Тривалий час християнське духовенство навіть не могло вирішити складне для себе питання: чи має жінка душу? У 585 р. Маконським церковним собором (м. Маконе, Франція) було прийнято рішення про те, що в жінки, хоча вона і є істотою нижчого порядку, все ж таки є певна подоба душі. Ставлення християнського духовенства до жіночої статі спричинили негативне, споживче ставлення до жінки по всій Європі та в усьому християнському світі [1].

Аналізуючи положення ісламу щодо соціальних статусів чоловіків та жінок, зазначимо таке.

Іслам до ХХ ст. не давав однозначної відповіді на питання, чи має жінка душу. Проблему душі в жінки ісламські богослови вирішували у важких суперечках. Багато хто дотримується позиції, що в жінки немає душі і створив її Аллах для чоловіка, що істота вона вторинна [Кор. 30:30], а гурії в

раю розглядаються як обслуговуючий персонал жіночої статі [Кор. 52:20, 55:20, 55:56], хоча Мухаммед допускав входження в рай дружин праведників [Кор. 43:70]. У 70-х рр. XX ст. Аятола Хомейні оголосив, що жінки мають душу. Це було зумовлено прагматичним міркуванням. Війна з Іраком вимагала солдат, виникли батальйони жінок-смертниць. Згідно з ісламом, полеглі в бою за віру одразу потрапляють до раю [Кор. 43:17; 30:30] [3].

В ісламі чоловік у сім'ї, соціальному житті має переваги над жінкою, і безумовна покірність жінки чоловікові в усьому є ідеалом та головним принципом [3, с. 200].

В економічному сенсі Коран також закладає нерівність між чоловіком та жінкою, а саме відносини економічної залежності жінки від чоловіка: “Расчет не равен, отличает всегда от мужа он жену: Две части выпадет мужчине, получит женщина одну” [6, с. 103].

Наступним аспектом аналізу гендерних відносин є ставлення релігій до створення сім'ї, шлюбу та інтимного життя подружжя.

В іудаїзмі та ісламі закон вимагає від чоловіка й жінки обов'язкового заміжжя (одруження), яке є служінням Богові. Незаміжня (неодружена) людина є неповноцінною. Згідно з думкою богословів, шлюб встановлений Господом і освячений ним. Він є найвищою цінністю міжстатевих стосунків. Саме шлюб гарантує жінці й дітям певний рівень забезпеченості, стабільності. Відповідно, в обмін на це жінка повинна бути покірною чоловіку й виконувати репродуктивну, господарсько-побутову, сексуальну та інші функції.

Традиційний іудаїзм забороняє жінці займатися суспільною працею, позбавляє цивільних прав. Жінка призначена для народження дітей, а відмова від шлюбу визнається злочином та гріхом, таким, як одруження з іновірцем [4, с. 419].

В іудеїв та мусульман мета шлюбу – взаємна допомога, народження дітей, особистий добробут і щастя подружжя.

Положення ісламу стосовно сімейних стосунків ґрунтуються на фундаментальних принципах Корану.

Відповідно до першого принципу, Коран дає настанову подружжю: чоловік і жінка відчують потребу одне в одному та взаємодоповнюють одне одного у своєму існуванні. Аллах звертається до чоловіка: “Жінка – плоть від плоті твоєї, без якої ти не зможеш прожити”. У Корані зазначено, що саме Аллах створив жінку та чоловіка з єдиної душі, тобто жінка створена з єдиної з Адамом душі для того, щоб Адам знаходив спокій поряд з нею. Коран зазначає: “Господь Ваш той, хто з єдиної душі колись створив Вас, з тієї душі створив дружину, щоб спілкування дух не гаснув” (Коран, “Преграда”: 189) [6, с. 154].

Згідно з другим принципом сімейного життя в ісламі, нормальні стосунки в сім'ї полягають у взаємній згоді між чоловіком і жінкою. Вони є двома половинками, але в емоційно-чуттєвій сфері та тілесній близькості вони визнаються єдиним цілим. Серця й душі подружжя міцно пов'язані, для духов-

ної гармонії та захисту одне одного від зовнішніх несприятливих явищ, що посягають на їх честь, гідність або спокій у їх подружньому будинку.

Третій принцип сімейних відносин в ісламі встановлює тісний зв'язок між подружжям як один з головних знаків Святого та Великого Аллаха та найбільше благословення Аллаха: “З його знамень – те, що Він для вас, з вас самих дружину вам створив, щоб жити вам разом (і ростити потомство), виростив між вами милість і любов. У цьому, воістину, знамення для тих хто вдається до роздумів” (Коран, “Аррум”: 21) [6].

Дітородіння в християн є важливою метою створення сім'ї, але другою. У першу чергу, християнська сім'я створюється для слави Бога, а не тільки для власного благополуччя. Однак більшості релігій властива святість життя та гуманне ставлення до дітей. Шлюб двох християн є образом союзу Христа і Церкви, в іудеїв – заповіту Бога й обраного народу.

В індуїзмі першопричиною шлюбу є народження сина. Згідно з Талмудом, єврейським релігійно-юридичним кодексом, жінка – рабиня чоловіка, призначення якої полягає лише в народженні дітей.

У християнстві жінка також була засобом продовження роду. Християнське сімейне право покладало основні права та відповідальність на голову сім'ї, чоловіка. Більше того, деякі богослови порушували питання про людський статус жінок: нібито тільки чоловік створений за образом і подобою Божою.

В іудаїзмі головною метою сексуальних стосунків у подружжі є зміцнення почуття любові та залежності між ними. Відповідно, першою й основною метою шлюбу є служіння одне одному опорою, причому гармонійні сексуальні стосунки відіграють у цьому важливу роль.

З точки зору ісламу, інтимне життя подружжя і взаємне задоволення статевих потреб є природним явищем, властивим людству за природою [5].

Показовим аспектом розгляду статусів учасників гендерних стосунків є ставлення світових та національних релігій до розірвання шлюбних стосунків.

В іудейському законі домінує думка, згідно з якою чоловік має право на розлучення без жодного приводу для нього [1]. Згідно з Талмудом, чоловік має право розлучитися з дружиною, якщо вона просто розбила посуд у його будинку або якщо чоловік знайде іншу жінку, гарнішу за неї, або якщо вона йому просто не подобається [1].

Християнство повністю заперечує розлучення. Новий Завіт беззастережно наполягає на нерозривності шлюбних уз.

Іслам дотримується усередненої позиції щодо розлучення (порівняно з християнським й іудейським законами) та визнає право обох з подружжя припинити їх матримоніальні стосунки. Подружжя наставляють вжити всі з можливих засобів для збереження шлюбу, якщо з'являється небезпека його розпаду. Розлучення не заборонено, якщо немає іншого виходу. Іслам надає чоловікові право для здійснення “талак” (розлучення), більше того,

на відміну від іудаїзму, наділяє дружину правом розірвання шлюбу шляхом процедури, яка відома під назвою “хул’а” [3, с. 15].

Шаріат надає жінці повне право на розлучення, якщо чоловік протягом чотирьох місяців не мав з нею подружніх стосунків без вагомих на те підстав: хвороба, ув’язнення або інша поважна причина [5].

Висновки. Релігійними вченнями були закріплені соціальні інститути легітимації залежності (формування залежного становища учасників гендерних відносин у шлюбі та сім’ї й інших формах гендерної взаємодії) і насильства в гендерних відносинах (у тому числі у формі покарань за недотримання релігійних норм).

Список використаної літератури

1. Зиганшин Э. Положение женщины в мировых религиях [Электронный ресурс] / Э. Зиганшин. – Режим доступа: <http://www.whyislam.ru/index/statii/polozhenie-zhenshhiny-v-mirovyykh-religiyaх.htm>.
2. Миллет К. Теория сексуальной политики / К. Миллет // Вопросы философии. – 1994. – № 9. – С. 167.
3. Недзельська Н. І. Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції : дис. ... канд. філос. наук / Н. І. Недзельська. – Київ, 2004.
4. Основи теорії гендеру : навч. посіб. – Київ : К.І.С., 2004. – 536 с.
5. Расулов Я. Интимная жизнь с точки зрения Шариата [Электронный ресурс] / Я. Расулов. – Режим доступа: <http://www.whyislam.ru/index/islam/ahlyak/intimnaya-zhizn-s-tochki-zreniya-shariata.htm>.
6. Священный Коран. Поэтический перевод Т. Шумовского. – Санкт-Петербург : АСТ, 2004. – 537 с.
7. Суковатая В. Гендерный анализ религий и феминистская теология: к постановке проблемы [Электронный ресурс] / В. Суковатая. – Режим доступа: <http://giacgender.narod.ru/n2t1.htm>.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2015.

Петренко Л. А. Легитимизация зависимости в брачных отношениях в религиозных учениях

Статья посвящена легитимации зависимости в гендерных отношениях в мировых и национальных религиях (христианстве, иудаизме, исламе, буддизме). Подробно анализируются социальные статусы мужчин и женщин, закрепленные религиозными учениями. Кроме того, раскрывается отношение религий к созданию семьи, брака и интимной жизни супругов. Показательным аспектом рассмотрения социальных статусов участников гендерных отношений является отношение мировых и национальных религий к расторжению брачных отношений.

Ключевые слова: гендер, религия, брак, муж, жена, христианство, иудаизм, ислам, буддизм, патриархальность, экономическая зависимость, эмоциональная зависимость.

Petrenko L. Legitimization of Dependence in Marital Relations in Religious Teachings

Since religion reinforces certain social practices of gender interaction in the article the basic concepts of the social status of men and women in terms of religious teachings.

Article dedicated to legitimizing dependence in gender relations in the world and national religions (Christianity, Judaism, Islam, Buddhism), its essence, peculiarities consolidation and development.

In addition, the article presents a historical retrospective of the ideas about man and woman, as well as the formation of the prerequisites for the emergence of gender inequality in society and ways to prevent it.

The paper analyzes in detail the social status of men and women, family relations principles enshrined religious teachings. The article examines the basic concepts of designing legal and social status of men and women and their features.

The article also describes the essence of deep enough, the basic principles of family, as well as potential problems from the perspective of a young family religion teachings.

The author also teaches the relation of religion to marry, marriage and intimate life of spouses. We present the main motives and conditions of a family and marriage, commitment or requirement of marriage (marriage), and especially the intimate life of men and women. Also, the article analyzes the relationship of the world religions and to the procreation and education of the features parents of their children.

The author in the article examines the premise conditions and the need to create a family, according to religious teachings.

The article also sets out the basic principles of family relationships and the distribution of rights and responsibilities in the family, according to a position of national and world religions.

The author analyzes the impact of the consolidation of religious teachings in the family relations, depending on the development of gender relations in modern society.

The article notes that these anthropology, religious and literary myths suggest political overtones patriarchal notions about women. The author carries out scientific search for new approaches to the question of the social and legal status of women in contemporary religious teachings.

The article also reviews the prerequisites, reasons and possible consequences of gender discrimination participants of gender relations in the family as a social institution in accordance with the position of religious teachings and the church.

An illustrative aspect of the consideration of the social status of the participants of gender relations is the attitude of the world and national religions in the termination of marital relations, discussed in this article.

Also, in the article the idea that religion rules and regulations, laid the foundation for the formation according to gender relations.

Key words: *gender, religion, marriage, man, woman, Christianity, Judaism, Islam, Buddhism, patriarchal, economic dependence, emotional dependency.*

УДК 316

М. В. ТУЛЕНКОВ, Т. О. ВЕРБЕЦЬКА

ЦІННІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ САМОВРЯДНИХ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті з позицій соціологічного підходу проаналізовано ціннісний потенціал самоврядних засад організаційної впорядкованості громадянського суспільства, а також обґрунтовано шляхи його відтворення й розвитку на сучасному етапі суспільних перетворень.

Ключові слова: цінності, ціннісний потенціал, організаційна впорядкованість, громадянське суспільство.

Проблема ціннісного потенціалу самоврядування соціальних систем є предметом дослідження багатьох наукових дисциплін, у тому числі й соціологічної науки. Останню, зокрема, цікавлять ціннісні аспекти організації соціальної діяльності людей, а також самоврядні механізми впорядкованості соціальних систем у цілому. Аналіз останніх досліджень показує, що вивчення ціннісних преференцій соціального порядку як стану організованої матерії зазнало останнім часом істотної еволюції: від пошуку констант рівноваги й сталості соціального порядку – до усвідомлення ролі його динамічних факторів, які є необхідною умовою самоорганізації та само розвитку соціологічних систем у сучасному світі [1, с. 62]. Водночас можна констатувати, що цінності самоврядних засад організаційної впорядкованості соціальних систем потребують більш ретельного соціологічного вивчення та предметного теоретичного обґрунтування.

Ціннісний потенціал самоврядних засад організаційної впорядкованості соціальних систем, як показує проведений аналіз, є визначальною передумовою організації, відтворення й розвитку взаємодії індивідів і соціальних груп у громадянському суспільстві. У зв'язку із цим **метою статті** є визначення сутності, ролі та властивостей ціннісних преференцій самоврядних механізмів організаційної впорядкованості громадянського суспільства, а також шляхів їх подальшого розвитку в умовах суспільних трансформацій.

Соціологічний аналіз ціннісних засад організаційної взаємодії керуючих суб'єктів у демократичній системі управління показує, що роль держави (як суб'єкта управління) у цій системі є вторинною стосовно громадянського суспільства. Це свідчить, що в демократичній системі управління не держава визначає себе, а також стан існування й громадянського суспільства, а навпаки, це суспільство, виходячи із ціннісних преференцій людей, не тільки формує органи державної влади, але й визначає шляхи їх

функціонування та розвитку. Тобто в демократичній системі відбувається перерозподіл управлінських ролей на користь громадянського суспільства, завдяки якому останнє стає повноцінним суб'єктом самоврядування й вирішальним суб'єктом управління, тоді як держава перетворюється на функціонально обмеженого суб'єкта управління.

Причому обмеженість управлінської ролі держави в демократичній системі зумовлена, насамперед, тим, що в ній основною цінністю є народ, який виступає як визначальний суб'єкт управління, що впливає на прийняття управлінських рішень [4, с. 411]. Отже, відповідно до зміни управлінських ролей громадянського суспільства й держави в демократичній системі управління істотно змінюються ціннісні параметри організаційної взаємодії між цими керуючими суб'єктами, а також соціально-управлінські механізми сталого функціонування й відтворення самої демократичної системи управління. Визначальних ціннісних преференцій у демократичній системі набуває такий організаційний порядок відносин і зв'язків людей громадянського суспільства, що забезпечує існування останнього як суб'єкта самоврядування та суб'єкта управління. Причому “ціннісний потенціал народу щодо здійснення управлінського впливу на державу закладений у самому громадянському суспільстві, яке формує органи державної влади, виходячи із ціннісних преференцій людей” [4, с. 411–412].

Таким чином, ціннісний потенціал громадянського суспільства дає йому змогу виступати вирішальним суб'єктом управління завдяки двом його основним властивостям. По-перше, його відносній незалежності від держави, тобто його здатності до організації власної життєдіяльності, а по-друге, потенційній можливості справляти управлінський вплив на державу такої концентрації й такого масштабу, що визначають стан і спрямованість діяльності держави (органів державної влади) в інтересах ціннісних преференцій людей громадянського суспільства. При цьому важливим постає з'ясування того, як ціннісний потенціал самоврядного порядку функціонування демократичної системи здатний забезпечити в ній виключне становище громадянського суспільства як суб'єкта управління? У громадянському суспільстві, як показує аналіз, будь-яка людина здатна реалізувати свої ціннісні преференції в усьому їх різноманітті. Тобто кожний індивід виступає в цьому суспільстві об'єктом реалізації інтересу один для одного, а їхня взаємодія є засобом задоволення ними своїх цінностей, інтересів і потреб, а також відтворення свого власного існування. Звідси випливає, що ціннісний потенціал самоврядування громадянського суспільства відображає порядок взаємодії (зв'язків і відносин) між людьми як об'єктами взаємного інтересу, що є для них ціннісною преференцією.

Отже, ціннісний потенціал самоврядування громадянського суспільства, що реалізуються шляхом організаційних взаємодій індивідів і соціальних груп, слугує не тільки засобом досягнення індивідами бажаного стану (тобто мети), а й головною умовою визначення цього стану. Тобто сам

стан взаємодії є тим фактором, що зумовлює соціальний зміст цілей і ціннісних преференцій індивідів. Причому цінність такої взаємодії визначається насамперед тим, якою мірою вона забезпечує прояв і розвиток індивідуальних властивостей та ціннісних орієнтацій кожної людини. Звідси й впливають основні принципи організації ціннісного потенціалу самоврядування громадянського суспільства, що забезпечують необхідний організаційний рівень взаємодії людей.

Перший серед цих принципів – це *добровільність* взаємодії, яка означає, що індивід, виходячи зі своїх особистих якостей, сам формує зміст і спрямованість взаємодії з іншими людьми заради максимального задоволення власних потреб. Другий принцип – це *усвідомленість* взаємодії, яка передбачає необхідне розуміння об'єкта ціннісних інтересів індивіда, який вступає у взаємодію, а також “можливостей” цього об'єкта для реалізації його ціннісних преференцій. При цьому стан усвідомленості цінностей цієї взаємодії індивідів визначається переважно її масштабом, тобто, чим більшим є масштаб взаємодії, тим вищою є здатність індивіда визначати себе як суб'єкта життєдіяльності, а також тим більше можливостей він одержує для задоволення власних потреб, для реалізації та розвитку своїх соціальних якостей.

Реалізація принципів добровільності й усвідомленості, як показує аналіз, залежить також і від цінностей певної форми організації взаємодії людей в громадянському суспільстві, яка є сукупністю організаційно оформлених і відносно знеособлених самодіяльних соціальних утворень, що слугують для індивідів інструментом реалізації їхніх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів. На ціннісний потенціал самодіяльних соціальних структур у відтворенні в суспільстві демократичного порядку вказували, зокрема, А. Токвіль і М. Вебер. Найважливішою умовою існування демократичної системи, як вважав А. Токвіль, є наявність організованих соціальних груп, які виступають посередниками між індивідом і державою, оскільки саме ці групи здатні бути запобіжниками деспотизму та свавілля чиновників, або людей держави [5, с. 72–73]. М. Вебер, у свою чергу, наголошував на цінностях існування самодіяльних, зокрема, церковних громад у встановленні демократії в Америці, оскільки рівноправність людей усередині цих громад була, на його думку, передумовою громадянської рівноправності [6, с. 80–86]. Аналізуючи ціннісний потенціал самоврядних засад організації соціальних груп у ході соціальної мобілізації людей, Р. Олсон, зокрема, визначає їх як суб'єктів організації колективної дії [12, с. 66–73]. Отже, для розуміння ціннісного потенціалу самоврядних механізмів відтворення взаємодії людей у громадянському суспільстві необхідно розкрити ті соціальні ролі, які виконують самодіяльні соціальні утворення громадян в організації взаємодії їхніх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів.

1. Виявлення ціннісних орієнтацій і особливих інтересів. З соціологічної точки зору, існування самодіяльних соціальних утворень є результатом виникнення сталих взаємодій між людьми з приводу досягнення такої

важливої для них цінності, як загальна мета. В ході взаємодії відбувається не тільки актуалізація ціннісних орієнтацій та розвиток особистих якостей індивідів, але й їхній прояв, пов'язаний з необхідністю здійснення спільних дій заради досягнення загальної мети. Власне кажучи, кожний індивід у процесі соціальної взаємодії проходить усі стадії формування своїх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів, тобто їх виявлення та усвідомлення.

2. *Відображення ціннісних орієнтацій і особливих інтересів.* Виявлення індивідами своїх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів є початковим етапом соціальної самоорганізації громадянського суспільства, оскільки різноманіття соціальних якостей індивідів виявляється в різноманітті їх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів. Процес взаємодії ціннісних орієнтацій і особливих інтересів передбачає, таким чином, усвідомлення їх соціальної значущості для людей.

3. *Узгодження ціннісних орієнтацій та особливих інтересів.* Ціннісні орієнтації й особливі інтереси кожного окремого індивіда є за своєю природою відображенням його специфічного становища в суспільній системі, а також пов'язаних з ними його особистих якостей. У сукупності вони впливають на формування цінностей, змісту і спрямованості дій індивідів, а також на способи реалізації своїх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів, навіть якщо об'єкт цього інтересу є тим самим. Коротко кажучи, відбувається складний процес узгодження ціннісних орієнтацій та особливих інтересів індивідів. Причому залежно від їхнього співвідношення самодіяльні соціальні утворення організаційно зміцнюються або руйнуються. Інтенсивність цих процесів визначається ступенем стабільності чи мінливості соціальних якостей індивідів і слугує одним з елементів механізму пристосування громадянського суспільства до навколишнього середовища, що постійно змінюється.

4. *Реалізація ціннісних орієнтацій і особливих інтересів.* Виявлення, відображення й узгодження ціннісних орієнтацій та особливих інтересів індивідів необхідні їм не самі по собі, а для забезпечення їхніх можливостей щодо задоволення потреб існування й розвитку в суспільстві за рахунок властивих їм способів і соціальних дій, які відповідають їхнім якостям. У цьому фактично й полягає сутність процесу реалізації ціннісних орієнтацій і особливих інтересів людей, під якими, зокрема, розуміють не тільки задоволення специфічної структури їхніх потреб (за допомогою відповідних об'єктів), але й той особливий зміст взаємодії між ними, завдяки якій фактично й задовольняються їхні ціннісні орієнтації, специфічні потреби та інтереси.

5. *Захист ціннісних орієнтацій і особливих інтересів.* Загалом індивіди здійснюють свої соціальні контакти не тільки за допомогою процесу узгодження своїх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів, але й шляхом однобічного чи взаємного їх придушення. При цьому самі самодіяльні соціальні утворення не тільки формують соціальне середовище для реалізації ціннісних орієнтацій і особливих інтересів своїх членів, але й виступають

важливим інструментом їх захисту. Коротко кажучи, самодіяльні соціальні структури створюють для своїх членів не тільки становище взаємної соціальної залежності, але й відповідні умови для взаємодії людей заради узгодження їх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів.

б. Вплив ціннісних орієнтацій і особливих інтересів. Здатність самодіяльних соціальних утворень до акумуляції соціальних та матеріальних ресурсів, впорядкування дій окремих індивідів, а також надання їм певної спрямованості сприяє підсиленню впливу їх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів на зовнішнє соціальне середовище. Набуваючи в ході взаємодії групового характеру, ціннісні орієнтації та особливі інтереси індивідів одержують у соціальній системі більші можливості для реалізації за допомогою використання способів їх узгодження чи придушення. Власне кажучи, вплив ціннісних орієнтацій та особливих інтересів людей громадянського суспільства забезпечує їм здатність виступати в ролі суб'єкта управління стосовно людей держави, тобто представників державної влади. Головну роль у сталому відтворенні громадянського суспільства, а також формуванні ціннісного потенціалу та його самоврядних механізмів відіграють ті форми самодіяльної організації життєдіяльності людей, що забезпечують взаємодію їх ціннісних орієнтацій і особливих інтересів. Такими формами є соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-культурні й інші форми об'єднання людей, на основі яких у суспільстві власне й виникають самодіяльні соціальні утворення, тобто соціальні організації різного спрямування громадян.

Що стосується самоврядних засад функціонування громадянського суспільства в соціально-економічній сфері, то вони являють собою сукупність форм самоорганізації взаємодії суб'єктів господарювання з приводу реалізації своїх особливих економічних інтересів. Ці форми й способи формуються на основі загальних принципів добровільності й усвідомленості, що набувають у соціально-економічній сфері специфічного змісту. Зокрема, самоорганізація самодіяльних суб'єктів господарювання в контексті принципу добровільності означає, що вони у взаємодії з державою мають перебувати у становищі відносної незалежності з погляду реалізації своїх особливих економічних інтересів. Це становище, як показує аналіз, виникає за умов використання певних способів поділу форм реалізації відносин власності між економічними суб'єктами. Це, зокрема, такі форми господарювання, за яких володіння й розпорядження власністю перебуває в руках людей громадянського суспільства. Натомість вимоги принципу усвідомленості щодо взаємодії громадянського суспільства й держави реалізуються тоді, коли суб'єкти господарювання громадянського суспільства мають повну інформацію про зміст і спрямованість важелів економічного впливу держави. Тільки в цьому випадку вони здатні обрати той спосіб господарської поведінки, який найбільшою мірою відповідатиме їх цінностям і особливим економічним інтересам.

Однак, життєдіяльність людей у суспільстві не зводиться лише до реалізації їх особливих економічних інтересів. На першому місці, як засвідчує аналіз, відтворення цілісних соціальних якостей людей як суб'єктів соціально-політичної діяльності, що знаходить своє відображення в змісті загальної управлінської мети суспільної системи в цілому. Отже, взаємодія людей з приводу реалізації своїх ціннісних орієнтацій та особливих цільових інтересів фактично становить сутність самоврядного порядку в соціально-політичній сфері громадянського суспільства. Завдяки взаємодії в цій сфері людина громадянського суспільства виступає не як частковий (приватний) суб'єкт економічної діяльності (наприклад, як економічна людина), а вже як цілісний суб'єкт управління (тобто як політична людина). При цьому основними формами самоврядного порядку громадянського суспільства в соціально-політичній сфері є самодіяльні утворення громадян соціально-політичного спрямування. За своєю суттю ці утворення є головним інструментом реалізації громадянським суспільством своїх політико-державницьких функцій, тобто основним джерелом формування держави як ключового соціального інституту такого суспільства.

Звідси випливає, що цільові соціально-політичні утворення (які забезпечують реалізацію загального інтересу) мають акумулювати в собі ціннісні орієнтації та особливі інтереси, принаймні більшості людей як членів суспільства. Отже, взаємодія цих орієнтацій та інтересів не може мати локального, тобто групового, характеру, а має поширюватися на всю суспільну систему, що вимагає залучення до процесу ухвалення цільових управлінських рішень більшості людей як громадянських членів суспільства. Це стає можливим лише завдяки подвійній ролі, яку цільові соціально-політичні утворення відіграють у процесі ухвалення управлінських рішень. З одного боку, ці соціально-політичні утворення виступають інструментом формування конкретного змісту загальної управлінської мети й у цьому контексті вони є формою продукування, акумуляції та організації відповідних ідей та інтересів людей. А з іншого боку, ці утворення виступають засобом реалізації принципу добровільності, завдяки якому забезпечується необхідна відповідність загальної управлінської мети (загального інтересу) особливим інтересам людей. Звідси випливає, що чим менше різних цільових соціально-політичних утворень у суспільстві, а також чим менше відрізняються сформовані ними загальносуспільні цілі, тим меншою мірою реалізується принцип добровільності при їх формуванні.

При цьому тип самоврядного порядку громадянського суспільства в соціально-політичній сфері (в основі якого лежить такий механізм ухвалення управлінських рішень) М. Полані називає “спонтанним” або “поліцентричним”. Цей механізм він розуміє як певний самоврядний порядок, за якого безліч елементів адаптуються один до одного в межах загальної системи правил, де водночас кожний елемент діє незалежно один від одного [13, с. 139–140]. У межах певної сукупності правил, підкреслює інший до-

слідник В. Остром, певні особи, які наділені правом самостійного ухвалення рішень, вільні переслідувати й свої власні інтереси, не виходячи при цьому за ті рамки, що окреслені діючими правилами [9, с. 256]. Цей самоврядний механізм ухвалення цільових управлінських рішень, як показує аналіз, ґрунтується, власне кажучи, на принципі збалансованого пріоритету. Як бачимо, цільові соціально-політичні утворення виступають безпосереднім самоврядним механізмом громадянського суспільства, який забезпечує здатність останньому виступати в ролі вирішального суб'єкта управління стосовно держави. Прикладом таких цільових соціально-політичних утворень у сучасних суспільних системах є, насамперед, політичні партії, профспілки, громадські об'єднання, рухи тощо.

Необхідно підкреслити, що в тоталітарній системі управління ціннісні орієнтації та особливий інтерес індивіда не може сформуватися, оскільки він постійно придушується. В авторитарній системі цей інтерес уже починає виявлятися, але тут він замкнений у межах корпорації, тобто є вторинним і зорієнтованим, насамперед, на корпорацію, належність до якої власне й визначає можливість його реалізації. Проте зовсім інша картина спостерігається в демократичній системі, де становище суспільної залежності індивідів, широкий масштаб їх взаємодії, а також різноманітні самодіяльні соціальні утворення, що виникають у межах громадянського суспільства, дають змогу кожному індивіду не тільки сформувавши свої ціннісні преференції та особливі інтереси, а й більш свідомо визначати себе стосовно інших індивідів. Це вказує на те, що й у демократичній системі ціннісні преференції та особливі інтереси стають за своєю формою загальносуспільними. Однак, їх реалізація залежить не стільки від власного вибору самого індивіда, скільки від його спільних дій з іншими індивідами.

Таким чином, у демократичній системі основним засобом реалізації ціннісних орієнтацій і особливих інтересів кожного індивіда є зменшення їх суспільної залежності від інших індивідів, а водночас і збільшення суспільної залежності останніх стосовно нього. І хоча в основі суперечностей громадянського суспільства лежать особливі цінності та інтереси людей, ці суперечності виявляються, як правило, не на рівні окремих індивідів. Окремі індивіди, перебуваючи в суспільній залежності, не здатні перерозподілити цю залежність на свою користь через незначну концентрацію влади, що перебуває в їхніх "руках". Такими можливостями перерозподілу суспільної залежності володіють лише самодіяльні соціальні утворення громадянського суспільства, які мають не тільки відповідну організаційну структуру, а й необхідну концентрацію соціально-економічної або соціально-політичної влади в своїх руках. Завдяки цьому основна гострота суперечок і конфліктів громадянського суспільства зосереджена не на рівні окремих носіїв первинних інтересів (тобто окремих індивідів), а на рівні вторинних їхніх носіїв (тобто на рівні самодіяльних соціальних утворень), основу яких становить групова природа. Отже, не тільки відтворення, а й спрямованість розвитку

самоврядного порядку взаємодії людей у громадянському суспільстві визначається, насамперед, способами розв'язання суперечностей, що виникають між самодіяльними соціальними утвореннями.

Натомість, природа соціально-політичних утворень громадянського суспільства (незважаючи на їхню специфіку) є такою самою, що й природа соціально-економічних утворень. В основі діяльності соціально-політичних утворень так само лежать ціннісні орієнтації та групові інтереси, які вони “прагнуть” реалізувати в першу чергу. Тому діяльність соціально-політичних утворень, на наш погляд, можна пояснити за допомогою механізму організаційної взаємодії продавця й покупця, який у цьому контексті має вже не економічний, а політичний зміст. Для отримання максимальної вигоди зі свого політичного становища соціально-політичні утворення теж використовують стратегію монополізації, тільки не ринку, а суспільної влади. У США, наприклад, такі стратегії, на думку того ж В. Острома, були досить успішно реалізовані в період “політики партійних машин” і “правління партійних босів” [9, с. 271–272]. Інша причина несамодостатності ціннісного потенціалу самоврядних механізмів громадянського суспільства для розв'язання суперечностей полягає в тому, що управлінський вплив соціально-політичних утворень на стан самоврядного порядку не може бути реалізований безпосередньо. Тобто з політичної точки зору цей вплив є несамодостатнім, на відміну від економічної самодостатності продавця. Адже продавець взаємодіє з іншим продавцем і покупцем тільки з приводу реалізації своїх особливих цінностей та економічних інтересів, тому всі етапи процесу ухвалення управлінських рішень – від їх підготовки до контролю за їхнім виконанням – здійснюються ним самим. Така управлінська практика, як показує аналіз, є характерною для будь-якого приватного підприємства.

Будь-яке соціально-політичне утворення взаємодіє з іншими подібними структурами не з приводу реалізації своїх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів, а з приводу реалізації загальних цінностей та інтересів суспільної системи в цілому, тобто з приводу формування загальної управлінської мети суспільного розвитку. При цьому сам процес формування змісту загальної управлінської мети здійснюється в рамках соціально-політичного утворення, а вже реалізація цієї мети вимагає відповідних управлінських засобів, якими це утворення не володіє. Звідси випливає, що самі по собі самоврядні механізми розв'язання суперечностей громадянського суспільства не здатні забезпечити “автоматичне” відтворення самоврядного порядку організаційної взаємодії в цьому суспільстві, оскільки вони не здатні перешкоджати “зрощуванню” особливих групових інтересів не тільки соціально-економічних, а й соціально-політичних утворень. Тобто ці механізми не здатні протистояти прагненню цих соціальних утворень до монополізму.

Однак такою здатністю, як показує аналіз, володіє державна влада. Але цією здатністю не можуть бути наділені соціально-політичні утворення громадянського суспільства, оскільки кожне з них є носієм однієї з багатьох

суспільних цілей. Крім цього, соціально-політичні утворення відображають особливий погляд на можливий спосіб реалізації суспільних цілей лише однієї з багатьох соціальних груп суспільства. Водночас загальносуспільна мета (яка є відображенням різноманітних цінностей та інтересів індивідів і соціальних груп громадянського суспільства) формується на принципах добровільності та усвідомленості в результаті взаємодії багатьох суспільних цілей. Отже, управлінський вплив держави, в основі якого лежить, як правило, примус, не відповідає цим принципам. Тому механізми реалізації загальної управлінської мети і механізми розв'язання суперечностей між особливими ціннісними преференціями та інтересами індивідів і соціальних груп (які спрямовані на відтворення й розвиток самоврядного порядку громадянського суспільства) не можуть знаходитися тільки всередині громадянського суспільства. Ці механізми, як показує аналіз, з'являються у формі певного інституціонального соціально-політичного утворення (тобто держави), в якій громадянське суспільство делегує право на ухвалення цільових управлінських рішень, обов'язкових для виконання всіма соціальними суб'єктами в межах певної суспільної системи.

Таким чином, необхідність реалізації цільових управлінських рішень, з одного боку, а також відсутність засобів для їх реалізації в межах самого громадянського суспільства – з іншого, вимагає не тільки визначення в цій суспільній системі спеціального соціально-політичного утворення, а й наділення його відповідними державницько-владними функціями. Це говорить про те, що соціально-політичні утворення громадянського суспільства є певним соціальним “матеріалом” для розбудови інституту держави як такої.

Водночас є незрозумілим, в якому саме випадку цей соціальний “матеріал” стає основою для відтворення соціально-управлінського порядку організаційної взаємодії людей в демократичній системі управління? Аналіз показує, що відтворення соціально-управлінського порядку громадянського суспільства вимагає, щоб таке спеціальне соціально-політичне утворення володіло, як правило, подвійною природою. По-перше, щоб воно включало в себе людей громадянського суспільства (як виразників загальних інтересів та ціннісних орієнтацій), які б виділялися зі складу цього суспільства і наділялися відповідними державними повноваженнями і владними функціями. У результаті – ці люди громадянського суспільства стають уже людьми держави, тобто представниками державної влади. А по-друге, щоб люди, які володіють державними повноваженнями і владними функціями, були залежними від людей громадянського суспільства. Тобто завдяки цій залежності люди громадянського суспільства набувають здатності справляти вплив на людей держави (представників державної влади) для реалізації своїх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів. При цьому наявність інших потенційних загальних цілей у громадянському суспільстві є також вагомою підставою для здійснення такого впливу на людей держави [14, с. 29].

Аналіз також показує, що люди держави (тобто представники державної влади – суб'єкти державного управління) для реалізації своїх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів завжди прагнуть до розширення своїх владних повноважень і можливостей стосовно визначення становища людей громадянського суспільства, що тим самим призводить до “руйнування” останнього. Але громадянське суспільство, щоб запобігти цим тенденціям, здатне захистити себе від руйнівних впливів людей держави шляхом обмеження їх управлінських функцій і владних повноважень як суб'єктів державного управління. При цьому обмеження ролі держави (як суб'єкта управління) з боку громадянського суспільства призводить до певних наслідків: по-перше, це обмеження зменшує концентрацію й масштаб управлінського впливу дужої держави на людей громадянського суспільства, а по-друге, воно дає можливість відокремити соціально-економічну владу від адміністративно-державної влади, створюючи таким чином певний баланс влади в суспільній системі.

Причому цей баланс влади виявляється не тільки безпосередньо – через взаємну компенсацію сили управлінського впливу громадянського суспільства та держави, а й опосередковано – через зміну спрямованості ціннісних орієнтацій та особливих інтересів людей, тобто об'єкта їх реалізації. Зменшення концентрації влади “в руках” людей держави (суб'єктів державного управління) означає обмеження їхніх можливостей для реалізації своїх групових та індивідуальних інтересів. І навпаки, збільшення концентрації влади “в рамках” людей громадянського суспільства (тобто “в руках” його соціально-економічних і соціально-політичних утворень) приводить до того, що ці соціальні утворення стають переважною мірою об'єктами реалізації ціннісних орієнтацій та особливих інтересів людей. Тобто держава в цьому випадку припиняє виконувати роль єдиного об'єкта реалізації ціннісних орієнтацій та особливих інтересів людей, а громадянське суспільство, навпаки, стає переважним об'єктом реалізації ціннісних орієнтацій та особливих інтересів не тільки людей громадянського суспільства, а й людей держави. Завдяки обмеженню ролі держави як суб'єкта управління створюються ефективні запобіжні соціально-управлінські механізми, які захищають громадянське суспільство від руйнівних тенденцій [14, с. 30].

Таким чином, обмеження концентрації влади в “руках” людей держави зменшує їх “спокусу” до задоволення своїх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів, однак збільшує цю “спокусу” в людей громадянського суспільства. Загальновідомо, що кар'єра державного службовця в розвинутих демократичних країнах не є найпривабливішою через тимчасовість його соціального становища, яке постійно здійснюється завдяки демократичним виборам, а також унаслідок значно меншого рівня оплати праці порівняно з управлінським персоналом бізнесових організацій.

Висновки. Соціологічне обстеження ціннісного потенціалу самоврядних механізмів організаційної взаємодії людей у громадянському суспільстві дає змогу сформулювати такі висновки:

1. У становленні та розвитку демократичної системи управління визначальну роль відіграють самоврядні засади взаємодії людей громадянського суспільства, які забезпечують здатність останнього виступати в ролі суб'єкта самоврядування. Побудова самоврядного порядку взаємодії людей в громадянському суспільстві базується на принципах добровільності й усвідомленості. За своїм змістом самоврядний порядок являє собою сукупність способів взаємодії особливих і загального інтересів індивідів і соціальних груп у межах відносно відокремлених самодіяльних соціальних утворень громадянського суспільства.

2. Визначальними формами організації взаємодії людей у демократичній системі управління є самодіяльні соціально-економічні й соціально-політичні утворення, що виконують функції виявлення, відображення, узгодження, реалізації, захисту та впливу ціннісних орієнтацій й особливих інтересів людей громадянського суспільства. Соціально-економічні утворення забезпечують здатність громадянського суспільства до здійснення управлінського впливу, а соціально-політичні утворення – безпосередньо виробляють та здійснюють управлінський вплив заради досягнення загальної управлінської мети.

3. Самоврядні механізми взаємодії людей громадянського суспільства не є самодостатніми, щоб забезпечити його стале відтворення. Тому всередині громадянського суспільства формується спеціальний соціальний інститут держави як необхідний елемент механізму узгодження особливих та загального інтересів індивідів і соціальних груп, а також як інструмент організації їхнього самовпливу для реалізації своїх ціннісних орієнтацій та особливих інтересів. Спеціальним соціальним “матеріалом” для побудови інституту держави, а водночас і посередницьким механізмом між державою й громадянським суспільством, є його самодіяльні соціально-політичні утворення.

4. Особлива роль демократичної держави й тих владних ресурсів, якими вона наділяється громадянським суспільством для здійснення своєї управлінської ролі, визначають її подвійну природу, оскільки держава як спеціальне соціально-політичне утворення несе в собі здатність не тільки сприяти розвитку громадянського суспільства, але й сприяти його руйнуванню. Причому суспільнотворчі чи руйнівні властивості демократичної держави залежать, як правило, від обсягу владних повноважень і змісту управлінських функцій, якими вона наділяється з боку громадянського суспільства і які визначаються сформованим порядком організаційної взаємодії керуючих суб'єктів у демократичній системі соціального управління.

Список використаної літератури

1. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем / В. С. Карпичев. – Москва : РАГС, 2001. – 126 с.
2. Туленков М. В. Соціально-економічний порядок організаційної взаємодії в системі соціального управління / М. В. Туленков // Науковий часопис НПУ імені

М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. Серія № 11. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 141–163.

3. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г. В. Осипова. – Москва : ИНФРА М–НОРМА, 1999. – 672 с.

4. Теория управления: социально-технологический подход : энцикл. словарь / под ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева. – Москва : Муниципальный мир, 2004. – 672 с.

5. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль. – Москва : Прогресс, 1992. – 286 с.

6. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – Москва : Прогресс, 1990. – 468 с.

7. Truman D. The Governmental Process. Political interests and public opinion / D. Truman. – New York, 1969. – P. 38–62.

8. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 48–76.

9. Остром В. Смысл американского федерализма / В. Остром. – Москва : Прогресс, 1989. – С. 256, 271–272.

10. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество / Д. Рисмен // Социс. – 1993. – № 3–5. – С. 32–48.

11. Туленков М. В. Організаційна взаємодія в демократичній системі соціального управління / М. В. Туленков. – Київ : ІПК ДСЗУ, 2007. – 102 с.

12. Olson R. The Logic of Collective Action in Soviet-type Societies / R. Olson // Journal of Soviet Nationalities. – 1990. – № 1. – P. 54–78.

13. Polanyi M. The Logic of Liberty: Reflections and Rejoinders / M. Polanyi. – Chicago, 1951. – P. 118–146.

14. Protro J. W. Fundamental Principles of Democracy: Bases of Agreement and Disagreement / J. W. Protro, C. M. Grigg // Journal of Politics. – 1960. – № 2. – P. 16–36.

15. Туленков М. В. Ціннісні преференції студентської молоді у транзитивному суспільстві / М. В. Туленков, Т. О. Вербецька // Молодіжна політика: проблеми та перспективи : зб. наук. пр. / ред. С. Щудло, П. Длугош. – Дрогобич ; Жешув : Трек ЛТД, 2015. – Вип. 6. – С. 44–51.

Стаття надійшла до редакції 02.12.2015.

Туленков Н. В., Вербецькая Т. А. Ценностный потенциал самоуправляющихся принципов гражданского общества

В статье с позиций социологического подхода анализируется ценностный потенциал самоуправляющихся основ организационной упорядоченности гражданского общества, а также обосновываются пути его воспроизводства и развития на современном этапе общественных преобразований.

Ключевые слова: ценности, ценностный потенциал, организационная упорядоченность, гражданское общество.

Tulenkov M., Verbetska T. Value Potential Self-Governing Principles of Civil Society

In article from positions of sociological approach analyzes the value potential of organizational principles of self-ordering of civil society and justified ways to reproduction and development at the present stage of social transformation.

The problem of self-value potential of social systems is the subject of many research disciplines, including social science. The latter, in particular, interested in both aspects of the social value of people and self-ordering mechanisms of social systems in general. Analysis of recent research shows that the study of value preferences of social order as a condition of matter organized experienced last significant evolution – from finding equilibrium constants

and sustainability of social order – to realize the role of its dynamic factors is a prerequisite for self-organization and self-development of social systems in the world today. However, you can state that values the principles of self-organization of social ordering systems require a more thorough and objective sociological study of theoretical justification.

Value potential organizational principles of self-ordering of social systems, as the analysis, appears crucial prerequisite for the organization, reproduction and interaction of individuals and social groups in civil society. In this regard, the main purpose of this paper is to determine the nature, role and value properties of Preferences self-organizational mechanisms of ordering of civil society and the ways of their further development in the context of social transformation.

Key words: *value, value potential, organizational ordering of civil society.*

УДК 316.77

Л. М. ХИЖНЯК, К. В. ХИЖНЯК

ФЕНОМЕН КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ УПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена розгляду ролі комунікативної культури в процесі впровадження технологій електронного навчання у вищій школі. Виділено такі функції комунікативної культури, які актуалізуються в умовах електронного навчання: соціальної самоідентифікації, соціальної самоадаптації, інтеграційну й захисну. Визначено фактори, які впливають на процес формування комунікативної культури у вищій школі, а саме: рівень підготовки споживачів освітніх послуг у галузі інформаційно-комунікаційних технологій; рівень комп'ютеризації та інформатизації вищих навчальних закладів; рівень комунікативної компетентності студентів і викладачів.

Ключові слова: комунікативна культура, технології електронного навчання, студент, викладач, культурна функція освіти, вища школа.

У проблемному полі сучасної вищої школи особливе місце посідають технології електронного навчання і їх зв'язок з комунікативною культурою. Визначальну роль освіти в соціокультурному виробництві та відтворенні відзначає багато дослідників, проте соціальні та соціокультурні механізми цих процесів інтерпретують неоднозначно.

Поширеною є думка, що вищий навчальний заклад "...виступає особливим культурним простором, що володіє потенційними можливостями трансляції наукових знань і формування комунікативної культури міжособистісних відносин" [4]. Серед функцій освіти інтегруючою називають культурну функцію на тій підставі, що, транслуючи культуру суспільства, освіта формує нове покоління і "завдяки взаємодії освіти з іншими елементами системи, утворюється нова якість – людина з певними знаннями, вміннями, навичками, цінностями, здатна до зміни цього суспільства, його відтворення та розвитку" [2].

Комунікативну культуру науковці розглядають як один з компонентів загальної культури на особистісному рівні [7, с. 278]. Однак вона реалізується й на інституційному рівні, у тому числі на рівні інституту вищої освіти. Ю. Баженова, провівши аналіз різних підходів до визначення комунікативної культури в гуманітарних і суспільних науках, зазначає, що її найчастіше розглядають як провідну вимогу сучасної освіти; компонент професійної та загальної культури педагога; критерій соціалізованості людини; якість особистості фахівця [1].

Феномен комунікативної культури дає змогу подолати певний дефіцит системного бачення освіти в сучасному суспільстві. Так, О. Берегова

пропонує аналізувати освіту як систему на рівні її суб'єктів, організацій, процесів; на змістовому, управлінському та концептуальному рівнях, які виступають підсистемами системи освіти. При цьому “кожен елемент такої складної багаторівневої системи, якою є освіта, виконує свою функцію в тому випадку, якщо буде взаємодіяти з іншими її елементами” [2]. Пов'язує, впорядковує взаємодію різних підсистем освіти комунікація, її рівень та якість багато в чому визначають ефективність функціонування системи освіти. Інтегруючим фактором розвитку системи освіти стає комунікативна культура. Однак її сутність, функції зазнають змін під впливом нових інформаційно-комунікативних технологій.

Мета статті – визначити роль комунікативної культури в процесі впровадження технологій електронного навчання у вищій школі.

М. Паудяль та Л. Філіндаш висунули ідею реновації комунікативної культури в межах інформаційного суспільства. Для подолання девальвації мовного спілкування в умовах техніко-технологічних зрушень кінця ХХ – початку ХХІ ст. вони пропонують використовувати інтерактивні освітні технології, оскільки останні важливі для формування комунікативного потенціалу, вдосконалення навичок спілкування [5]. Не беззаперечною виглядає їхня думка про девальвацію в ході інформатизації суспільства комунікативних цінностей, а також стурбованість небезпекою втрати традиційних форм комунікації з їхніми етичними та етикетними нормами, епістолярними жанрами, риторичними достоїнствами мови, привабливістю паперового носія інформації як знака культури. Однак заміна класичних каналів комунікації у вищій школі електронними відбувається саме тому, що класичні канали вже не відповідають сучасним запитам і вимагають нової комунікативної культури на всіх її рівнях: суспільства, інститутів тощо.

Комунікативна культура в умовах електронного навчання виконує, насамперед, такі функції:

1. *Соціальної самоадаптації*. Ми поділяємо позицію В. Петрова, який вказує на підвищення значення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у багатогранному процесі соціальної адаптації сучасних студентів [6]. “Самість” функціонування студентів в умовах електронних комунікацій є наслідком їхньої самоорганізації в процесі опанування освітніх програм, відповідної реакції на зниження заданих зовні комунікативних впливів з боку викладача й адміністрації вищого навчального закладу.

2. *Соціальної самоідентифікації*. Вона пов'язана з тим, що електронна освіта (або поєднання традиційних і електронних технологій навчання) дає змогу споживачам освітніх послуг відчувати свою причетність до новітніх комунікативних засобів навчання, які розширюють уявлення про навколишній світ і своє місце в ньому.

3. *Інтеграційну*. Комунікативна культура слугує задоволенню різноманітних потреб і інтересів індивідів та груп, але насамперед – потреби в спілкуванні, солідарності, єднанні з іншими людьми [3].

4. *Захисну (захист своїх прав, вимог)*. Комунікативна культура особистості й груп постає як здатність і можливість реалізації ними своїх прав та вимог шляхом використання широкого комунікативного простору, який відкривають соціальні мережі. Через новітні комунікативні засоби та електронні соціальні мережі учасники освітнього процесу мають змогу маніфестувати свої вимоги, шукати підтримку тощо.

Далі виділимо деякі групи факторів, які впливають на процес формування комунікативної культури у вищій школі в умовах упровадження електронних технологій навчання:

1. *Рівень підготовки споживачів освітніх послуг у галузі інформаційно-комунікаційних технологій*. Цей рівень коливається між різними соціальними групами, що свідчить про інформаційну нерівність, яку фіксують соціологічні дослідження й моніторинги [6]. Подоланню цього різновиду соціальної нерівності можуть слугувати проекти, спрямовані на підвищення комп'ютерної грамотності різних соціальних груп (поселенських, професійних тощо).

2. *Рівень комп'ютеризації та інформатизації вищих навчальних закладів*. Недостатня матеріально-технічна оснащеність освітніх установ в умовах упровадження технологій електронного навчання може стати бар'єром, що не дає змоги розкрити їх переваги, а, навпаки, може спотворити їхній вплив на якість навчання.

3. *Рівень комунікативної компетентності студентів і викладачів*. Комунікативна культура є умовою та передумовою ефективності професійної діяльності викладача, показником його професійної майстерності. Разом з тим стоїть завдання формування такої культури не тільки у викладачів, а й у студентів як майбутніх професіоналів.

Розглянемо, як виявляється феномен комунікативної культури у вищій школі на прикладі даних, отриманих у ході загальнонаціонального соціологічного дослідження “Експертна оцінка модернізації вищої освіти України”, проведеного соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (польовий етап пройшов з 10 листопада по 10 грудня 2014 р.; опитано 540 викладачів-експертів, які представляють усі регіони України; критерії відбору експертів: основна робота експерта – посада у вищому навчальному закладі України III–IV рівнів акредитації; включеність експерта в науково-педагогічну й науково-дослідну діяльність у вищих навчальних закладах; стаж роботи експерта у вишах – один рік і більше).

Упровадження електронних технологій навчання актуалізувала й одночасно проблематизувала дистанційна форма надання освітніх послуг, яка неможлива без електронних засобів комунікації та відповідної комунікативної культури. Однак серед інновацій у системі вищої школи України запровадження дистанційних форм навчання посідає, за експертними оцінками, далеко не провідне місце, поступаючись таким нововведенням, як академічна мобільність викладачів і студентів, залучення практиків до на-

вчального процесу, перехід на 2-рівневу освіту, зарахування до ВНЗ на підставі ЗНО, рейтингова система оцінювання знань.

Пріоритетність проблем вищих навчальних закладів, яка склалася у громадській думці експертів, свідчить про те, що вони не розглядають упровадження електронних технологій навчання як першочергове завдання. У ході дослідження експертам була запропонована прожективна ситуація: “Уявіть, що Ви – ректор Вашого ВНЗ. Які проблеми навчального закладу Ви б стали вирішувати в першу чергу?”. Доступ студентів та викладачів до сучасних інформаційно-комунікативних технологій вважають пріоритетним напрямом діяльності менше від третини експертів (31%; для порівняння: підвищення заробітної плати викладачів відзначили дві третини експертів). Сайти ВНЗ, факультету, кафедри почали б створювати, оновлювати, обійнявши посаду ректора, 15% експертів-викладачів приватних ВНЗ і 8% – державних. Між тим, наявність сучасного сайту свідчить про відкритість ВНЗ, рівень його комунікативної культури. Сайтами свого ВНЗ, факультету, кафедри готовий опікуватися в першу чергу, перебуваючи на посаді ректора, кожен п'ятий молодий експерт-викладач зі стажем роботи до трьох років і лише 8–9% – серед тих, у кого стаж роботи у вищій школі більше ніж три роки. Така ситуація свідчить про недостатню проблематизованість теми електронного навчання в комунікативній культурі українських вищих навчальних закладів.

Половина експертів не вбачає принципових відмінностей між українськими викладачами та їхніми західними колегами за такими характеристиками, як “рівень відповідальності”, “рівень організованості”, “педагогічна майстерність”, “наукова кваліфікація”. Та найбільше українські викладачі поступаються західним “знанням іноземних мов” (78%), “академічною мобільністю” (59%). Дещо менше експертів до ознак, за якими українці програють своїм західним колегам, віднесли такі, як “комп'ютерна підготовка” (34%), “вміння встановлювати професійні комунікації” (25%). Розбіжності в оцінках зафіксовані в порівнянні викладачів за такою ознакою, як “комп'ютерна підготовка”: 51% вважає, що вітчизняні викладачі не поступаються в оволодінні комп'ютерною грамотністю своїм західним колегам, тоді як третина (34%) дотримується протилежного погляду, і лише 4% відзначили, що українські викладачі перевершують у цій царині своїх західних колег.

Комунікативну культуру характеризують інформаційно-комунікативні технології, які є в арсеналі викладачів вищої школи. Перехід на електронне навчання (освіту) багато в чому пов'язаний з упровадженням новітніх інформаційно-комунікативних технологій, якими оволодівають усі учасники освітнього процесу. У ході дослідження зафіксовано експертну думку про те, які з цих технологій наявні в арсеналі вітчизняних викладачів і тим самим дають їм можливість відповідати сучасним професійним вимогам (рис. 1).

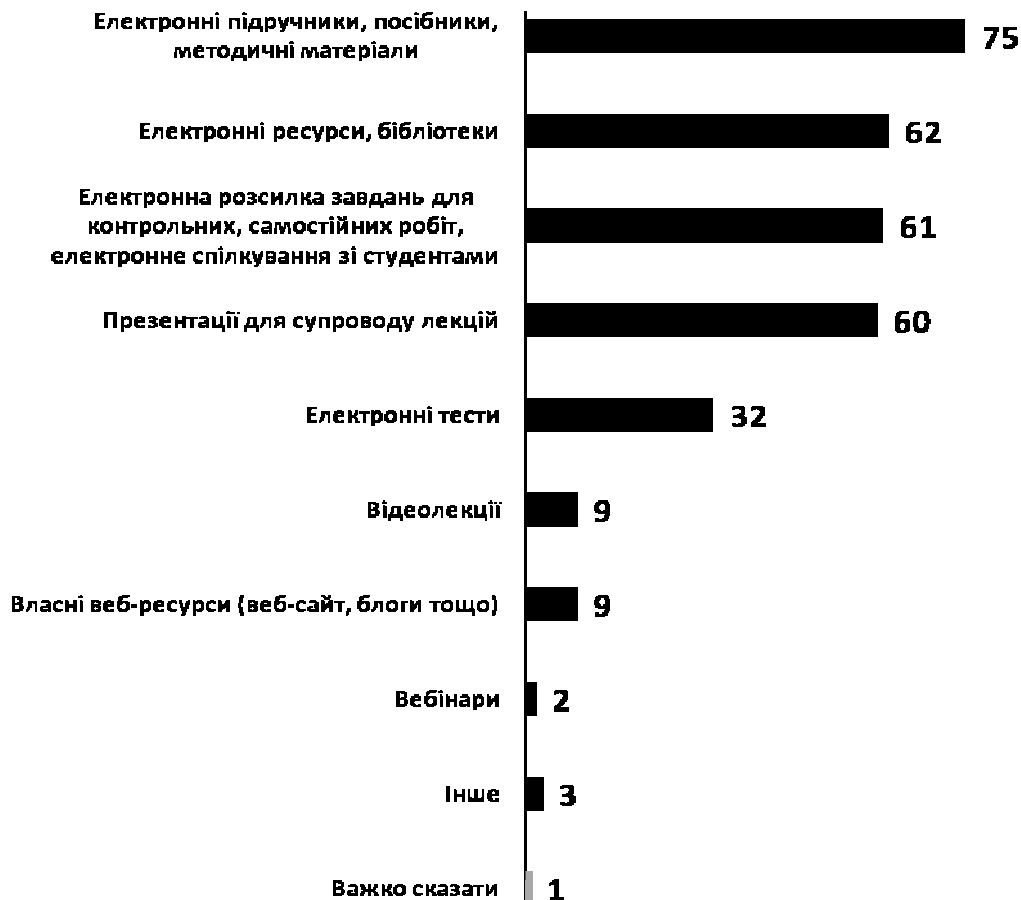

Рис. 1. Інформаційні технології, які використовують експерти особисто (у %, $n=540$)

Серед експертів-викладачів найбільш поширеним є використання електронних підручників, посібників, методичних матеріалів (75% відповідей). Близько третини (62%) респондентів використовують електронні ресурси бібліотеки. Майже стільки ж практикують електронну розсилку студентам завдань тощо. Презентації для супроводу лекцій є в арсеналі 60% експертів-викладачів, що може значною мірою стримуватися відсутністю відповідного технічного забезпечення в частини ВНЗ.

Українська вища школа стоїть на порозі переходу до технологій електронного навчання, а між тим викладачі ще не готові до цього. Так, відеолекції практикує лише 9% респондентів. Стільки ж з них мають власні веб-ресурси.

Комунікативна культура, яка формується в умовах упровадження технологій електронного навчання у вищій школі, ставить перед викладачами кілька випробувань. Одне з них – недопущення плагіату. Другим випробуванням ми вважаємо те, що свобода вибору студентами освітніх програм, курсів і викладачів ставить їх перед необхідністю оцінювати викладача як професіонала, в тому числі брати до уваги його комунікативну

культуру. Таке оцінювання відбувається із застосуванням технологій рейтингу викладачів. Це є умовою впровадження у ВНЗ конкурентних відносин, завдяки яким навчальний заклад може мати об'єктивні параметри оцінювання кадрового забезпечення навчального процесу.

Половина експертів (незалежно від їхньої статі, профілю діяльності, стажу роботи, зайнятості в державному чи приватному секторах освіти) вважають доцільним визначення рейтингу викладачів за допомогою опитування студентів. Майже третина експертів дотримується протилежної думки, вважаючи, що залучення студентів до рейтингування викладачів недоцільне, оскільки може негативно впливати на моральну атмосферу у ВНЗ. Кожний сьомий експерт не визначився в цьому питанні.

Участь студентів у визначенні якості роботи викладачів стає все більш поширеною, хоча її неоднозначно сприймають як самі студенти, так і викладачі. До того ж не відпрацьовано етичні аспекти цього питання. Дані експертного опитування свідчать про неготовність вітчизняних викладачів до оцінювання й рейтингування їхньої праці з боку студентів. Хоча майже 51% експертів вважає це обов'язковим, оскільки така технологія є елементом зворотного зв'язку, що дає змогу викладачеві корегувати свою діяльність і стосунки зі студентами. Близько 28% категорично заперечують саму можливість офіційного, формалізованого на рівні ВНЗ оцінювання викладача з боку студента. Кожен сьомий експерт узагалі не визначився з цього питання. Чим більше стаж роботи експертів у вищій школі, тим негативніше вони ставляться до оцінювання студентами роботи викладачів (табл. 1).

Таблиця 1

Відповіді експертів на запитання
“Чи мають студенти оцінювати якість роботи викладачів?”
(експертні оцінки, у %, n=540)

№ з/п	Варіанти відповіді	Стаж роботи експертів		
		до 3 років	від 3 до 10 років	більше ніж 10 років
1.	Обов'язково мають це робити	65	60	45
2.	Цього не варто робити	24	21	31
3.	Інша думка	2	4	11
4.	Важко сказати	8	15	13

З розвитком студентського самоврядування й поширенням партнерських відносин між викладачами та студентами оцінки студентами якості роботи викладачів усе більш затребувані, вони стають частиною комунікативної культури ВНЗ, студентів і викладачів.

Формування комунікативної культури, яка відповідає вимогам електронного навчання, – важливе завдання модернізації вищої освіти в Україні. На шляху її вирішення наразі є численні інституційні та соціокультурні перешкоди. На заваді, на думку експертів, насамперед, стоять такі чинни-

ки, як “недостатнє фінансування вищої освіти” (55%, у тому числі в державному секторі – 57%, у приватному – 48%), “слабка матеріально-технічна база вітчизняних ВНЗ” (46%, у тому числі в державному секторі – 48%, у приватному – 40%), “відсутність конкретних механізмів реалізації змін (модернізації) вищої освіти України” (44%), “відсутність ефективного освітнього менеджменту” (31%). Інші чинники, на думку експертів, менш суттєво впливають на відповідність вищої школи новим вимогам, однак їх не можна не враховувати. Передусім, ідеться про такі характеристики кадрового потенціалу вітчизняної вищої школи, як “недостатня мотивація викладачів працювати за новими правилами” (18%, у тому числі в державному секторі – 23%, у приватному – 27%), “консерватизм, догматизм, інертність мислення викладачів” (16%, у тому числі в державному секторі – 17%, у приватному – 2%). Фактично, це – соціокультурні бар’єри, які гальмують модернізаційні процеси у сфері освіти і впровадження новітніх форм електронного навчання. Однак ці бар’єри більш виражені серед викладачів, порівняно зі студентами. На “консерватизм, догматизм, інертність мислення студентів” вказали лише 5% експертів (у тому числі в державному секторі – 4%, у приватному – 9%), тобто студентська молодь ментально більш відкрита до інновацій в освітньому просторі, ніж викладачі. Така ситуація може спричинити низку проблем у відносинах “студент – викладач” і стосуватися питань непорозуміння, взаємної поваги тощо. Врешті-решт, це може гальмувати перехід до нової моделі відносин між студентами й викладачами в умовах електронного навчання.

Висновки. В умовах поширення нових інформаційно-комунікативних технологій у вищій школі інтегруючим фактором розвитку системи вищої освіти стає комунікативна культура. Сутність, функції, типологізація комунікативної культури зазнають змін у процесі впровадження технологій електронного навчання у вищій школі. Технології електронного навчання, з одного боку, формують нову комунікативну культуру, а з іншого – їхній розвиток залежить від якості комунікативної культури конкретного суспільства й суб’єктів освітнього процесу. Для електронного навчання необхідні спеціалізовані комунікативні засоби, а також навчання студентів і викладачів ними користуватися.

У подальшому доцільно визначити рівень мотивації учасників освітнього процесу щодо участі в процесі електронного навчання.

Список використаної літератури

1. Баженова Ю. А. Становление понятия коммуникативной культуры в гуманитарных и общественных науках / Ю. А. Баженова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2015. – № 2. – С. 33–41.

2. Береговая О. А. Феномен образования: системное видение [Электронный ресурс] / О. А. Береговая // Теория и практика общественного развития. – 2015. – Вып. 10. – Режим доступа: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/10/philosophy/beregovaya.pdf.

3. Ерыкалов А. Б. Коммуникативная культура в педагогической деятельности: методологический анализ / А. Б. Ерыкалов // Высшая школа: проблемы гуманизации и информатизации образования в государственных образовательных стандартах высшего профессионального образования второго поколения : сб. материалов регион. межвуз. науч.-метод. конф. – Хабаровск : Изд-во ХГПУ, 2002. – С. 21–23.

4. Калинкина Е. В. Средства формирования коммуникативной культуры студенческой молодежи [Электронный ресурс] / Е. В. Калинкина // Культура и образование. – 2014. – № 1. – Режим доступа: <http://vestnik-rzi.ru/2014/01/1293>.

5. Паудяль Н. Ю. Актуальные вопросы реновации коммуникативной культуры в условиях информационного общества / Н. Ю. Паудяль, Л. В. Филиндаш // Сервис plus. – 2015. – № 9 (2). – С. 107–119.

6. Петров В. Ф. Информационно-коммуникационные технологии как фактор социальной адаптации студентов [Электронный ресурс] / В. Ф. Петров // Теория и практика общественного развития. – 2012. – Вып. 9. – Режим доступа: http://teoria-practica.ru/rusfiles/arhiv_zhurnala/2012/9/filosofiya/petrov.pdf.

7. Стрельчук Е. Н. “Коммуникативная культура” и “культура речевого общения”: синонимичные понятия? / Е. Н. Стрельчук // Известия вузов. Сер. “Гуманитарные науки”. – 2011. – № 2 (4). – С. 276–278.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2015.

Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Феномен коммуникативной культуры в условиях внедрения технологий электронного обучения в высшей школе

Статья посвящена рассмотрению роли коммуникативной культуры в процессе внедрения технологий электронного обучения в высшей школе. Выделяются функции коммуникативной культуры, которые актуализируются в условиях электронного обучения: социальной самоидентификации, социальной самоадаптации, интегративная и защитная. Определены факторы, влияющие на процесс формирования коммуникативной культуры в высшей школе, а именно: уровень подготовки потребителей образовательных услуг в области информационно-коммуникационных технологий; уровень компьютеризации и информатизации высших учебных заведений; уровень коммуникативной компетентности студентов и преподавателей.

Ключевые слова: коммуникативная культура, технологии электронного обучения, студент, преподаватель, культурная функция образования, высшая школа.

Khyzhniak L., Khyzhniak K. Phenomenon of the Communicative Culture in the Conditions of Electronic Learning Technology Introduction in Higher Education

The article considers the role of communicative culture in the process of implementing e-learning technologies in higher education. Many researchers note the decisive role of education in the socio-cultural production and reproduction, but the social and socio-cultural mechanisms of these processes are interpreted ambiguously. Communication connects, regulates the interaction of various subsystems of education, and its level and quality largely determine the effectiveness of the functioning of the education system. In the context of the spread of new informational and communicational technologies in higher education, communicative culture becomes an integrating factor for the development of higher education system. The authors identify the communicative functions of culture in terms of e-learning in higher education: the function of social identity, the function social of self-adaptation; integrative and protective function. Among the factors that affect the process of formation of communicative culture in higher school, there are the following: the preparation level of the educational services consumers in the field of information and communication technologies; the level of computerisation and

informatisation of higher education institutions; the level of communicative competence of students and teachers. Essence, functions, typology of communicative culture are changing in the process of introducing electronic learning technologies in the higher school. The authors, having researched the role of communicative culture in the implementation of E-Learning technologies, have come to the conclusion that e-learning technologies, on the one hand, form a new communicative culture, and on the other hand, their very development depends on the quality of the communicative culture of a particular society and the subjects of the educational process.

Key words: *communicative culture, e-learning technology, student, lecturer, cultural function of education, higher school.*

УДК 316.334.22

Н. М. ЦИМБАЛЮК

РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТИЛЮ ЖИТТЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті досліджено вплив релігійності на формування стилю життя особистості. Розглянуто релігійність як статусно-рольову характеристику особистості, розуміння людиною свого місця в релігійному просторі суспільства та її реалізацію в соціальних практиках. Релігійність виявляється в особливостях ціннісної структури особистості й соціальної групи. Вона є основним фактором рівнів формування стилю життя релігійної особистості: потреб; соціального інституту; повсякденної практичної діяльності.

Ключові слова: релігійність, стиль життя, релігійна особистість.

У сучасному українському суспільстві спостерігається явище ціннісної кризи всіх суспільних верств, яка виявляється у відсутності соціальних ідеалів та соціальних взірців на всіх щаблях соціальної структури, у багаторівневій корупції владних страт та порушенні моральних норм поведінки серед різних верств населення в повсякденному житті. Водночас соціологи фіксують численні свідчення високої релігійності українського суспільства, яку традиційно вважали запорукою стабільності цінностей, основою високого морального та нормативно-правового рівня суспільних відносин.

На дослідженнях релігійності фокусували свою увагу як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Так, американські дослідники М. Аргайла та Б. Бейт-Халламі розробили типологію релігійності особистості (персональна та імперсональна); ознаки релігійності вивчав польський дослідник Р. Яворський.

Питання сучасних трансформацій релігійної свідомості та релігії як соціального інституту досліджував А. Панков; соціальну роль релігії висвітлювали у своїх працях Т. Горбаченко, В. Козленко, В. Лубський, М. Парашевін.

Мета статті – дослідити вплив релігійності на формування стилю життя особистості. Подальше вивчення впливу релігії на суспільство ускладнюється через відсутність наукових знань щодо основних факторів формування релігійності особистості. Об'єктом наукової розвідки є стиль життя релігійної особистості, а предметом – релігійність як чинник формування стилю життя.

Реструктуризація українського суспільства привела до суттєвих змін в уявленнях щодо соціального призначення окремих соціальних інститутів та соціальних груп, їх участі в процесах розвитку нового суспільства. Отже, постає завдання, пов'язане з визначенням головних факторів форму-

вання нових соціальних груп та нових ціннісних систем. У цьому сенсі важливого значення набуває дослідження стилю життя [1].

Одним із соціальних інститутів, статус якого значно підвищився в новому суспільстві, є інститут релігії. Причиною такої популярності науковці вважають актуалізацію її психотерапевтичної та компенсаторної функцій. В умовах перманентних соціальних стресів релігія здатна зняти соціальне напруження, сприяє психологічній розрядці, звільняє особистість від емоційних страждань. Важливою в сучасних умовах є також компенсаторна функція релігії. У процесі впливу на свідомість за допомогою позитивних ідей віровчень (братерської любові, прощення, взаємодопомоги), релігія дає розраду зневіреним, людям, які страждають, переживають якісь життєві колізії, втратили надію на краще майбутнє, впадають у становище страху перед життям. Таким чином, релігія допомагає індивіду адаптуватися до реального життя, реалізувати себе в буденності [2].

Нашу гіпотезу підтверджують результати соціального опитування, проведеного компанією “Research & Branding Group” у березні поточного року й спрямованого на визначення рейтингу довіри до соціальних інститутів сучасного українського суспільства. Зазначимо, що церква (як соціальна організація, у межах якої реалізує свої функції соціальний інститут релігії), очолює цей рейтинг. Зокрема, її позитивно оцінюють 62% опитаних українців, тоді як не довіряють їй більше ніж удвічі менше осіб – 24%.

Результати опитування говорять про значний соціальний потенціал релігії, можливості її істотного впливу на свідомість і поведінку, відтак, на стиль життя. До того ж такий вплив є зворотним: з одного боку, інститут релігії формує світосприйняття й світорозуміння особистості, її ціннісні пріоритети в соціальному просторі, з іншого – особистість певною мірою самостійно конструює, осмислює релігійні цінності та реалізує їх через релігійні практики.

Відтак, стиль життя релігійної особистості є своєрідною альтернативною типовим для суспільства в цілому стилям життя [3].

Теоретико-методологічний аналіз категорії “стиль життя” дає змогу розглядати її як визначення соціального феномена, складну багаторівневу цілісну систему стійких проявів життєдіяльності, які формуються на основі потреб та цінностей і виявляються в процесі реалізації життєвої мети особистості в площині повсякдення. Основними характеристиками стилю життя є активність та спрямованість особистості [4].

Спрямованість особистості розглядають як стійку систему мотиваційних утворень, що домінує, модус особистості, стрижень її структури, що відтворює домінанту, яка стає вектором поведінки. Якщо ж розглядати релігійну особистість у руслі стилжиттєвих характеристик, то необхідно брати до уваги її психологічну (віра) та інституційну (належність до певної конфесії) активність і спрямованість.

Активність стилю життя визначають як міру взаємодії суб'єкта з дійсністю. Такий спосіб самовираження та самореалізації особистості в житті, за якого досягають якостей цілісного, самостійного та здатного до розвитку суб'єкта.

Вивчення основних аспектів співвідношення, взаємовпливу та взаємозв'язку вищезгаданих стилежиттєвих характеристик є ваговою складовою прогнозування соціальної поведінки як окремої особи, так і соціально-культурних груп.

На нашу думку, стиль життя релігійної особистості визначається її релігійністю, яка є важливим фактором і водночас критерієм розвитку високих рівнів стилю життя.

Релігійність можна визначити як статусно-рольову характеристику особистості, що ґрунтується на усвідомленні людиною свого місця в релігійному просторі соціуму – неприйнятті (атеїсти, невіруючі) або прийнятті (релігійні, віруючі) нормативно-ціннісної системи обраної релігії та пов'язаних з нею поведінкових практик.

Умовою розвитку високих рівнів стилю життя релігійної особистості є релігійна зрілість, що визначається такими характеристиками:

- рефлексивність і критичність (уміння помічати, осмислювати, розуміти релігію, прагнення до постійного пошуку глибшого розуміння релігійних істин, здатність диференціювати слабке людське і святе);
- автономність (релігійність є свідомим ціннісним вибором і духовною внутрішньою потребою людини, а не зумовлена якимись підсвідомими чи соціальними чинниками);
- відкритість і толерантність (виникають із переконання, що людина самотужки не спроможна правдиво, без спотворень пізнавати істину, а тому шукає відповідну спільноту та компетентних учителів, наставників, порадників);
- інтегральність (пов'язаність життя суб'єкта з його релігійно-моральними принципами, більш-менш стале перенесення того, в що він вірить, у його повсякденне життя, фундаментальна єдність того, в що людина вірить, та її соціальних практик);
- центральність (безумовний пріоритет релігійних духовних цінностей, що виключає поклоніння будь-яким світським ідолам) – стиль життя аскетів, священників, монахів.

У стилі життя сучасних осіб доволі часто домінує приватна релігійність, вона виявляється в досить не частих відвідувань богослужінь; мінімальній участі в діяльності релігійної організації. У цьому випадку умовою подальшої реалізації в релігії та підвищення рівня релігійності стає збереження особистого духовного універсуму [5].

Розглянемо послідовність формування стилю життя релігійної особистості.

Перший рівень (“усвідомлення потреб”) формування стилю життя релігійної особистості починається з виникнення певних сакральних потреб, інтересів та психологічного процесу усвідомлення людиною себе як релігійної особистості (віра в трансцендентне).

Наступний другий рівень (“воцерковленість”) – інституційний, полягає у виборі особистістю конфесії, приєднання до релігійної спільноти та участі в її житті. Тут відбувається процес релігійної самоідентифікації, становлення релігійної зрілості, від якої й залежить стиль життя особистості. На цьому рівні спостерігається орієнтація, перш за все, на релігійну спільноту, діяльність “у ній” та “для неї”. Цей рівень пов’язаний з низьким інтересом до соціального успіху та професійного зростання.

Натомість, третій, високий (“діяльнісний”) рівень стилю життя релігійної особистості передбачає постійну участь у численних релігійних практиках як релігійного, так і соціально-культурного, світського характеру. Це – паломництва, хресні ходи, конференції, місіонерські служби, акції благодійності. Така діяльність, як і потреба брати на себе проповідницьку місію, є важливим показником релігійної зрілості. Отже, найбільш поширеною характеристикою релігійної зрілості та сформованості стилю життя є прагнення особистості реалізувати себе й свої цінності в світському та в релігійному просторі.

За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, присвячених динаміці релігійності населення України за 2000–2010 рр., число громадян, що визнають себе віруючими, зросло з 58% до 71%. Відповідно, зменшилося число тих, хто вагається між вірою і невір’ям (з 23% до 12%), а також невіруючих (з 12% до 8%). Зміни часток переконаних атеїстів, байдужих до питань віри і громадян, які не змогли визначитися в цьому питанні, є статистично не значущими через невелику чисельність цих груп.

Дослідження засвідчили сталість таких закономірностей, як залежність рівня релігійності від:

- статі (рівень релігійності серед жінок є вищим, ніж серед чоловіків: 79% і 62% відповідно);
- віку (рівень релігійності зростає з віком: від 66% у наймолодшій групі до 78% – у найстаршій);
- місця проживання в координатах місто/село (рівень релігійності серед жителів села є вищим, ніж серед жителів міста: 76% і 69% відповідно);
- освіти (рівень релігійності знижується з підвищенням рівня освіти: так, серед осіб з неповною середньою освітою віднесли себе до віруючих 83% опитаних, з середньою і середньою спеціальною – 70%, з вищою та неповною вищою освітою – 71%).

Водночас не виявлено зв’язку між рівнем релігійності та матеріальним становищем респондентів, а також між релігійним самовизначенням і самовизначенням у параметрах соціальних класів (вищий/середній/нижчий). Так, з-поміж найменш забезпечених респондентів до віруючих віднесли се-

бе 69% опитаних, з-поміж порівняно заможних – 70%; невіруючими визнали себе 8% і 10% відповідно. Серед опитаних, які віднесли себе до середнього класу, засвідчили релігійність 72%; серед тих, хто відніс себе до нижчого класу, – 73%. Невіруючими визнали себе 8% опитаних з обох “класів”.

За віросповідним та конфесійним самовизначенням більшість опитаних (68%) ідентифікує себе з православ'ям, близько 8% – з греко-католицизмом, 7% опитаних віднесли себе до “просто християн”, 13% засвідчили, що не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань.

Пропонуючи респондентам релігію як цінність, Центр Разумкова отримав дані про те, що релігія не посідає перших позицій у системі життєвих цінностей українських громадян. Ступінь важливості релігії в житті громадян протягом десятиліття дещо зріс – за п'ятибальною шкалою оцінювання – з 3,37 у 2000 р. до 3,87 у 2010 р. Однак, у загальному переліку життєвих цінностей вона, як і раніше, посідає одне з останніх місць: у 2000 р. – 17-те місце з 19 запропонованих аспектів життя, у 2005 р. та у 2010 р. – 16-те місце з 19 перелічених аспектів. Серед запропонованих позицій більш цінними були, наприклад, здоров'я, стосунки із сім'єю, рівень добробуту тощо.

Водночас ступінь важливості релігії як цінності має регіональні особливості: найвищим він є для жителів заходу країни (4,31), найнижчим – для жителів сходу (3,63). Для центру країни відповідний показник становить 3,76; для півдня – 4,06. Відповідно, на заході в рейтингу життєвих цінностей релігія посідає дев'яту позицію, на півдні – 16-ту, а на сході і в центрі – 17-ту з 19.

Важливість релігії зростає з підвищенням віку респондентів: від 3,63 у наймолодшій віковій групі до 4,09 у найстаршій. Відповідно, в наймолодшій групі релігія посіла 18-ту позицію (випередивши лише політику), в найстаршій – 12-ту. Релігія є більш важливою для жінок – 3,99 (14-та позиція), ніж для чоловіків – 3,72 (17-та позиція); для мешканців села – більш важливою, ніж для жителів міста – 4,14 (14-та позиція) проти 3,74 (17-та позиція); для осіб з неповною середньою освітою – 4,35 (10-та позиція) проти 3,75 для групи осіб з вищою освітою (18-та позиція).

Наведені дані свідчать про позитивну динаміку релігійності українського населення, її поступове підвищення. За даними досліджень Центру Разумкова, відсоток тих респондентів, які визначають релігію як цінність, щороку збільшується. Це свідчить про значний вплив інституту релігії та релігійності на формування уявлень віруючих про суспільство, суспільні відносини та власні повсякденні практики.

Висновки. Формування стилю життя релігійної особистості відбувається невідривно від становлення її релігійності, яка починається від психологічного процесу усвідомлення людиною себе як релігійної, віруючої та знаходить продовження на інституційному рівні, що передбачає вибір конфесії, приєднання до релігійної спільноти та активну участь у її житті

(воцерковленість). У процесі формування стилю життя релігійної особистості, з переходом на вищий рівень, відбувається становлення релігійної зрілості, від якої залежить стиль життя особистості.

Характерними ознаками релігійної зрілості є рефлексивність, критичність, автономність, відкритість, толерантність, інтегральність, центральність. Зазначені характеристики реалізуються у виборі особистістю форм стилів життя – від аскетизму до прагматизму, використанні релігії як засобу досягнення соціальних благ.

Список використаної літератури

1. Панков А. А. Современные трансформации религиозного сознания и религии как социального института / А. А. Панков // Проблемы развития социологической теории : материалы першої Всеукраїнської соціологічної конференції. – Київ, 2001.
2. Самыгин С. Религиозная социология и психология религии / С. Самыгин, В. Нечипуренко, И. Полонская. – Ростов-на-Дону : Ростов, 1996. – 293 с.
3. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / під ред. П. І. Косухи. – Київ : Наука, 1994. – 375 с.
4. Україна релігійна : кол. моногр. – Київ : Наука, 2008. – Кн. 1: Стан релігійного життя України. – 436 с.
5. Християнство доби постмодерну : кол. моногр. – Київ : Світ Знань, 2005. – 309 с.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2015.

Цымбалюк Н. М. Религиозность как ведущий фактор формирования стиля жизни религиозной личности

В статье исследуется влияние религиозности на формирование стиля жизни. Рассматриваются религиозность как статусно-ролевая характеристика личности, понимание человеком своего места в религиозном пространстве общества и её реализация в социальных практиках. Религиозность проявляется в особенностях ценностной структуры личности и социальной группы. Она является основным фактором уровней формирования стиля жизни религиозной личности: потребностного; институционального; деятельностного.

Ключевые слова: религиозность, стиль жизни, религиозная личность.

Tsymbalyuk N. Religiosity as a Leading Factor in the Formation of Religious Identity Lifestyle

The article examines the influence of religiosity on the formation of lifestyle. Based on the results of the Sociological Research Institute of religion's influence on the Ukrainian society is increasing. Reason of popularity of religion was become by actualization of psychotherapy and scray functions. In the conditions of social stresses religion capable takes off social tension, instrumental in the psychological discharging, releases personality from the emotional sufferings. The scray function of religion comes forward in modern terms important also. The positive ideas of religion (brotherly love, forgiveness, mutual help) positively influence on consciousness of man. Religion gives support the sufferings people which experience dissuaded.

The category "lifestyle" is a determination of the modern social phenomenon, difficult multilevel integral displays of vital functions, which are formed on the basis of necessities and values and show up in the process of realization of vital purpose of personality inplane daily occurence. Basic descriptions of lifestyle is activity and orientation of personality. The level of confidence in religion more confidence level to power. There is a need to study the process of formation of religiosity. The author examines religious as status-role personality. It is

understood the man his place in the religious space society. Certainly even formings of lifestyle religious personality. The first level (“awareness of necessities”) of forming of lifestyle religious personality is begun with the origin of sacral necessities, interests and psychological process of awareness a man, itself as religious personality (a faith is in transcendent). The second level (“churching”) is an institutional level, which consists in a choice personality of confession, joining, to the religious association and participating in its life. It is a process of religious.

The characteristic signs of religious maturity is reflektivnist’, criticism, noninteraction, openness, tolerance, integral’nist’, central’nist’. These descriptions will be realized in the select personality forms of lifestyles – from asceticism to pragmatism, use of religion as to the mean of achievement of the social blessings.

The condition of development of high levels of lifestyle religious personality is religious maturity. It is determined the followings descriptions: reflection and criticism (ability to understand religion, aspiring to the permanent search of the deep understanding of religious truths, to differentiate ability weak human and transcendent); noninteraction (a religiousness is the conscious valued choice and spiritual internal necessity of man, but not predetermined some subconscious or social factors).

Religiosity manifesting in peculiarities of personality structure and social values of the group. It is the basic factor in the levels of formation for religious lifestyle personality: the level of need; institutional level; activity level.

Key words: *religion, lifestyle, religious identity.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ашурбеков А. А. – старший викладач, Класичний приватний університет.

Варга Н. І. – кандидат соціологічних наук, Ужгородський національний університет.

Вербецька Т. О. – аспірант, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Гордієнко Н. М. – кандидат соціологічних наук, доцент, комунальний вищий навчальний заклад “Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія” Запорізької обласної ради.

Здрагат С. Г. – аспірант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

Зоська Я. В. – доктор соціологічних наук, професор, Класичний приватний університет.

Камбур А. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Буковинський державний фінансово-економічний університет.

Кравченко Т. В. – старший викладач, Класичний приватний університет.

Кухта М. П. – кандидат соціологічних наук, Київський національний університет культури і мистецтва.

Львова Я. Я. – кандидат соціологічних наук, Обласний комунальний вищий навчальний заклад “Інститут підприємництва “Стратегія”.

Мартинюк І. О. – доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут соціології НАН України.

Мосаєв Ю. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Наріжна В. В. – соціальний педагог, Оріхівська гімназія № 1 “Сузір’я” Оріхівської районної ради Запорізької області.

Ніколаєвський В. М. – кандидат філософських наук, доцент, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Омельченко В. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет радіоелектроніки.

Петренко Л. О. – кандидат соціологічних наук.

Приймак Ю. О. – кандидат соціологічних наук, Запорізький національний університет.

Савельєва Т. П. – аспірант, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.

Согорін А. А. – кандидат соціологічних наук, докторант, Класичний приватний університет.

Стадник А. Г. – аспірант, Класичний приватний університет.

Сторчовий Б. А. – аспірант, Класичний приватний університет.

Туленков М. В. – доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Хижняк К. В. – кандидат філологічних наук, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”.

Хижняк Л. М. – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Цимбалюк Н. М. – доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Шепеленко І. П. – кандидат соціологічних наук, доцент, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.

Шинкаренко О. Є. – кандидат соціологічних наук, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 67–68

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічні редактори: О. В. Дрига, А. С. Лаптева
Дизайнер обкладинки Я. В. Зоська

Підписано до друку 28.12.2015 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 14,83. Обл.-вид. арк. 14,74. Тираж 300 прим. Зам № 52-15Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; Jadransky@yandex.ru, kov-vlad@yandex.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.